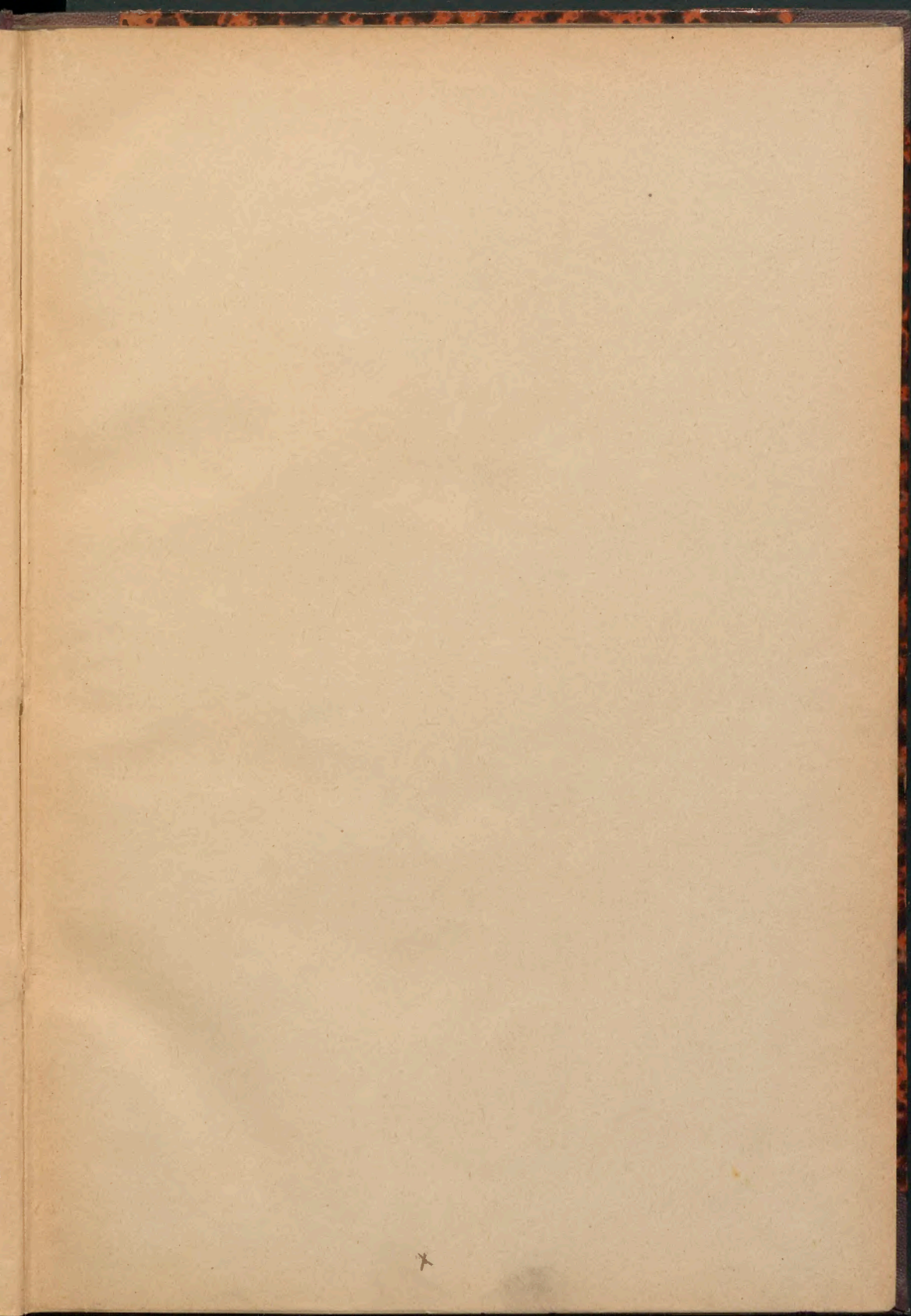


1123

L V. 6



„Հմայեց և անճշտեց“ խմբագրութիւն

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

Հ Ո Ր Ի Ջ Ո Ն

1894

ԳԻՐԺ ԸԹԱՋԻՆ

Տպարան Եովհաննէս Մարտիրոսեանցի
ԹԻՓԼԻԶ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

Հ Ո Ր Ի Զ Ո Ն

1894

Դ Ի Ր Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԹԻՖԼԻՑ

Типографія И. Мартиросіанца, Орб. ул., д. № 1—2.
1894

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 11-го Ноября 1894 года.

ԲՈՎԵՆԿԵԿՈՒԹԻՒՆ

Ցաւագարը	Շիրվանշահէ	1
Չալլի Հարօլլի երգը	Բայրընից	83
Քաջերի կեանքից	Յովհաննէս Թումանեանց	83
Հին օրհնութիւն	(Բանաս.) » »	97
Մի հառաչանք	(Բանաս.) » »	99
Աղքատի պատիւը	» »	100
Երկինք և Երկիր	(Բանաս.) » »	106
Օր. N-ին	(Բանաս.) » »	108
Լեռների հովիւը	» »	109
Հրեշտակ	Լերմոնտովից	111
Մեռաւ իմ մօտան	Նաղսօնից	112
Թափառիր	Հէյնէից	113
Բաֆֆիլի կեանքից	Շիրվանշահէ	114
Բօրչալում	Յովհ. Թումանեանց	149
Խորենացու «Տենչալը Սաթինիկ»ը » »		168
Գրական շարժումը Ռուսաստանում ըստ H. M-ի		177
Ֆրանսիական նորագոյն գրական. ըստ Փ. Դ-ի		188
Գեղարւեստի փիլիսոփայութիւն. Դալսօլիտ Տէնի. Լաբէժ		
» » Տիգր. Յովհաննիսեանի		194
Աշխարհի վախճանը և վախճանից լետոյ. ըստ Կ. Փլա-մարիօնի		230

Յ Ա Ի Ա Գ Ա Ր Ը

I.

Այն քաղաքը, ուր կատարվել է այս անգիրը, այժմ էլ այնպես աննշան է և աշխարհից մոռացված, որպես շատ տարիներ առաջ։ Նրա բնակիչները աղքատ են, տները մեծ մասամբ աւերակ, փողոցները քարերի և հողի կույտերով լի, տխուր, ամացի։

Գեղեցիկ է միայն այդ քաղաքի բնութիւնը։ Օդը քնքոյշ է, երկինքը կապույտ և պայծառ, շրջակայ դաշտերը ծաղկազարդ, ձորերը հովասուն։ Այնտեղ գարնանը գիշերը մինչև լոյս երգում են սոխակները գաւիթների բարձրագագաթ բարդիների վրայ, իրանց զեղգեղանքը խառնելով տերևների հանդարտ սոսափիւնի հետ։

Մի խումբ երեխաներ, մի կիսաւեր տան փլատակների վրայ ցլրված, վազվզում էին այս ու այն կողմ, ծիծաղում, աղաղակում, կենդանութիւն տալով մռայլ քաղաքի դատարկ փողոցին։ Նրանց մէջ կար և՛ մի եօթ տարեկան աղջիկ, որին ընկերուհիները կոչում էին «սիրուն»։ Սօնա։ Ոտաբաց, գլխաբաց, մի ձեռին բռնած մի կտոր հաց, միւս ձեռով ճակատի վրայ սփռված ոսկեգոյն մազերը ուղղելով, նա կանգնած էր մի հողաբլրի վրայ և աղաղակում էր.

— Եկէք, եկէք, թէ կարող էք, ինձ բռնեցէք։

Նրա սևորակ աչքերը վառվել էին սև աղամանդների պէս։ Նա ուրախ էր, որովհետև ոչ ոք նրա պէս վազել չըզիտէր։ Արդէն երեք-չորս անգամ պտտել էր բլրակի շուրջը, և խաղընկերները չէին կարողանում նրան բռնել։ Արդարև, նա սիրուն էր։ Արեգակը աջել և սեւացրել էր նրա աչտերը և քիթը, քարերը քերթել էին նրա ոտները և կոպտացրել, բայց, այնուամենայնիւ, նա սիրուն էր։ Սիրուն նույն իսկ այն երկու կտոր ցնցոտիների մէջ, որ հագիւ հագ ծածկում էին նրա մարմնիկը և որ չբաւորների լեզուով կոչվում են «հագուստ»։

— Եկէք, եկէք, թէ կարող էք, ինձ բռնեցէք...

Դարձեալ խաղընկերները յարձակվեցին նրան բռնելու։ Նորից նա կամեցաւ փախչել, բայց այս անգամ պատահեց մի բան։ Մի քանի քայլ չարած, նա յանկարծ մի վայրենի ճիչ արձակեց և երեսնիվեր ընկաւ հողաբլրի վրայ։ Ոչ այնպէս, ինչպէս սովորաբար ընկնում են նրա հասակակիցները և իսկոյն ոտքի կանգնում։ Նա ուղղակի թաւալվեց ինչպէս գնդակահար եղած մի փոքրիկ գազան, մռնչալով ստացած վէրքից։

Խաղընկերները մի ականթարթում մօտեցան նրան բռնելու։ Նա մի տարօրինակ շարժում գործեց։ Ամենը սարսափած դէս ու դէն ցրվեցին։ Նրա ամբողջ մարմինը և երեսի մկանունքները ընդարմացել էին։ Աչքերը կիսաբաց էին, բիբերը խոշորացած և անշարժ։ Ռեանից հոսում էր փրփրալի թուփը թանձր շարաւի պէս։ Նրա ձեռների բուլժ մատերը, ինչպէս ոլորուտ պարան, ծռվել էին դէպի ափերը և սեղմվել միւս մատերի տակ, իսկ ոտների ուրբները ցցվել էին չորացած ընկոյզների նման։ Դէմքը առաջին վայրկեան դեղնեց, յետոյ սկսեց կապտել, միտգնել, վերջապէս, բոլորովին կարմրեց։ Ճնշառութիւնը մի քանի վայրկեան ընդհատվեց, ապա վերադարձաւ։ Այս դրութեան մէջ նա մնաց մի րոպէսաչափ։ Յետոյ նրա ձախ երեսի մկանունքները սկսեցին ցնցվել, ապա ցնցվեց աջ երեսը, պարանոցը և այնուհետև—ամբողջ մարմինը։ Այժմ նա շնչում էր արագ-արագ, ուժգին և, կարծես, հառաչներով։

Այս անսպասելի դէպքը ապշեցրել էր նրա խաղընկերներին։ Քսան քայլ հեռու հաւաքված, նրանք նայում էին իրանց ընկերուհուն։ Ռոլորի դէմքերի վրայ նկարված էր և՛ երկիւղ, և՛ հետաքրքրութիւն։ Խնչ պատահեց սիրուն Սօնային։ Մի րոպէ առաջ վազվզում էր ամենից արագ, ինչո՞ւ այժմ, գետին թաւալված, երկիւղալի շարժումներ է անում։ Ով գիտէ, քարով խփեցին նրան։ Բայց ոչ ոք Սօնային ձեռք չէր տուել։ Նա ինքն ընկաւ. այդ տեսան բոլորը։

«Սևիկ» Մարգարիտը վազեց Սօնայի ծնողներին լուր տալու։ Տանը ոչ ոք չրկար։ Սօնայի հայրը շուկայումն էր, իսկ մայրը գնացել էր ուրիշների համար հաց թխելու։ Նա չրջիկ հացթուփ էր։ Ախ, եթէ իմանար, ինչպէս նրա միակ գաւակը անտէր, անօգնական ընկած է փողոցում, արևի տակ, ինչպէս նրա մագերը գզգզվել են, փոշով ծածկվել և ինչպէս նա խրխուում է վիզը կտրած դառնուկի պէս։

— Գիժ - Դանէլը, գիժ - Դանէլը, — գոչեցին մանուկները միաբերան և մի վայրկեանում ցրվեցին այս ու այն կողմ։

Փողոցի ծայրից գալիս էր մի մարդ, մի հաստ ու երկայն գաւա-

զան կրծքի վրայ սագի պէս բռնած, բարձր ձայնով թրքերէն երգելով: Նա ոտաբոբիկ էր և զլխաբաց: Նրա սևացած, բրթբրթոտ կուրծքը բոլորովին մերկ էր, ալեխառն միրուկը և մազերը կեղտոտ և փրշերի պէս ցցված: Նրա հագուստը բաղկացած էր հաստ կտաւից կարած մի շապկից և մի կարճ անդրափարտիքից, որ ծածկված էին թանձր կեղտով: Ո՞վ չէր ճանաչում գիժ-Դանէլին և չէր տեսել նրան: Օրը մինչև երեկոյ նա պտտում էր կիսաւեր քաղաքի փողոցներում, մերթ ողբալով փլատակները, մերթ վազվզելով և երբեմն չորքոտանի մանգալով, որ աւելի վախեցնի վախկոտ մանուկներին և ծիծաղեցնի անվհերներին:

Նա մօտեցաւ Սօնային, բղաւեց նրա վրայ: Աղջիկը չըվերկացաւ, չըշարժվեց: Դանէլը զարմացաւ. այն ո՞ր յանդուգն երեխան է, որ գիժ-Դանէլից չի սարսափում: Նա նայեց աղջկայ երեսին: Այժմ Սօնայի ձեռները և ոտները չէին կծկվում, միայն նա շատ գունատ էր և զարմացած աչքերով մտիկ էր անում Դանէլի երեսին: Նրա բերանի փրփուրը, խառնվելով գետնի փոշիի հետ, ցելխտել էր նրա երեսը և մազերի մի մասը: Նա հանդարտիկ բարձրացրեց ծանրացած գլուխը և նստեց:

— Քեզ խփել են,—հարցրեց գիժ-Դանէլը:

Սօնան լուռ նայում էր նրա երեսին: Նա իւր ամբողջ մարմնի մէջ զգում էր թուլութիւն: Ոչինչ չըգիտէր այն յանկարծահաս հարուածի մասին, որ նրան թաւալեց գետին:

— Գլուխս ցաւում է,—արտասանեց նա նուազած ձայնով:

Գիժ-Դանէլը խէթ-խէթ նայեց նրա երեսին, և յանկարծ նրա սովորական բարկութիւնը տեղի տուեց մի անսովոր մեղմութեան:

— Մանիշակս, Մանիշակս,—գոչեց նա,—բաւ միտս է, նա էլ չէր խօսում, չըվերկացաւ: Դու վերկաց, ես քեզ կօզնեմ:

Նա բռնեց Սօնայի բազուկներից և ոտքի կանգնեցրեց, հետաքրքրութեամբ նայելով նրա աչքերին, հասակին, մազերին: Յետոյ, նայելով իւր չորս կողմը այնպէս, որ, կարծես, վախենում էր տեսնեն, համբուրեց Սօնայի ձակատը, գրկեց նրան և բարձրացրեց:

— Եյ, լակոտներ, եկէք, ցոյց տուէք Մանիշակիս տունը, ես ասլան Դանէլն եմ, պատաստ-պատաստ կանեմ, հում-հում կուտեմ:

Ուրիշ ժամանակ Դանէլի այս սովորական սպառնալիքը կրստիպէր փոքրիկներին անհետանալ: Այս անգամ, տեսնելով, որ նա հալոսկան խնամքով գրկեց իրանց ընկերուհուն, սիրտ առեցին և, առաջ գալով, ցոյց տուեցին Սօնայի բնակարանը:

Փողոցի միջին մասում, երկու փոքրիկ տների մէջտեղ երևում էր տասը քաջ երկաշուկեամբ մի պատ, որ կազմված էր միմեանց վրայ առանց շաղխի դարսած քարերից։ Երկու հնամաշ տախտակներ, իրարու հետ բեռաված, ծառայում էին դրան փոխարէն։

Գիժ-Դանէլը, Սօնային զրկած, մտաւ մի կեղտոտ բազ, որի խորքում գտնվում էր Սօնայի բնակարանը, որ զիւղական խրճիթի տեսք ունէր։ Նա զգուշաբար իւր բեռը դրեց խրճիթի դռների առջև և, դառնալով մանուկներին, հարցրեց.

— Այս երեխան մաշք ունի։

— Մաշք էլ ունի, հաշք էլ։

— Հա՛ն։ Մանիշակս մաշք չունէր, մազերը այսպէս էին, ճակատն էլ, աչքերն էլ։ Եյ, լակոտներ, այստեղից չըհեռանաք մինչև նրա մօր գալը, իմացա՛ք, պատառ-պատառ կանեմ, հում-հում կուտեմ։

Նա չոքած էր Սօնայի առջև, յենվեց գաւազանի վրայ, որ բարձրանայ։ Այդ միջոցին խրճիթին մօտեցաւ մի կին տեղական հագուստով, կոնաստակին բռնած երկու հատ թէժ հաց։ Հակառակ քաղաքի սովորութեան, այդ կնոջ երեսը բաց էր, չընայելով նրա երիտասարդ հասակին։ Տեսնելով խրճիթի առջև խմբված մանուկներին, նա թոյլ ձայնով արտասանեց.

— Ելի քամբադըր...

Բալց երբ նկատեց Սօնային, ձեռները թուլացան, հացերը կրօնատակից վաշք ընկան։ Նա արձակվեց իւր աղջկաչ վրայ, գոչելով.

— Երեխաս, երեխաս...

Քրտինքը անձրևի պէս թափվում էր նրա երեւից։ Նրա աչտերը այնպէս կարմրած էին, որ եփած աղիւսի էին նմանում։ Աչքերը լի էին արիւնով, պարանոցը փքված, կոկորդի երակները ուռած և կապտած։ Այդ օրը հացթուխ Ջուշանը մի քանի հարիւր անգամ գլխի վաշք թեքվել էր վառ թոնրի մէջ։ Արակը կիզել էր նրա աչտերը և արիւնը խփել գլխին։

— Դրսում ընկած էր, ասլան Դանէլը բերեց այստեղ,—ասաց խենթը։

— Դրսում, ընկած,—կրկնեց հացթուխը,—ինչո՞ւ էր ընկել։

— Բերանից փրփուր էր գալիս, կարմրել էր քեզ պէս, ոտները գետնին էր խփում...

Հացթուխը ընդհատեց խենթի խօսքը մի ճշով։ Նա նայեց Սօնայի ապուշ աչքերին, և կարծես, մի մոռացված բան մտաբերեց։ Ձեռները բարձրացնելով, խփեց իւր գլխին և բացագանչեց.

— Վայ նրա մօրը...

Մի քանիսը Սօնայի խաղրնկերներից, միմեանց խօսքը կտրելով, պատմեցին պատահած անցքի մանրամասները։ Քանի նրանք պատմում էին, այնքան հացթուխի ղէմքը փոխվում էր։ Նա շարունակ գլխով հաւանական շարժումներ էր անում ամեն մի խօսք լսելիս։ Երբ բոլորը ուշադրութեամբ լսեց, դարձեալ խորը խորը նայեց Սօնայի երեսին, և այժմ նրա կասկածը բոլորովին փարատվեց։ Վերջին տարուայ ընթացքում այդ երրորդ համանման ղէպքն էր, որ պատահում էր Սօնային։ Առաջին և երկրորդ անգամ Սօնան տանն էր։ Բացի ծնողներից ոչ ոք չըտեսաւ նրա դժբաղդութիւնը։ Իսկ այժմ փողոցում, խաղրնկերների մօտ...

— Դնացէք, — գոչեց հացթուխը դառն սրտմտութեամբ, դառնալով մանուկներին և աղջիկներին, — ինչ բան ունէք մեզ հետ, մենք անբաղդ ենք։ Դանէլ ապեր, գնա, ոչ ոքի չասես, եթէ հոգի ունես։ Երեխայ է, ընկաւ, ինչ անենք, ուրիշներն էլ ընկնում են... Ի՛նչ փրկուր, ի՛նչ կապտել, կարմրել, սուտ է...

Վշտացած կնոջ այս դառն խօսքերը Դանէլին խորհրդաւոր թրւացին։ Նրան խնդրում էին լուել, և նա զգաց, որ այս խնդիրը մի լուրջ իմաստ ունի։ Նա ձեռով ծածկեց իւր բերանը, մէջքից թեքվեց և, դառնալով երեխաներին, շշնջեց.

— Սուսս, ոչ ոքի... պատառ-պատառ կանեմ, հում-հում կուտեմ...

Յետոյ, գաւազանը շարժելով, փախցրեց բոլորին և ինքն էլ նըրանց ետևից դուրս գնաց, թրքերէն երգելով.

«Չար որսորդի նետը մտաւ

«Իմ ձագուկի սրտի մէջ...

Հացթուխը գրկեց Սօնային, տարեց խրճիթի ներսը, հանեց սենեակի միջին պատի մեծ խորշից անկողին և սփռեց չառակի վրայ։ Նա պառկեցրեց այնտեղ հիւանդին և ինքն էլ նստեց նրա մօտ, իւր խանդակաթ հաչեացքը չառելով նրա երեսին։ Սօնան լուռ էր և տակաւին ապշած նայում էր այս ու այն կողմ։ Մօր հարցերին նա տալիս էր անորոշ պատասխաններ։ Նա գանգատվում էր միայն, թէ գրելուսը ցաւում է, յոգնած է, մարմնի վրայ զգում է մի ինչ-որ ծանրութիւն։

Մի քանի րոպէ անցած ներս մտաւ հացթուխի ամուսինը — բեւեռագործ Ոսկանը և, կանգնելով աղջկայ գլխի կողմում, հարցրեց.

— Ի՛նչ է պատահել:

Մօտ քառասուն տարեկան մի մարդ էր Ոսկանը, միջահասակ և

տգեղ: Նրա ձեռները, երեսը, պարանոցը ածուխի մրով սևացած էին: Նրա սրածալ բիթը ճաճկված էր փոքրիկ արևնագոյն բշտիկներով: Իսկ ականջների տակ, ծնօտի վրայ երևում էին երկու կապտագոյն բծեր, որ նրա փոքրիկ աչքերի և թաւ ունքերի հետ միասին հրող ազդեցութիւն էին անում մարդու վրայ:

Հացթուխը չընայեց նրա կողմը: Միայն աչքերը բարձրացրեց դէպի վեր և ձեռները տարածեց օդի մէջ: Նա երկնքից համբերութիւն էր աղերսում: Ոսկանը իւր թերմաշ չուխայի տակից գծեց յատակի վրայ գոյնզգոյն թաշկինակի մէջ փաթաթած մի կտոր միս, ասելով.

— Վեր կաց խորովիր, քաղցած եմ...

Տասն ու մէկ տարի էր հլու կիներ տանջվում էր այդ մարդու ձեռքին, ինչպէս մի վաճառված սորուկ: Միայն Ոսկանի գոեհիկ բնաւորութիւնը չէր հացթուխին տանջողը: Յաճախ նա տուն էր գալիս հարբած: Այդ ժամանակ կիներ նայում էր նրա փոքրիկ և դեղնագոյն աչքերին: Վայ նրան եթէ սխալ էր հասկացել այդ աչքերի իմաստը: Առանց այլ և այլի նա իւր մէջքի վրայ պիտի ընդունէր կոպիտ բևեռագործի բռունցքի հարուածները:

Ծոյլ և պղերգ մարդը, կարծես, իւր կնոջ վիշտը աւելի կատարեալ անելու համար մի սովորութիւն ևս ունէր: Օրուայ մեծ մասը նա ջորանջելով պտտում էր ուրիշների խանութները, պատահած տեղը ընդունելով սրանից նրանից մի բաժակ օղի: Այդ էլ բաւական չէր: Նա բոլոր մեռելներին ուղեկցում էր մինչև գերեզմանատունները «մեռելահաց» ուտելու յոյս ունէր: Ամենից աւելի հացթուխին վիրաւորում էր այդ ձրիակերութիւնը: Չբաւորի վիճակը այդ կնոջ սրտում չէր ոչնչացրել, ընդհակառակը հիւանդութեան աստիճանին էր հասցրել պատուոյ զգացումը: Օրը մինչև երեկոյ նա քրտինքը երեսին կըրում էր մի տաժանակիր աշխատանք իւր ընտանիքի օրուայ պարէնը վաստակելու համար:

— Տեսնում ես ինչ օրի ընկաւ երեխաս, — գոչեց հացթուխը, առաջին անգամ համարձակվելով իր կսկիծը բարկացուտ ձայնով արտայայտել: — Կատարվեց չար երագս: Հայրդ նստած էր մի սև ձիու վրայ, երեխայիս էլ դրել էր քամակին... զնում էին, զնում, չըգիտեմ որտեղ... Ինչո՞ւ, նրա գերեզմանը տակն ու վրայ լինի, ինչո՞ւ երեխայիս հետը տարեց... Ընկաւոր, Տէր Աստուած, ո՞ր մեղքիս համար...

Այս գանգատը նա արտասանեց մի աջնալիսի ազդու և կսկծալի եղանակով, որ Սօնան դարձրեց դէպի նա իւր թախծալի աչքերը և սկսեց հանդարտիկ լաց լինել: Արտասուքի խոշոր կաթիլները զլորվում

էին նրա գունատ աչտերի վրայով և թրջում մօր կուճքը: Կարծես, հացթուփի յուսակտուր խօսքերի մէջ նա զգաց և հասկացաւ, թէ ինչ պատուհաս էր եկել իւր զլխին:

Ոսկանը իւր սեւացած մատերով երկաթեայ ունեղիքի պէս ճանկեց իւր՝ կոշտ աւելի նման՝ միրուքը: Կնոջ խօսքերը և աղջկայ արցունքները ազդեցին նրա վրայ: Նա արդէն հասկացել էր, ինչ չարաքաստիկ դէպք է տեղի ունեցել: Նա միայն հարցրեց.

— Ելի հրտեղ ընկաւ...

— Փողոցում, ընկերների առաջ...

Տիրեց մի ճնշող լռութիւն: Մայրը գրկել էր աղջկայ գլուխը, աչքերը յառել առաստաղին և մտքում աղօթում էր: Սօնան դեռ լալիս էր, ձեռները փաթաթած մօր պարանոցին: Ոսկանը անցուդարձ էր անում եօթ-ութ քայլ երկայնութիւն ունեցող սենեակում: Նա կանդաւուն, մատերը հանեց միրուքի միջից, թեքվեց, գրկեց Սօնային և համբուրեց նրա ճակատը:

Պա առաջին հայրական համբույրն էր այն օրից, երբ Սօնան կարող էր զգալ ծնողների համբույր: Նա բռնեց հօր կոշտ ձեռը և սեղմեց իւր շրթունքներին:

II

Այդ օրից «սիրուն» Սօնային ընկերուհիները այլ ևս չէին տեսնում փողոցում: Մայրը փակեց նրան տանը այն ժամանակ, երբ դեռ մի-երկու տարի մնում էր ազատ վազվզել դրացի աղջիկների հետ:

Կարող էր Սօնայի թշուառութեան լուրը տարածվել քաղաքում, այն ժամանակ նրա ապագան փչացած էր: Ո՛վ կը համաձայնվէր նրան կին առնել: Այսպէս էր մտածում հացթուփը: Նա չէր հոգում, թէ դիցուք Սօնայի ցաւը յաջողվեց թագցնել մինչև նրա ամուսնանալը, յետոյ, միթէ մի օր իրականութիւնը չըպիտի՞ յայտնվէր: Նա յոյս ունէր Աստծու գթութեան վրայ և չէր ուզում հաւատալ, որ իւր զաւակը վարակված է անբուժելի ախտով:

Պեռ մի տարի չէր անցել չարաբաղդ օրից, Սօնան արդէն երկու անգամ ուշաթափվել էր: Վերջին անգամ նա ընկաւ ուղղակի իւր հօր գիրկը: Այդ միջոցին Ոսկանը ծալապատիկ նստած էր յատակի վը-

րաց: Նա նոր էր վերադարձել մի հարուստ մեռելահացից: Համբարձում աղաչին էին թաղում, ինչպէս էր կարելի քաղաքի առաջին մարդու հոգու համար «արքայութիւն» չըմաղթել, նրա ազգականներին էլ «Աստծով մխիթարվէք» չասել:

Նա կարճեց, թէ Սօնան անզուշաքար սալթաքեց և ընկաւ: Ձեռի մի շարժումով բարկացած շարտեց նրան մի կողմ:

Հիւանդը ընկաւ սենեակի մէջտեղը և սկսեց խրխուլալ: Այդ ժամանակ միայն հարբած բեւուագործը զգաց նրա ցաւը: Նա վերկացաւ, դրեց աղջկան իւր ծնկների վրայ, նայեց նրա ամուր փակված աչքերին, որ ծովել էին գէպի վեր և մտել ունքերի տակ: Նա նորից հիւանդին բաց թողեց գէպի յատակը և ինքը, երեսին խաչակնքելով, յետ ու յետ քաշվեց:

Օրը գարնանապիւն էր: Բնութիւնը նոր նոր սկսել էր ծաղկել: Սենեակի օճառքի տակ բուն դրած ծիծեռնակները ճախր էին գործում սիրուն Սօնայի գլխի վրայ, ծլվալով և իրանց ձագուկների համար կերակուր որսալով: Արևի պայծառ ու դուրեկան լոյսը տարածվել էր գէպի խրճիթի ներսը: Նրա մի շողքը խաղում էր յատակի վրայ թաւալված Սօնայի բաց ճակատի վրայ, որի շուրջը գանգուր ոսկեգոյն մագերը կազմել էին մի սքանչելի պսակ: Դրսից լսվում էին վազվզող աղջիկների և մանուկների ուրախ ձայներ: Պատի տակ նստած էր հարբած բեւուագործը և, նայելով իւր աղջկան, քթի տակ ինչ-որ մըմըթում էր:

Երբ հացթուխը ներս մտաւ, Սօնան արդէն սթափվել էր: Սենեակը աղմկեց ձուշանի կսկծալի աղաղակով: Նա վազեց և չարձակվեց աղջկաչ վրայ, կամեցաւ գրկել և համբուրներով հեկեկալ: Բայց Սօնան աչնքան թույլ էր, որ մօր գրկում չըկարողացաւ շունչ քաշել: Նա զըլուխը դրեց յատակին, կամացուկ արտասանելով.

— Ոտներս ու մէջքս ցաւում են:

Դարձեալ լսվում էին գրսում խաղացող երեխաների ձայները: Հացթուխը, ատամները կրճտելով, կուրծքը եղունգներով ճանկոտելով, վերկացաւ և խրճիթի դռները ծածկեց: Օճ, որքան ծանր ազդեցութիւն էին գործում նրա վրայ այդ առտոյ գայները, ինչպէս նախանձի և ատելութեան զգացումը կրճում էր նրա սիրտը:

— Այս էր իմ օրն էլի,— կրկնեց նա երրորդ անգամ և, դառնալով ամուսնուն, շարունակեց.— գնան, չոքիր եկեղեցու դռների առաջ, ճակատդ քսիր քարերին, աղաչիր Աստծուն, ասա. «Տէր, Դու չարը հանես երեխայիս միջից, Տէր, Դու նրան ազատես...»

Բայց բեռնագործը վաղուց էր մոռացել եկեղեցու ճանապարհը և վաղուց էր սառել դէպի Աստուած, ոչ այն պատճառով, որ նա հաւատ չուներ: Ոչ, նա չըզիտէր ինչ ասել է աղօթք, սրբութիւն, Աստուած: Մի անտարբերութիւն տիրել էր նրա հոգուն և այնտեղ մեռցրել ամեն մի զգացում: Քսան տարի էր նա հարբում էր: Նրա ուղեղը օրից օր բթանում էր, միտքը կաշկանդվում: Ահա ինչու նա չէր զգում հոգեկան մխիթարութեան կարիք: Նա դարձել էր մի անբան կենդանի և վարում էր լոկ բուսական կեանք:

— Այն ինչ՝ հացթուխը ամեն առաւօտ և ամեն երեկոյ այցելում էր քաղաքի կիսախարխուլ եկեղեցին, կանգնում էր մոմերի ծխից սեւացած սիւներից մէկի տակ և աղօթում: Երբեմն ամբողջ ժամերգութեան միջոցին նա մնում էր մերկ քարաշատակի վրայ չոքած: Նրա աղօթքը ոչ երկար էր և ոչ բարդ: Հասարակ «Հաջո մերն» անգամ ուղիղ չըզիտէր: Նա միայն աղերսում էր.

«Տէր, Դու իմ երեխային փրկիր չարից, Տէր, ինձ տուր նրա ցաւը...»

Քանի քանի անգամ էր նա օրուայ ընթացքում կրկնում այս դարձուածը: Ոչ միայն տանը և եկեղեցում, այլև փողոցներում, այլև ուրիշների տներում, ժամանակ-անժամանակ: Յաճախ նա, գլուխը դուրս բերելով վառ թոնրի միջից, երեսի քրտինքը սրբելով իւր կոշտ գոգնոցով, աչքերը դարձնում էր դէպի վեր: Ներկայ եղողները լսում էին նրա շէնչիւնը, բայց չըզիտէին ինչ է մընջում նա:

Զուր էին անցնում նրա ջերմ արցունքները, հաւատով լի աղերսանքները: Սօնան ոչ միայն չէր փրկվում, այլև օրից օր աւելի ու աւելի էր ենթարկվում «չարին»: Յուսահատութիւնը երբեմն հաւատացեալ կնոջ սիրտը ձգում էր մի տեսակ կասկած աստուածային արդարամտութեան մասին: Միթէ Աստուած փակել էր իւր լսելիքը նրա աղօթքների համար: Զատ անգամ նա իւր ամբողջ շաբաթուայ վաստակի կէս մասը բաժանում էր մուրացկաններին, միւս կէսով մոմ էր զնում և վառում եկեղեցու այս կամ այն սրբի պատկերի առջև: Բայց սրբերն էլ չէին օգնում, և նրա հառաչանքները ցնդվում էին դատարկ օդի մէջ: Իսկ Սօնան ամեն օր մորմոքում էր նրա սիրտը.

— Մայրիկ, ինձ երբ կըթողնես փողոց գնամ:

— Այժմ դու մեծ աղջիկ ես, փողոց դուրս գալը ամօթ է:

Ուրիշ պատասխան չէր կարողանում գտնել մայրը: Այն ինչ՝ Սօնայի ութ տարին դեռ նոր էր լրացել: Նա շատ լաւ գիտէր, որ իւր հասակակիցները տակաւին վազվզում են դրսում: Մատաղահաս աղջկայ սիրտը ուժգին բաբախում էր, երբ նա դրսից լսում էր իւր ընկերու-

ների գուարթ քրքինջները կամ լացն ու աղաղակները: Թւեքը կըտրած թռչունի պէս նա ամբողջ օրը պտտում էր փոքրիկ գաւթում և չէր համարձակվում դէպի փողոց նայել անգամ, երբ ծնողները տանն էին: Իսկ երբ հաջորդ շուկայումն էր լինում, մաչրը, աշխատանքի գնալիս, գցում էր նրան խրճիթ և դռները դռսից կողպում: Թող այնտեղ ընկնի, եթէ մեռնի էլ, գոնէ ուրիշները չեն տեսնիր:

Այդ ժամանակ Սօնան աւելի էր զգում իւր թշուառութիւնը: Խրճիթը լուսամուտ չունէր: Լոյսը գալիս էր միայն դռների վերին կողմի մի փոքրիկ մասից, որ ծածկված էր իւղած թղթով: Ստէպ ստէպ նա մօտենում էր դռներին և նրանց արանքով նայում դէպի դուրս: Այնտեղ աքաղաղները կովում էին, հաւերը կչկչում, ծտերը ծլվում: Նա երանի էր տալիս այդ թռչունների ազատութեանը: Յետոյ լալիս էր, լալիս, յոգնում էր, պառկում յատակի վրայ և նիրհում: Գալիս էր մաչրը, բաց էր անում դռները, գրկում էր նրան և, կատաղի համբոյսներով երեսը ծածկելով, թւից բռնած դուրս էր տանում և ասում.

— Տես Աստծու լոյսը:

Երբեմն նա Սօնային թոյլ էր տալիս բարձրանալ խրճիթի տափակ հողալին կտուրի վրայ, իսկ ինքը հսկում էր նրան արթուն աչքերով: Ամեն վայրկեան նա սպասում էր սարսափելի երևույթի կրկնվելուն: Սօնայի մի թեթև ճիչը, մի արագ շարժումը ցնցումն էր պատճառում նրան: Նայում էր հիւանդ աղջիկը այս, կողմ այն կողմ, տեսնում էր միայն հարևան գաւիթների թթենիները կամ կիսաւեր տների պատերը: Զուտով ձանձրանում էր և խնդրում մօրը ցած բերել իրան կտուրից:

Բաց ժամանակը հետզհետէ ստիպեց Սօնային ընտելանալ իւր վիճակին: Մօր յամառ մերժումները բոլորովին կտրեցին նրա յոյսերը երբ և է տեսնել իւր ընկերուհիներին: Նա սկսեց ինքն իւր համար գուարճալիքներ որոնել տանը: Մաչրը բերում էր նրա համար զանազան լաթերի կտորներ: Սօնան կաւից խաղատիկիներ էր շինում, հազնում էր նրանց այդ կտորներից կարած գոչնզգոչն շապիկներ, դնում էր նոյնպէս կաւից շինած մի տեսակ պատուանդանի վրայ և խաղում նրանց հետ: Իւրաքանչիւր խաղատիկին ունէր յատուկ անուն, որ Սօնան ընտրել էր իւր ընկերուհիների անունների մէջ: Նա խօսում էր ամեն մէկի հետ համաձայն այս կամ այն ընկերուհու բնաւորութեան:

— Մարգարիտ, թւա մի կծիր, Մանան, շապիկդ կեղտոտեցիր, Իֆ, տափը մտնես, Ջաւահիր, տես Ջաւադարդը ինչ խելօք է...

Օրից օր նա հասունանում էր: Ինչպէս ջերմանոցի մի քնքոյշ

Ճաղիկ, չրնացելով բնական շրջանից անջատված լինելուն, փակ մըթ-նոլորտի մէջ նա աճում էր և հետզհետէ ստանում բնութիւնից սահմանված բոլոր ձևերը և գեղեցկութիւնը: Մաշրական փաղաքշանքները և զգուանքներն էին կազմում նրա կեանքի ամենակենսատու հիւթը: Ծծում էր նա այդ հիւթը ամբողջ հոգով: Նրա մանկական սիրտը լցվում էր որդիական սիրոյ և երախտադիտութեան զգացումներով: Այլ ևս նա չէր տխրում, այլևս չէր ձգտում դէպի փողոց: Ջանձրալի էին նրա համար անն ժամերը, երբ մայրը տանը չէր, որ խաղատիկիները բազմեցնէր նրա առջև, ցոյց տար իւրաքանչիւրի զգեստը, ուրախանար նրա հետ:

Կար և՛ մի ուրիշ անձ, որ ուրախակից էր Սօնայի ուրախութեանը և վշտակից նրա վշտին, ով գիտէ, գուցէ ոչ պակաս, քան նրա մայրը:

Այն օրից, երբ տեղի ունեցաւ տխուր անցքը, դիժ-Ռանէլը շաբաթը մի-երկու անգամ մտնում էր հացթուխի գաւիթը և հարցնում Սօնայի մասին: Մի զարմանալի հոգատարութիւն էր ցոյց տալիս այդ փողոցային խենթը փոքրիկ աղջկայ վերաբերմամբ: Կարծես, այնօրուայ դէպքը պարտականութիւն էր դրել նրա վրայ՝ հետաքրքրվել Սօնայի ճակատագրով, ինչպէս մի փափկասիրտ արիւնակից:

Ակզբում հացթուխը փորձեց թազցնել նրանից իւր աղջկայ ցաւը, մանաւանդ որ խենթը երբէք չէր չիշեցնում այդ մասին: Նա հաւատացած էր, որ վաղուց Սօնայի ուշաթափվելը մոռացել են թէ՛ գիժ-Ռանէլը և թէ՛ աղջիկները ու մանուկները: Բայց մի օր Սօնան ընկաւ գաւթի մէջ խենթի ներկայութեամբ, և այդ օրից այլ ևս անկարելի էր գաղտնիքը նրանից թազցնել:

Գիժ-Ռանէլը ծանօթ էր այդ տեսակ ցաւերի, կեանքում ընկաւորներ տեսել էր:

— Սուրբ է,—ասաց նա, երեսին խաչակնքելով,—տեսնենք ի՞նչ մարգարէութիւն է անում:

Նա չոքեց Սօնայի առջև, պատկառանքով ականջ դրեց, բայց հիւանդի խրխուղից ոչինչ չըհասկացաւ:

— Ռանէլ-ապեր, հիմա ամեն բան իմացար,—ասաց հացթուխը աղերսական ձայնով,—թող երկնքում Աստուած, երկրում միայն մենք իմանանք:

— Մուսսս, Մանիշակս քնած է,—շշնչեց խենթը, ձեռով ծածկելով իւր բերանը:

Այդ վայրկեանին նրա դէմքը այնքան խորհրդաւոր էր, որ հացթուխը կարիք չըզգաց իւր խնդիրը կրկնելու:

Այնուհետև խենթը աւելի յաճախ էր այցելում հացթուխի խոր-
ճիթը: Երբեմն նա գալիս էր բեւեռագործի հետ միասին: Թուում էր,
Ոսկանը մի տեսակ համակրանք է տածում զէպի այդ անկող բարեկա-
մը: Գուցէ պատճառը այն էր, որ երբ բեւեռագործը հարբած էր լի-
նում, խենթն էր նրա թևի տակ մտնում և տուն բերում: Կամ գու-
ցէ այն, որ նա էլ Ոսկանի պէս սիրում էր մեռելներին ուղեկցել մինչև
գերեզմանատուն: Բայց ուղեկցում էր ոչ թէ քելէս սիրելուց, այլ ու-
նէր մի զաղտնիք, որ տակաւին յայտնի չէր բեւեռագործին: Այսպէս
թէ այնպէս, նա Ոսկանի համար մի սքանչելի ընկեր էր: Նրանք միշտ
միասին էին գնում գերեզմանատուն, միասին ծախտապիկ նստում բաց
օդի տակ, կանաչագարդ գետնի վրայ սփռած սեղանի շուրջը, միասին
«արքայութիւն» մաղթում հանգուցեալին և շատ անգամ մինեւոյն ա-
մանից ուտում: Խենթը ինքը շատ քիչ էր խմում, բայց եռանդով կա-
տարում էր իւր բարեկամի խնդիրը, միմեանց ետևից լցնում էր նրա
բաժակը, կրկնելով.

— Ոսկան աղբեր, ներսդ տաքացրո՛ւ:

Երբեմն նա յանկարծ թողնում էր սեղանը և, գերեզմանաքարե-
րի միջով ոստոստալով, հեռանում էր: Թէ ուր էր գնում—յայտնի չէր:
Այս ժամ անցած նա վերադառնում էր, գլուխը կրճքին թեքած, քրն-
թի տակ երգելով մի ինչ-որ տխուր երգ:

Ամեն անգամ նա մեռելահացից բաժին էր բերում և՛ Սօնայի
համար — մի քանի խաշած ձու կամ մի կտոր միս, իսկ մեծ մասամբ
բարակ լաւաշի մէջ փաթաթած «հալվա», որ ալիւրից, իւղից և մեղ-
րից պատրաստած մի տեսակ տեղական քաղցրաւենի էր: Հացթուխը
հոգով դէմ էր այդ բաժիններին, բայց ներում էր խենթին: Նա ե-
րախտապարտ էր համարում իրան այդ մարդու առջև և չէր ուզում ոչ
մի բանով նրա սրտին դիպչել: Չատ անգամ նա հրաւիրում էր խենթին
ճաշի, նստեցնում էր իւր ամուսնու մօտ և երկուսին էլ հաւասար
խոնարհութեամբ ծառայում:

Իսկ Սօնան օրից օր ընտելանում էր գիժ-Դանէլին: Չրկար ալ-
ևս առաջուայ երկիւղը այդ մարդուց: Այժմ նա ծիծաղում էր իւր նախ-
կին ընկերուհիների վրայ, որ այնպէս փախչում էին Դանէլից: Սօ, նա
բոլորովին գիժ չի, բարի է, խաղաղ, անմիաս: Բայց ինչո՞ւ համար է նա
այնքան ցաւակցում Սօնային: Այս հարցը երբեմն Սօնային ձգում
էր մտաւանդութեան մէջ: Առհասարակ նա հետզհետէ դառնում էր
մտախոհ, մելամաղձոտ: Թուում էր, որ նրա փոքրիկ գլուխը անգործ չէ,
և շատ մտքեր են նրան զբաղեցնում: Ամենից պարզ նա զգում էր մի

բան, այն է, թէ կայ մի ցաւ, որ թունաւորում է իւր մօր կեանքը: Խնչ է այդ ցաւը: Հօր արբեցութիւնը, կոպիտ վարմոնքը: Եթէ այդ է, ինչո՞ւ առաջ նրա մայրը այնպէս տխուր չէր, ինչպէս այժմ: Նա չէր զգում միայն իւր սեպհական ցաւը, չըզիտէր, որ ինքն է իւր մօր թշուառութեան առաջին պատճառը: Այդ նրան ոչ ոք չէր ասում: Մի անգամ նա, անկուրթ հարուածից յետոյ ուշքի գալով, տեսաւ իւր մօրը հեկեկալիս և հարցրեց.

— Մայրիկ, ես հիւանդ եմ:

— Չէ, որդի...

— Գլուխս էլի ցաւում է, քնած էի:

— Հա, որդի...

— Բաս ինչո՞ւ ես լաց լինում:

Հացթուխի լեզուն պապանձվեց, չրկարողացաւ ձգտասխանել: Նա միայն գրկեց Սօնայի գլուխը և համբուրեց նրա շքեղ մազերը, սպիտակ ճակատը, գունատ աչտերը: Ժամանակը թշուառ մօրը հաշտեցնում էր իւր վշտի հետ: Նա տանջվում էր, բայց ոչ առաջուայ չափ: Նա բողբօքում էր իւր ճակատագրի դէմ, բայց և՛ օրհնում էր նախախնամութեան կամքը:

— Ասում են, Աստուած որ մէկին շատ է սիրում, նրան շատ է տանջում, — մխիթարում էր ինքն իրան յուսահատ բոպէներին, — ո՞վ գիտի, կարելի է Աստուած ինձ շատ է սիրում:

Նա ձգտում էր իւր թշուառութեան համար արդարացուցիչ պատճառներ գտնել: Զատ խիստ էր ճակատագրի վճիռը, և նա չէր ուզում հաշտվել այն մտքի հետ, թէ այդ վճիռը կայացնողը կարող է, առանց մի մեծ պատճառի, լինել այդքան անիրաւ, այդքան անողոք: «Աստուած արդար և ողորմած», հնչում էին նրա ականջին այս խօսքերը, որ ամեն օր լսում էր եկեղեցում: Միթէ քահանան կարող է սուտ ասել, միթէ եկեղեցին կարող է խաբել:

— Մեղաց Քեզ, մեղաց Քեզ, — կրկնում էր հացթուխը ամեն անգամ, երբ իւր սրտում զգում էր կասկածի նշույլ, և այդ նշույլը նոյն վայրկեանին անհետանում էր, տեղի տալով խորին հաւատի զգացման:

III.

Ամեն օր հացթուխ Ջուշանը, աշխատանքի գնալիս, տեսնում էր խումբ խումբ տղաներ և աղջիկներ, որոնք, զրքերը կոնատակերին

բռնած, աշխոյժ աշխոյժ խօսակցելով, ուսումնարան էին գնում: Աղջիկներին ուսումնարանը նոր էր բացվել: Հացթուխը լսել էր, որ այնտեղ, բացի գրել-կարդալուց, սովորեցնում են սիրուն շալեր ու սփռոցներ հիւսել: Ախ, ի՞նչ լաւ կըլինի Սօնան էլ այդ ուսումնարան գնալ: Թող նա էլ ուրիշների շարքը ընկնի, թող ոչ ոքից չետ չըմնայ, իւր ծնողների մի հատիկ գաւակն է:

«Ի՞նչ անենք, որ հայրը հարբեցող է, ես-հացթուխ: Ձեռն ուտիլ, չեմ խմիլ, բերանիցս կրկտրեմ, երեխայիս համար գիրք կառնեմ, հագուստ կառնեմ...»

Այսպէս էր մտածում Զուշանը, երբ Սօնայի հիւանդութիւնը դեռ չէր յատնվել: Այժմ նա երեւակայել անգամ չէր ուզում այդ երջանկութեան մասին: Ի՞նչ, որ ամբողջ ուսումնարանը իմանայ Սօնայի ընկաւոր լինելը: Ձէ, աւելի լաւ է նա չետ մնայ իւր ընկերուհիներից, քան թէ նրանց ծաղրի առարկայ դառնայ: Թող բաղդաւոր մայրերի բաղդաւոր գաւակները գրել-կարդալ սովորեն:

«Ինձ նման մի անբաղդի աղջկան այնքանն էլ հերիք է, ինչքան մայրը գիտի...»

Եւ հացթուխը սկսեց Սօնային սովորցնել այն, ինչ-որ ինքը գիտէր. հօր հագուստը կարկատել, գուլպաներ հիւսել, սենեակի պատերը և յատակը շաքարով մի անգամ շիրայել, այսինքն ներկել տեղական կապտագոյն թրջած կաւով: Նա սովորցնում էր Սօնային և՛ աղօթել: Ամեն առաւօտ և ամեն երեկոյ արտասանել էր տալիս. «Աստուած, Դիւ ինձ փորձանքից ազատես...»

Զատ անգամ երեկոները Սօնան, ճրագի սուջա նստած, գուլպայ էր հիւսում մինչև ուշ գիշեր: Մայրը թախանձում էր նրան չըլողնեցնել իւր աչքերը: Իսկ հայրը պատուիրում էր հիւսել ու հիւսել, որ շուտով գոյգը վերջանայ: Եւ այս դէպքում աղջիկը իւր հօր պատուէրն էր կատարում: Վաղը ուրախ-ուրախ կըջանձնի նրան մի գոյգ նոր գուլպայ, որ տանի շուկայում ծախի: Ի՞նչ անենք որ գուլպաների գինը սովորաբար օղեվաճառին էր յանձնվում: Այդ Սօնայի գործը չի:

Եւ այսպէս, արբշիւ բեւեռագործը հարստահարում էր հիւանդոտ աղջկայ աշխատանքը դեռ այն ժամանակ, երբ նրա մատերը հազիւ հազ սովորել էին կարել ու հիւսել: Քանի քանի անգամ այս պատճառով ընդհարողներ են ունեցել մարդ ու կին:

— Ձէ, դու խղճմտանք չունես: Երեխաս մի շալ չունի ուսերին գցելու, ցրտից սրսըռում է, դու ամեն օր խմում ես նրա աշխատած փողով...

— Քո բանը չի, Սօնան իմս է,— պատասխանում էր բեւեռագոր-

ծը:—Այնպէս չի, Սօնա, դու հօրդ սիրում ես, չես թողնիլ, որ մի բանի կարօտութիւն քաշի:

Մանկահասակ աղջիկը, հաւասար սիրով և գգուանքով համբուրելով թէ մէկին և թէ միւսին, վերջ էր տալիս իւր ճնողների վէճին: Այն ինչ, այն օրից, երբ բեւեռագործի համար բացվեց եկամտի մի նոր աղբիւր—իւր աղջկայ ձեռքի վաստակը, նա աւելի ու աւելի ծուլանում էր: Մի և նոյն ժամանակ, նա աւելի ու աւելի պահանջող, քմահաճ և կոպիտ էր դառնում: Չատ անգամ նա տուն էր վերադառնում դատարկ ձեռներով և հրամայում իսկոյն ուտելիք պատրաստել: Կինը երբեմն պատասխանում էր, թէ տանը ոչինչ չըկայ, թէ ինքը այսօր ոչինչ չի վաստակել:

— Պատճառը, — գոռում էր բեւեռագործը:

— Ոչ ոք ինձ հաց թխելու չի կանչել:

— Հոգիդ դուրս գայ, գնա, ողորմութիւն հաւաքիր, խօսմ քաղցած ապրել չի կարելի: Հր՛մ, դո՛ւ ասա, Սօնա ջան, խօսմ մարդ քաղցած փորով ապրել չի կարող: Տեսնում ես, մալրդ ինչ աներես ու քարասիրտ է: Համ ասում է տանը ուտելու բան չըկայ, համ էլ ինձ չի թողնում գերեզմանատուն գնամ մեռելահաց ուտելու...

— Օրիցս գէն ուր որ ուզում ես—գնա, կեր, խմիր, քո բանը պրծած է:

— Որ մեռել չըկայ, ուր գնամ:

Այս խօսքերը բեւեռագործը արտասանում էր այնպիսի եղանակով, որ, կարծես, մարդիկ չէին մեռնում, հէնց նրան քաղցած թողնելու համար:

Մի անձրևային օր նա, ճաշի միջոցին, ներս մտաւ աչքունքը կիտած: Երեք օր էր նա չէր խմել, ուստի սաստիկ վատ տրամադրութեան մէջ էր: Իսկ քրիստոնեաները երգվել էին չըմեռնել, և Ոսկանը անիծում էր բոլոր կենդանի հարուստներին: Սօնան, խրճիթի առջև ծալապատիկ նստած, կարկատում էր իւր հօր հնամաշ արխալուղը: Նա ուրախացաւ, հօրը արթուն տեսնելով:

— Մալրդ տանը չի:

— Չէ,

— Վերկաց տեսնեմ ինչ ես տալիս ուտելու:

Սօնան մտաւ խրճիթ և այնտեղից բերեց հաց, պանիր և մի քիչ կարագ:

— Դա ի՛նչ է, — ասաց բեւեռագործը, ծուռ ծուռ նայելով Սօնայի բռնած սկուտեղին. — շատ հարկաւորս է քո կարագը: Փահ, երեք

օր է չեմ խմել, սիրտս էլ շոր-շոր քան է ուզում, մի կտոր ձուկ կամ միս, դա ինձ կարագ է տալիս, այն էլ ծոփ աչքի չափ: Դէնը տար...

Սօնան վշտացաւ: Կարագը իւր բաժինն էր, պահել էր յատկապէս հօր համար: Սկուտեղը ձեռին նայում էր բւեռագործին այնպիսի դէմքով, որ, կարծես, ոտից գլուխ մեղաւոր էր նրա առջև:

— Դու ինձ այն ասա, Սօնա ջան, մաշդփ փող ունի՞:

Հարցը Սօնային նեղը գցեց: Գիտէր, որ մաշդը պատի մեծ խորշի մէջ թաղցրած ունի քանի մի արծաթի և պղնձի զրամներ: Դա հացթուխի սեպհական վաստակն էր: Կոպէկ-կոպէկ հաւաքել էր, և Սօնան չրգիտէր ինչու համար:

— Հըմ, ինչո՞ւ չես պատասխանում, ասա, մաշդփ փողից բանից ունի՞...

— Ձեմ իմանում:

— Դրուստն ասա:

— Ձեմ իմանում,—կրկնեց Սօնան, աչքերը անգիտակցաբար դարձնելով դէպի այն խորշը, ուր թաղցրած էին մօր կոպէկները:

— Ի՞նչ ես դէս ու դէն մտիկ անում, դրուստն ասա, սուտ ասելը մեղք է:

Այո՛, տասներկու տարեկան աղջիկը շատ անգամ էր իւր մօրից լսել, որ սուտ ասելը մեղք է, որ սուտ ասողին Աստուած պատժում է: Եւ նա երբէք սուտ չէր ասել: Բայց նա գիտէր և՛ այն, որ գողութիւնն էլ մեղք է և աւելի մեծ մեղք:

— Ձեմ իմանում, կա՛յ թէ չրկա՛յ, չեմ իմանում,—կրկնեց նա:

Ձաջնը և դէմքի աչափովսլիլը մատնեցին նրան:

— Սօնա,—գոռաց բւեռագործը,—դու հօրդ խաբում ես, այս տանը փողի հոտ է գալիս, ես քաղցած ու ծարաւ եմ:

Սօնան տատանվեց: Նրա սիրտը տանջվում էր խղճի խայթոցից: Նա ինքն իւր հետ կռվում էր. մի կողմից ստախօսութիւն, միւս կողմից գողութիւն: Մի կողմից հօր աղաչանքը, միւս կողմից մօր դառն աշխատանքը, որի գնով ձեռք էին բերված այնտեղ թաղնված կոպէկները:

Ո՛րը բնորել:

— Ինչպէս տեսնում եմ, մօրդ հետ խօսք ես կապել ինձ քաղցած ու ծարաւ թողնելու: Դուք ինձ խաբում էք, տանջում էք: Որ աչդպէս է, էլ իմ երեսը չէք տեսնիլ: Գնա՛ Սօնա ջան, գնա՛, քեզ համար ինձանից լաւ հալը ճարիր:

Նա քայքայեղ բարկացած ուղղեց դէպի դուռը: Դա մի խորաման-

կուլթիւն էր, որ իսկոյն ունեցաւ ցանկալի հետեւանք: Ա՛յ. Սօնան ուրիշ հայր չի ուզում: Աշխարհի երեսին բեւեռագործից աւելի լաւ հայր չըկայ: Նա մօտեցաւ Ոսկանին, իւր փոքրիկ ձեռներով բռնեց նրա կոշտ, սևացած ձեռը, համբուրեց և արտասովեց: Յետոյ մօտեցաւ պատի խորշին, կանգնեց մի քանի վայրկեան անշարժ և նայեց հօրը: Ա՛խ, վատ բան էր ուզում անել, այդ ինքն էլ գիտէր և երկիւղից դողում էր: Բայց այնտեղ, սենեակի մէջտեղում, կանգնած էր հայրը, աչքերը ազահաբար յառած նրա երեսին: Եւ ինչպէս փայլում էին այդ աչքերը: Երևի, բեւեռագործը արդէն զգում էր օղիի սքանչելի հոտը և վաղօրօք ճաշակում քաղցրութիւն:

— Մի վախենալ, Սօնա ջան, մի վախենալ, ես մտիկ եմ տալիս, հէնց որ եկաւ—կասեմ:

Սօնան սկսեց խորշի մէջ որոնել այն ցնցոտին, որ մայրը խնամքով թագցրել էր անկողինների տակ:

— Ի՛նքդ վերցրու, — ասաց նա դողդոջուն ձայնով և գունատվելով, — ես վախենում եմ: Այ, այն կապույտ կապոցի մէջ է:

Բեւեռագործը շտապեց վերջնել կապոցը, ծանր ու թեթեւ արեց ձեռի ափի մէջ և զրեց արխալուղի գրպանը:

— Քեզ համար ծամոն կըբերեմ, — ասաց նա, համբուրելով աղջկան, և շտապեց դուրս:

Երբ նա անհետացաւ, Սօնան վազեց սենեակի անկիւնը, բնկաւ երեսի վրայ և սկսեց հեկեկալ: Նրա գեղեցիկ թիկունքները չթեաց արխալուղի տակ ուժգին բարձրանում էին և ցած իջնում ալիքների պէս: Նրա սպիտակ պարանոցը ուռել և դողդողում էր: Նա կողոպտեց իւր սիրելի և խեղճ մօրը, որ օրը մինչև երեկոյ արիւն-քրտինք է թափում մի քանի հատ հաց կամ մի քանի պղնձի դրամներ վաստակելու: Նա գողութիւն արեց, ինչո՞ւ, ո՞ւմ համար: Ա՛խ, միթէ բոլոր աղջիկների հայրերը այդպէս են...

Արտասուքը սպառովեց, բայց վիշտը աւելի համակեց Սօնայի սիրտը: Նա խորհում էր իւր անելիքի մասին:

«Գիշերը ցերէկ կանեմ, չեմ ուտիլ, չեմ քնիլ, գուլպա կըհիւսեմ, հօրս կըրտամ ծախելու, փողերը կըդնեմ այնտեղ: Զէ, չէ, մայրիկին չեմ ասիլ, նա լաց կըլինի, ես թակվելուց չեմ վախենում, նա լաց կըլինի: Ի՛նչ վատ բան է, Տէր Աստուած, ինչ վատ բան է գողութիւնը...»

— Այս դռները ո՞վ բաց արեց, — լսեց Սօնան իւր մօր ձայնը և սոսկալով ոտքի թռաւ:

Հացթուխը կռնատակին բռնած էր սովորական երկու թէժ հա-

ցերը և արի մէջ ամուր սեղմած մի քանի պղնձի զրամներ: Նա ներս մտաւ թէ չէ, պառկեց յատակի վրայ, ծանր հառաչելով և արտասանելով.

— Փառք քեզ, Աստուած, որ ինձ նման խեղճներն էլ կարող են պառկել, հոգիս դուրս եկաւ...

Ահա նա, այդ խեղճ կինը, ինչպէս նրա երեսը և ձեռները աչրվել են թոնրի կրակից, ահա ում կողոպտեց Սօնան:

— Ինչո՞ւ ես տխուր նստել, մօտ եկ, Սօնա, եկ, մի քիչ ուտերս տրորիր...

Սօնան լուռ մօտեցաւ մօրը:

— Հալոյդ եկե՛լ էր, էլի գնաց, բան կերմաւ:

Սօնան հառաչեց:

— Ինչո՞ւ ես հառաչում: Երևի, հօրդ քէֆը լաւ էր:

— Ձէ, խմած չէր, քաղցած էր:

— Բաս դրտեղ գնաց քաղցած փորով:

— Ձեմ իմանում:

— Աղջի, դու լաց ես եղել:

— Ձէ, չէ,—կրկնեց Սօնան շտապով, երեսը մի կողմ դարձնելով:

Մայրը զգաց, որ անշուշտ մի բան է պատահել, և, իհարկէ, կասկածեց, թէ ինչ կարող է պատահած լինել: Բայց նա մի խորը հայեացք ձգեց Սօնայի աչքերի մէջ և այնտեղ չընկատեց այն տարօրինակ բխուժիւնը, որ երևում էր ամեն անգամ «հարուածը» ստանալուց յետոյ:

— Սօնա, հալոյդ քեզ վրայ գողացել է, թթու խօսք է ասել, ով գիտէ, ծեծել է...

Այլևս Սօնան չըկարողացաւ իրան զսպել: Գլուխը թազցնելով մօր գրկում, նա երկրորդ անգամ հեկեկաց, և այս անգամ աւելի ուժգին: Քանի մի ըոպէ անցած, նա անկեղծօրէն խոստովանեց իւր ջանքանքը: Մի վայրկեան հացթուխը մոռացաւ հարազատ զաւակի թշուառութիւնը, հրեց նրան ուժով, կատաղեց և գողաց: Նա մինչև անգամ ձեռը բարձրացրեց Սօնային խփելու: Բայց իսկոյն ուշքի եկաւ և, երկու ձեռները ծնկներին զարկելով, գոչեց.

— Քանզիլի հօրդ տունը, քանդեց նա իմ տունը:

Նա չայտնեց կողոպտված փողերի գաղտնիքը: Նա մտադիր էր Զատիկին մի գառ գնելու, եկեղեցու դռների առջև մորթելու և աղքատներին բաժանելու Սօնայի համար: Ուրեմն Սօնան իւր «մատաղի» փողերը գողացաւ: Այս միտքը մասամբ թեթեւացրեց աղջկայ վիշտը:

— Ես մատաղ չեմ ուզում, — ասաց նա, կարծելով, թէ գրանով կարող է հանդատացնել մօրը:

— Բաս որ գողութիւն ես արել, գող ես, — գոչեց հացթուխը, մի քանի անգամ կրկնելով «գող» բառը:

Աւելի մեծ պատիժ չէր կարող լինել Սօնայի համար, քան այս յանդիմանութիւնը: Նրա մանկական անմեղ աչքերի մէջ փայլեց ահ ու սարսափ: Ինչպէս մի երկչոտ նապաստակ թփի տակ, նա սեղմվեց սենեակի անկիւնում, աջ ու ձախ նայելով: Կարծես, նա սպասում էր իւր յանցանքի արժանի պատժին: Մայրը մօտեցաւ, նրա ձեռքի բռնեց, չոքեցրեց երեսը դէպի արևելք և ասաց:

— Խաչակնքիւր երեսիդ, ասա. «մեղաց Աստծու», երեք անգամ, հա, սոյգպէս, ասա. «Աստուած, այս անգամ բաշխիր, էլ չեմ անիլ»:

Դէ լաւ, վերկաց, էլ չ'անես:

— Ձեմ անիլ, չեմ անիլ, — կրկնեց Սօնան, փաթաթվելով մօր պարանոցին:

Իրիկնադէմին բեռնագործը տուն վերադարձաւ ոտից մինչև գլուխ ցեխոտված: Ներս մտաւ թէ չէ, թաւալվեց յատակի վրայ: Հացթուխը այդ օրը առաջին անգամ հաչոյեց նրան լսելի ձայնով: Բեռնագործը աշխատեց տեղից վերկենալ, նորից ընկաւ, կրկին ջնկեց ձեռների վրայ, ոտքի կանգնեց և, բռունցքը բարձրացնելով, մօտեցաւ հացթուխին: Կինը խոցս տուեց, և մարդը իւր հարուածի ուժգնութիւնից նորից ընկաւ յատակի վրայ:

Այս ալլանդակ տեսարանի միակ վկան, սենեակի մի անկիւնում կուչ եկած, լուռ դիտում էր: Յանկարծ նա մի սուր ձայն արձակեց: Այդ վաշտեանին մատաղահաս աղջկայ աչքին հարազատ հաչը թւաց մի խկական գազան: Եւ ինչ տարօրինակ գազան. ահագին, երկար ժանիքներով, ահռելի բերանով և սարսափելի աչքերով: Կարծես, այդ բերանը ահա ահա պէտք է բացվէր և կլանէր թէ Սօնային և թէ նրա մօրը:

— Վախենում եմ, վախենում եմ, — արտասանեց Սօնան, հեռու ու հեռու խոցս տալով իւր մօրից:

Նա վազեց, մտաւ պատի մեծ խորշը և գլուխը թաղցրեց անկողինների մէջ: Հացթուխը շուարվել էր: Մօտեցաւ աղջկան, բռնեց նրա գլուխը, նայեց երեսին: Յետոյ վազեց դուրս, սաւը ջուր բերեց, սրսկեց նրա երեսին:

Սօնան մի փոքր սթափվեց: Բաց ինչպէս գունատ էր և ինչպէս դողում էր: Նա ընկաւ մօր գիրկը, երկու ձեռներով ամուր սեղմեց նրա պարանոցը, կրկնելով:

— Մի հեռանար, մի հեռանար ինձանից...

— Անէճք քեզ, չար սատանայ, անէճք քեզ, չար սատանայ,— կրկնում էր հացթուխը, խաչակնքելով մերթ իւր և մերթ աղջկայ երեսին։— Կորիւր,— դարձաւ նա ամուսնուն,— կորիւր այս տնից, անաստուած, անսիրտ, անհոգի, դու սպանեցիր երեսայիս...

« Ոտաբոբիկ թափառում եմ սար ու ձոր,

« Ես Քեարամն եմ, ինձ զրկեցին Ասլիից,

« Խաբար տարէք խեղճ աշուղիս հօր ու մօր,

« Սազս զրկեն, ես փախչում եմ դիւնեալից...

Այս ձայնը սթափեցրեց Սօնային։ Նա մի վայրկեան գլուխը բարձրացրեց մօր կրծքից, ականջ դրեց ինչպէս մի սոխակ, երբ քաղցր սուղոցի ձայն է լսում, յետոյ վազեց դուրս։ Կարճես, այնտեղից գալիս էր նրա համար մի երկնային օգնութիւն։

— Սօնա խաթուն, սիրուն խաթուն, եկ, եկ, քեզ համար նըշխարք եմ բերել։

Գիժ-Դանէլը մի կտոր թղթի միջից հանեց նշխարքի մի փշրանք, դրեց իւր շրթունքներին, յետոյ ճակատին և ապա տուեց Սօնային, ասելով։

— Յիսուս Քրիստոսի՛ զօրութիւնը քեզ պահի, պահպանի... Բահ, աղջի, ինչո՞ւ ես դողում, սպրդնել ես... Ջուշան բաջի, Սօնա բալիս ինչ է պատահել։

Հացթուխը, արտասուքը աչքերին, կանգնած էր խրճիթի շէմքի վրայ և նայում էր Սօնային ու խենթին։

— Գնանք ներս,— ասաց խենթը, բռնելով Սօնայի ձեռից։

Աղջիկը խլեց նրանից իւր ձեռը և հեռացաւ խրճիթից։

— Բահ, ումի՞ց ես վախենում, ասա, ես ցոյց կըրտամ քեզ վախեցնողին, պատառ-պատառ կանեմ, հում-հում կուտեմ։

Հացթուխը բռնեց խենթի թւից և, ներս տանելով, ասաց։

— Նրանից է վախենում։

Սենեակի իրիկնային կիսախաւարի մէջ գիժ-Դանէլը ճանաչեց իւր քելեխասէր բարեկամին։

— Կոնձել է ու ընկել, էհ է, համը տանում է, էլ ես նրան քելեխի չեմ տանիլ։ Ջուշան բաջի, երազ եմ տեսել։ Տասնութ աժդահա դուրս եկան առաջս։ Քեօրողին կանգնեց բուրջի գլխին։ Արաթի բերանից կրակ էր դուրս գալիս։ Այ, աչգալիսի մազեր ունէր, անունը Սօնա չէր, Մանիշակ... մեծ մեծ քարեր էին ընկել, մէկը ճակատին, միւսը կրծքին։ Մալըը հորումն էր։ Գլխից արիւն էր գալիս։

Ասլան Դանէլը խեղճ մարդ էր, գլուխը քաշ, դարգութիւն էր անում: Ասեղս առեցին, աչքս կոխեցին, մկրատս վերցրին, սիրտս կտոր կտոր արեցին մահուդի պէս: Սօնա, խաթուն, Մանիշակ ջան, ինչո՞ւ փախար ձեռքիցս... Էգուց կրգնամ գերեզմանը տեսնելու, սիրտ չունեմ, սիրտս մեռաւ... Զուշան բաջի, Սօնան լաւ աղջիկ է, եա Ալլահ, գալիս եմ... Փարհադ, Փարհադ, տունդ տակնու վրայ լինի...

Արտասանելով այս անկապ և օտարօտի խօսքերը, խենթը գաւազանը օդի մէջ շարժեց և ոստոստալով դուրս վազեց:

Այդ գիշեր Սօնան զառանցում էր, ստէպ ստէպ քնից վարթնելով: Մայրը «աղօթում էր» նրա վրայ, սեղմելով նրա ուսերին և գլխին իւր աջ բռունցքը, որի մէջ սեղմած էր մի բռուն աղ:

Արեգակը նոր նոր բարձրանում էր քաղաքի շրջակայ լեռան ետեւից, երբ Սօնան աչքերը բաց արեց: Ուրբան նման էր նրա դէմքի գոյնը այն վաղ-առաւօտեան թոյլ-դեղինագոյն ճառագայթին, որ իրճիթի դռներով ընկաւ յատակի վրայ: Նրա մոալ և անշարժ աչքերը նայում էին դէպի մի անորոշ տարածութիւն: Աարձես, նրա մտքերը սաւառնում էին հեռու հեռու: Նրա գլխի կողմում նստած էր մայրը և թախճալի հայեացքով նայում էր նրա շրթունքներին, որ տակաւին սեղմված էին:

— Քեզ համար թուզ եմ գնել, — ասաց հացթուխը, կամենալով խօսեցնել իւր աղջկան:

Սօնան իւր մոալ աչքերը դարձրեց դէպի մայրը: Նա մտաբերում էր երեկուայ տեսարանը, չէշում էր իւր սարսափիլը հօր կերպարանքից: Նա ականաջ նայեց հօր կողմը: Բևեռագործը դեռ քնած էր ծանր և անհանգիստ քնով: Սօնան հագնվեց, մօտեցաւ հօրը, նայեց նրա երեսին: Այժմ գազանային ոչինչ չրկար այդ դէմքի վրայ: Ի՞նչ վախկոտ աղջիկ է Սօնան, ինչո՞ւ այնպէս գոռաց: Ահա շուտով կրգարթնի բևեռագործը: Սօնան նրա երեսին ջուր կածի, որ երեսը լուանայ, կըխօսի հետը:

«Եթէ չըբարկանայ, կաղաչեմ, կըպաղատեմ, որ Էլ մօրս չըծենի, չըկովի նրա հետ: Աստեմ, քեզ համար երկու օրը մի զոյգ գուլպա կըգործեմ, մի ձեծիւր, մի գոռար, մի կովիւր...»

Բևեռագործը զարթնեց սաստիկ գլխացաւով: Նախընթաց օրուայ քէֆից յետոյ նա զգում էր մի անտանելի տխրութիւն: Նա մտաբերեց երեկուայ իւր վարմունքը և զգաց խղճի մի թեթեւ խաչթոց: Նա կամեցաւ Սօնային մի քիչ փաղաքել և սրա համար դիմեց մի տարօրինակ կատակի: Ոլորեց իւր միրուքը խողովակի ձևով, թելով կապեց,

Ճաշը ինքն քաշ արեց մի մեծ աւել, ուսերին տակնուկեր ձգեց ձմերային մուշտակը, դուրս եկաւ և կանգնեց խրճիթի դռների առջև:

Այդ միջոցին Սօնան, մէջքից թեքված, աւելում էր բազր: Դեռ նրա աչքի առջև էր երեկուայ տեսարանը: Նա զլուխը բարձրացրեց, երեսին սփռված մագերը ուղղելու, տեսաւ հօրը և սարսափեց: Աւելը ընկաւ նրա ձեռից, դարձեալ լսվեց մի սուր ձայն: Սօնան ցնցվեց և կողքի վրայ տարածվեց գետին:

Հօր կուպիտ կատակի հետևանքը եղաւ աղջկայ մարմնի փէտանալը, ապա կծկվելը, ցնցվելը և անգոր կերպով թաւալվելը:

Արեւը իւր շողքը ձգեց ընկաւոր աղջկայ գունատ ճակատի վրայ, որի շուրջը մագերը դարձեալ մի գեղեցիկ պսակ էին կազմել: Սօնան ընկած էր երեսը արևելք, դէպի ուր աղօթում էր նրա մայրը...

IV.

Տասնուկէց տարեկան հասակում Սօնան արդէն զգում էր բնական ցաւի բոլոր ծանրութիւնը: Եւ այն միտքը, թէ նա թշուառ է, նրա մատաղ հոգու վրայ գործում էր ճնշող տպաւորութիւն: Փամբուկ առանձնացած, անձնատուր էր լինում իւր մեթամորթիկ մտածումներին:

Նրա նորահաս խելքը ձգտում էր գտնել թշուառութեան հիմնական պատճառը և ոչինչ չէր կարողանում որոշել կեանքի մթութեան մէջ: Լալիս էր լալիս, և միայն արցունքներն էին թուրացնում նրա սիրտը:

Նա անում էր այն բոլորը, ինչ-որ հարկաւոր էր Աստու գութը շարժելու համար և ինչ-որ սովորել էր իւր մօրից: Պահում էր տարուայ բոլոր պասերը, իսկ մեծ պասը—կրկնակի: Տարէնը մի անգամ ամբողջ եօթնեակ ծոմ էր մնում: Իւր մօր հետ այցելել էր քաղաքի շրջակայքում գտնվող սրբավայրերը: Բայց բոլորը իգուր:

Ինչո՞ւ,—ահա հարց, որ զբաղեցնում էր Սօնայի միտքը: Ինչո՞ւ Աստուած չի լսում նրա ձայնը, չի խղճում, ո՞ր մեղքերի համար: Կեանքում նա մի անգամ մի չանցանք գործեց—ցոյց տուեց հօրը իւր մօր խնայած կուպէկների տեղը: Հայրը գողացաւ և վատնեց այդ ողորմելի

կոպէկները: Բայց որքան զղջաց, որքան աղօթեց և որքան արտասովեց այդ չանցանքի համար: Ո՛չ, դա չի պատճառը:

«Մայրս ասում է, որ վեց տարեկան էի, երբ առաջին անգամ ուշաթափվեցի...»

Ուրեմն, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ: Եւ որքան հաստորակ հարցը զրգռում էր Սօնային, այնքան նրա մտքերը շփոթվում էին: Նույն հարցը նա տալիս էր մօրը, և միշտ ստանում միևնույն պատասխանը.

— Դա Աստծու կամքն է:

Այո, դա Աստծու կամքն է: Բայց միթէ՞ Աստուած առանց պնտճառի մի բան կատարում է:

— Մաջրիկ, ինչո՞ւ մէկը ստեղծվում է առողջ և բաղդաւոր, միւսը—հիւանդ և թշուառ:

Երկիւղած և աստուածապաշտ հայթուիւր տարսափում էր իւր աղջկայ հոգու մէջ ծագող կասկածներից: Կար ժամանակ, որ նրա մէջ էլ ծագում էին այդպիսի կասկածներ: Բայց շուտով խեղդեց նրանց իւր սրտում և դարձեալ հաշտվեց այն մտքի հետ, թէ՛ Աստուած արդարամիտ է, անաչառ և զթառատ:

— Մի ասիլ, որդի, մի ասիլ, Աստծու դէմ տրտնջողի գլխին երկնքից կրակ կրթափվի:

Սօնան զսպում էր իւր լեզուն: Սակայն անխուսափելի հարցը հետեւում էր նրան ստուերի պէս: Ի՞նչ անի, ի՞նչպէս չբողոքի: Ի՞նչը տարի է փակված է իւր հայրական խրճիթի չորս պատերի մէջ և միթէ՞ պէտք է չաւիտեան անջատված մնաց աշխարհից: Միթէ՞ գոնէ իւր ընկերուհիներին այլևս չըպիտի տեսնի մի հարսանիքում, մի մեռելատնում, կամ եկեղեցում Զատիկի և Քրօրհնէնքի երեկոյ:

Նրա ընկերուհիներից մի քանիսը ամուսնայել էին, ոմանք մաշրեր էին արդէն: Նա հեռուից լսում էր իւրաքանչիւր պատիւոյի հարսանիքին ածվող զուռնայի ձայնը: Այսօր այն սևեիկ և ծիծաղկոտ Մարգարիտն է պսակվում: Երանի թոյ տալին Սօնային մի անգամ տեսնել նրան: Արդեօք ի՞նչքան է մեծացել նա, ի՞նչպէս է հասակը, գեղեցկացել է, թէ՛ էլի նիհար է շագանակի կեղևի պէս:

Սօնան չիշում էր, որ իւր ընկերուհիները իրան կոչում էին «սիրուն Սօնա»: Առաջ նրա համար դա ոչինչ նշանակութիւն չունէր: Այժմ հետաքրքրում էր նրան: Ճշմարիտ է, որ ինքք սիրուն է, թէ՛ ընկերուհիները ծաղրում էին: Նա կանգնում էր ամեն օր պատիւից քաշ արած այն հասարակ հայելիի առջև, որ մայրը իբրև օժիտ ստացել էր մի ազգականից իւր հարսանիքի օրը:

Նրա խիտ և գանգուր մազերը շքեղ հիւսուածներով սփռւած էին մէջքին: Տնային ծանր աշխատանքը, կարծես, մագու չափ չէր ազդել նրա կազմուածքի վրայ: Նա միջին հասակից քիչ բարձր էր, կանոնաւոր իրանով: Այո, այժմ սիրուն էր աւելի, քան մանուկ հասակում: Միայն նրա երեսը չունէր իւր տարիքին յատուկ կաշտառութիւնը: Նրա գոյնը նուաղ էր, հիւանդոտ. մի նուրբ գեղնութիւն պատել էր նրա ամբողջ դէմքը, նոյն իսկ ականջները: Սւտրակ և խոշոր աչքերի բիւրեւը աւելի խոշորացել էին: Այնտեղ երևում էր նրա հոգու ծանր թախիժը: Բոպէ առ րսպէ, երբ բարձրանում էին յամրաշարժ կոպերը, այդ աչքերի մէջ նշմարվում էր մի տեսակ ապշութիւն:

Նա նայում էր հայելուն, բայց չըզիտէր սիրուն է ինքը, թէ տղեղ: Զրկար մէկը, որի հետ համեմատէր իրան կամ որի կարծիքը հարցնէր: Մայրը ասում էր, թէ Սօնան իրան է նման: Արդարև, կար նմանութիւն մօր և աղջկայ մէջ, թէև տարիքը և ծանր ու տաժանակիր աշխատութիւնը վաղուց հացթուխի դէմքից ջնջել էին բնական գեղեցկութիւնը:

— Մայրիկ, ով գիտէ, դու շատ սիրուն ես եղել...

Դա մի անմեղ խորամանկութիւն էր, որի միջոցով Սօնան ուզում էր խօսք քաշել իւր մօրից: Մայրը այդ չըհասկացաւ և պատասխանեց.

— Մարդ պէտք է բաղդ ունենայ, գեղեցկութիւնը ինչին է պէտք:

Մի օր հացթուխը ասաց Սօնային, որ երեկոցեան շուտ պառկի քնելու:

— Ինչո՞ւ:

— Վաղը պէտք է շուտ զարթնես, ոտով գնալու եսք սուրբ Վարպետի մասունքը համբուրելու:

— Ի՞նչուց է ուխտի օրը...

— Միւս օրն է: Մենք էգուց կրգնանք, գիշերը սուրբի ոտքին կրմնանք, միւս օրը ուխտներս քրկատարենք, յետ կրգանք:

Վերջապէս, դարձեալ մի երջանիկ օր, երբ Սօնան կարող է մարդու երես տեսնել: Երկար ժամանակ այդ գիշեր նա չէր կարողանում քնել: Իսկ երբ նիրհեց, երազները պաշարեցին նրան: Նա շտապում էր դէպի սրբավայրը, բայց գնում էր գնում, չէր հասնում: Ամեն քաջափոխում արգելքների էր հանդիպում: Մի տեղ նրա առջև բարձրանում էր մի պատ և կտրում ճանապարհը, միւս տեղ բացվում էր մի ճահիճ, որի միջով պիտի անցնէր: Այստեղ կորցնում էր գլխի շալը, այնտեղ կօշիկները կամ մի ուրիշ բան:

— Վերկաց, օրը լուսացել է,—լսեց նա մի ձայն և աչքերը բաց արեց:

Հացթուխը արդէն հագնւել էր և պատրաստվել ճանապարհ ընկնելու: Սօնան շտապով ոտքի թռաւ և հագնւեց: Մաշը տուեց նրան մի թեթեւ կապոց, որ պարունակում էր երկու օրուայ ուտելիք, իսկ ինքը բռնեց գաւթում թռչկոտող մեծ աքաղաղին, ոտները կապեց, դրեց կռնատակին: Նրանք ճանապարհ ընկան:

Արեւ արդէն բաւական բարձրացել էր, երբ նրանք քաղաքից դուրս եկան: Հացթուխը հրամայեց իւր աղջկան կօշիկները հանել և ոտաբաց քաջել: Նոյնը արեց և ինքը: Նախընթաց օրը իմացել էր, որ քաղաքից մի քանի ընտանիքներ էլ պէտք է գնան ուխտի: Ահա ինչու կանուխ ճանապարհ ընկաւ, որպէսզի իւր աղջկայ հետ մենակ չըգնայ ամբողջ եօթ վերստ ճանապարհը: Հարիւր տեսակի մարդիկ են անցնում, ով գիտէ, ինչ կարող է պատահել:

Հեռուում երևացին մի քանի սալեր: Հացթուխը ասաց աղջկան, որ քալերը արագացնի: Նրանք շուտով հասան սալերին: Ջահիլ աղջիկների մի խումբ գնում էր ոտով, իսկ պառաւ և հասակաւոր կանաչք նստած էին սալերի վրայ: Ջահիլները դժօլ էին զարկում, գոչում էին աճում, երգում էին, ծիծաղում, քռքռում, թռչկոտում, ազատ, համարձակ, երեսները բաց:

Սօնան իւր մօր հետ և նրա ցանկութեամբ գնում էր սալերից հեռու, ճանապարհից դուրս, կանանչ խոտի միջով: Ուղին հարթ չէր: Նրեք օր առաջ անձրեւ էր եկել, անցուղարձ անող սալերի անիւները թանձր ցեխի մէջ խոր ակօսներ էին գոցացրել: Ցելը չորացել էր, և ճանապարհը ծածկվել գերբուկներով: Անկարելի էր աչնտեղ ոտաբոբիկ քալել: Բացի դրանից, հացթուխը խոյս էր տալիս ոտով գնացող աղջիկների խմբից: Ով գիտէ, մի գուցէ յանկարծ Սօնան ուշաթափվի, ինչու ուրիշները տեսնեն: Այն ինչ՝ Սօնայի սիրտը մղվում էր դէպի աղջիկների խումբը: Ախ, որքան նա փափագում էր միանալ այդ խմբին, նոյնպէս երգել, գուարճանալ: Բաց հեռու, հեռու աչն ճանապարհից, որով գնում են ուրիշները: Նա միայն առողջների և բաղդաւորների համար է բաց:

Սալերին առաջնորդում էր մի ձիաւոր, գտակը ծուռ դրած, մըտրակը ծնկան վրայ չենած և հանդարտ երգելով: Երբեմն նա ձիու գրչովը դարձնում էր յետ և սպասում սալերին: Մի անգամ նա յետ մնաց և, ձիու սանձը քաշելով, կանգ առեց, նայեց երկու ուխտաւոր կանանց:

— Սօնա, շալդ քաշիր երեսիդ, — ասաց հացթուխը:

Սօնան ծածկեց երեսը, յետոյ շուտով բաց արեց: Միթէ՞ ացդ արձակ դաշտումն էլ նա իրաւունք չունի մի քիչ ազատութիւն վայելելու: Նա ուզում է լսել իւր հասակակիցների երգը, ծիծաղը, ուզում է մի քիչ մօտենալ նրանց: Եւ մօտենում է:

— Այս կողմով, Սօնա, այս կողմով, — կրկնեց հացթուխը, ցոյց տալով դաշտի խորքը:

Այդ միջոցին ձիաւորը մօտեցաւ հացթուխին:

— Ուխտի՞ ես գնում, — հարցրեց նա:

— Հա, որդի, — պատասխանեց հացթուխը:

— Ընդունելի լինի:

— Ամեն: Քոնն էլ:

Ձիաւորը չըհեռացաւ: Նա ընթանում էր հացթուխի և նրա աղջկայ հետ հաւասար քայլով, մինչդեռ սալները արդէն բաւական հեռացել էին:

— Յոգնած կրկնէք, համեցէք, սալերի վրայ տեղ կայ, նստեցէք, — առաջարկեց նա հացթուխին:

— Ընորհակալ եմ, Աստուած քեզ պահի, որդի ուխտ ենք արել ոտով գնալ, գնում ենք:

Ձիաւորը մի խոր հայեացք ձգեց Սօնայի վրայ: Սօնան շտապեց երեսը շալով ծածկել: Հացթուխը աչքս չէր խօսում: Ձիաւորը մտրակեց ձիուն և հասաւ սալերին:

Այդ միջոցին Սօնան լսեց մի պարսկերէն երգ.

«Պսպղում էր սև օձի պէս մերկ թուրը,

«Սլանում էր բազէի պէս քեօհլան ձին,

«Քամուն տալով բերնից վազող փրփուրը:

«Կատարել էր, կոտորում էր Քեօռողլին:

Սօնան չէտ նայեց և տեսաւ գիծ-Դանէլին, որ, գաւազանը պարանոցին հորիզոնաձև դրած, ձեռները հովուի պէս յենած ծալերին, քայլում էր առաջ, ոտաբոբիկ, գլխաբաց:

— Սուրբ Կարապետը մուրազիդ հասնի, Ըուշան բաջի, — ասաց նա, շուտով հաւասարվելով հացթուխին: — Խաթուն Սօնա, բարով տեսանք:

Սօնան ուրախացաւ խենթի անսպասելի կերպով երևալուն: Նրա հետ արգելված չի խօսելը, այժմ գոնէ կարող է հարցուփորձ անել սալերի հետ գնացող աղջիկների մասին:

— Մերոնք են, — պատասխանեց գիծ-Դանէլը, — ուխտի ենք գրնում: Երկու ոչխար, մէկ զոյ (խոյ) ենք տանում: Սօնա խանում, տես-

նման ես, քո լուսացած հալաւն եմ հագել, — դարձաւ նա Սօնային, ցոյց տալով իւր շապիկը, որ, սովորականին հակառակ, մաքուր էր:

— Ամեն շաբաթ բեր, լուանամ, — ասաց Սօնան:

— Ձէ, նորը պիտի կարես: Ես կտորը կառնեմ, դու կրկարես: Նա չէր կարում, պստիկ էր, մատեր ունէր շիմշատի պէս...

— Ելի կօշիկներ չես հագել: Խնչ արեցիր քեզ համար հիւսած գուլպաները:

— Պահում եմ, Սօնա խանում, հարսանիքիդ պիտի հագնեմ: Հարսանիք, հարսանիք, չմեռնեմ, Մանիշակիս տեսնեմ սուրբ սեղանի առաջ: Տուէք քարը-կրճքիս խփեմ, վաչ կանչեմ, տուէք հողը — զլխիս ածեմ, լաց լինեմ: Զուշան բաջի, լաւ մտիկ արա աչն ձիաւորին: Հետը խօսում էիր, տեսայ, էէ, ապան-Դանէլը մի բան է իմանում, շատ լաւ բան, շատ լաւ բան...

Արտասանելով վերջին բառերը, նա ոստոստաց առաջ, զաւազանով ջարդելով ճանապարհի եզրին բուսած մորենիի թփերը և երգելով. «Քեօհլան ձիու վրա նստած Քեօուողլին, էջ ջամահաթ, ճամփայ տուէք Ղրաթին»: Յետոյ նա, զաւազանը բարձրացնելով, գոռաց. «Մուրադ, հէյ, հէյ Մուրադ, իդիթ Մուրադ, քշիր, քշիր, ապանը եկաւ:»

Նա վագեց դէպի ձիաւորը, յետոյ յանկարծ կանգ առեց և սպասեց հացթուխին: Նրա հատուկտոր խօսքերից հասկացվում էր, որ սալչերից երկուսի վրայ գնում են նրա ազգականները: Ձիաւորը խենթի հօրեղբօր որդին էր, անունը Մուրադ:

— Էգուց էլ մեծ եղբայրը կըգայ: Նրանց մօտ չեմ մնալ, կըգամ ձեզ մօտ: Բազարով անցնելիս՝ Ոսկանին պատահեցի: Ձէ, Զուշան բաջի, նա կոնծած չէր: Ասաց. «Դանէլ աղբեր, աղջկաս լաւ մտիկ արա»: Մի վախենալ, Սօնա խաթուն, աչքիս լոյս, քէֆիդ դիպչողին պատառ-պատառ կանեմ, հում-հում կուտեմ...

Նա անցաւ հացթուխի կողմը և սկսեց շշնչել: Սօնան ոչինչ չէր լսում, բայց գուշակում էր, որ խօսակցութիւնը լուրջ բանի մասին է: Խենթը շուտ-շուտ երեսին խաչակնքում էր և սուրբ Արապետի անունով երգվում:

— Բան եմ ասում, աչքովս եմ տեսել, ականջովս եմ լսել, — լրսվում էին միայն աչա խօսքերը:

Նրանք հասան սրբավայր: Դա մի ամաչի վանք էր մի բաւական ընդարձակ գիւղի ծայրում: Պահապան տիրացուն այնքան բարի գտնվեց, որ հացթուխին յատկացրեց մի առանձին խուց ըջջակայ կիսախարիուռ շէնքի մէջ: Մայր և աղջիկ տեղաւորվեցին

այնտեղ: Գիժ-Դանէլը, հակառակ հացթուխի ցանկութեան, վազեց ու իւր ազգականներէց բերեց մի փոքրիկ կապերտ, մի բարձ և մի դօշակ:

— Սօնա խաթունիս համար է, յոգնած է, թող հանգստանայ, — ասաց նա, հայրական խնամքով կապերտը սփռելով խցի մերկ հողայտակի վրայ:

Միւս օրը, առաւօտեան կանուխ զարթնելով, խենթը մորթեց հացթուխի աքաղաղին և բաժանեց զիւղի մերկանդամ մանուկներին: Սօնան հեռուից նայում էր այդ ոտաբոբիկ էակներին և չիշում իւր կեանքի այն միջոցը, երբ ազատ վազվզում էր փողոցներում: Անցաւ այդ երջանիկ պահը, որ այնքան կարճ տևեց նրա կեանքում: Այժմ նա սրտից արձակում է կսկծալի հառաչանքներ, աղօթում է սրբերին, լիզում է նրանց գերեզմանների հողը, իւր ցաւի համար ճաբաղերսելով: Նա լսում էր գիժ-Դանէլի առասպելական անկապ, անսկիզբ և անվերջ պատմութիւնները սրբերի հրաշքների մասին: Քանի քանի կաղեր, կոյրեր և համբեր են բժշկվել հէնց այս խարխուլ վանքում:

— Աչքովս եմ տեսել, մէկ-մէկ կարող եմ ցոյց տալ, — հաւատացնում էր խենթը. — Նասր-էդդին շահի գալու տարին էր, երկինք-երկիր չորացել էր: Ռաշպարը կուրծք էր թակում, Աստուած կանչում: Յկան, մասունքը առօք-փառօք տարին քաղաք, թափօր էր: Արևը մարդ էր խաշում, եղունգիս չափ թուխս չրկար երկնքում: Մէկէլ տեսնենք աղօթարանի կողմը մթնեց, անձրև բռնեց, ինչ անձրև, ճիւղոտ-ձիւղոտ: Այն տարի ցորենի խալվարը ծախվեց հինգ մանէթով:

Մինչ խենթը պատմում էր, այնտեղ, վանքի գաւթում, ուխտաւոր աղջիկները նուագում էին, պարում և երգում: Կարճես, նրանք ոչ մի ցաւ չունէին, եկել էին այդ սրբավայրը չտկապէս զուարճանալու և Սօնայի նախանձը շարժելու համար: Բահ, միթէ մեղք չէ՞ սրբի մասունքի մօտ ծիծաղել ու հրհուալը: Բայց ինչ լաւ սազ է գալիս այդ զուարճութիւնը ջահիլ աղջիկներին վանքի կանանց գաւթում, այդ մամռապատ քարերի շուրջը, այդ վալլենի թփերի մօտ: Մուսլ երկիւղածութեան զգացումը Սօնայի սրտում տեղի է տալիս նախանձի զգացմանը: Հասակակիցների անզուսպ զուարճութիւնը նրան թւում է իբրև մի տեսակ նախատինք, որ նա ցաւագար է, Աստծուց պատժված, մարդկանց երեսից զրկված:

Ճաշից յետոյ, ուխտաւորները, իրանց իրեղէնները թողնելով վանքում, ցրվել էին զիւղից դուրս զբօսներու: Գիժ-Դանէլը գնացել էր վանքից ոչ հեռու գտնվող մի ձորակի աղբիւրից ջուր բերելու: Սօ-

նան իւր մօր հետ բարձրացաւ մի փոքրիկ դալարագարդ բլրակի վրայ, և այնտեղից նայում էր հեռաւոր ձիւնագագաթ լեռներին: Վանքի պատի առջև նկարվեց մի տղամարդի կերպարանք: Սօնան իսկոյն շալլ քաշեց երեսին: Մի քանի վայրկեան անցած, կրկին երեսը բաց արեց: Այս անգամ ճանաչեց այն բարեսիրտ ձիւնաւորին, որ նախընթաց օրը առաջարկում էր նրանց սալլ նստել: Գտակը դարձեալ ծուռ դրած, մի ձեռք չենած դաշոյնի դաստապանին, միւսը դրած գեղնագոյն չուխաչի տակ, համարձակ աչքերով նայում էր Սօնային: Երբեմն նա հարթում էր իւր բարակ ընչացքը և նայում իւր կրծքին, կարծես, ինքն իրանով հիանալով: Եւ իրաւունք ունէր հիանալու. նրա բարձր հասակը, առույգ դէմքը և առողջ կուրծքը միասին գումարած տեղական չափահաս աղջիկների համար ներկայացնում էին մի գրաւիչ փեսացու քսանովեց տարեկանից ոչ աւելի: Սօնան դարձեալ երեսը ծածկեց: Երիտասարդը տեսնելով, որ նա ամաչում է, համեստութեամբ հեռացաւ և թագնվեց պատի ետեւում:

Այդ միջոցին գիծ-Դանէլը, սառն ջրով լի կուժը իւր կիսամերկ ուսի վրայ դրած, մօտենում էր վանքին: Սօնան նրա դէմքի վրայ նկատեց մի խորամանկ ժպիտ, որի նմանը առաջին անգամն էր տեսնում խենթի միամիտ դէմքի վրայ: Երբ մայր ու աղջիկ վերադարձան վանքի գաւիթը, գիծ-Դանէլը, գաւազանը սազի պէս կրծքին բռնած, երգում էր: Տեսնելով հացթուխին, վազեց առաջ և սկսեց նրա հետ շփուել: Նա խօսում էր դեղնագոյն-չուխաւոր երիտասարդի մասին: Պնդում էր, թէ այդ երիտասարդը շատ է հաւանել Սօնային և մրտքում դրել է նրան «ուզել»: Առաջին անգամ նա Սօնային տեսել է փողոցով անցնելու ժամանակ, դռների միջով, երբ Սօնան իրենց տան գաւիթը աւելելիս է եղել: Նա հարցրել է անձանօթ աղջկայ մասին իւր տնացիներին: Ոչ ոք չի ճանաչել: Մի անգամ էլ երիտասարդը, նոյն փողոցով անցնելիս, տեսել է, որ Դանէլը դուրս է գալիս սոյդ տնից: Նա հարցրել է Դանէլին, և «ասլանը» այնքան գովել է Սօնային, որ Մուրադը «հոտից ուռել է»:

— Ես քեզ ասում եմ գժվել է, գժվել,— աւարտեց խենթը խօսքը, ձեռք բարեկամաբար խփելով հացթուխի ուսին:— Այսօր է գուց մարդ կուղարկի, էլ չի համբերիլ...

Մի ժամ չետոյ խցի առջևով անցան երկու կին—մէկը պառաւ, միւսը դեռ երիտասարդ— և հետաքրքրութեամբ նայեցին Սօնային: Խենթը ասաց հացթուխին, որ պառաւը Մուրադի մայրն է, իսկ երիտասարդը-եղբօր կինը:

Հացթուխը վերջին անգամ աղօթեց վանքում և իւր աղջկայ հետ ճանապարհ ընկաւ դէպի քաղաք: Խենթը նրանց ուղեկցում էր: Նա շարունակ խօսում էր Մուրադի մասին, գովում էր նրա խելքը, գեղեցկութիւնը, տունուտեղը: Մինչև այդ ժամանակ խօսում էր բոլորովին բանական մարդու պէս: Հէնց որ բարձրացան ճանապարհի վրայ գտնվող մի մեծ բլուրի գագաթը, որտեղից երևում էր քաղաքի շրջակայքը, գիծը չանկարճ փոխվեց: Նա ընդհատեց իւր խօսքը, ձեռով ցոյց տուեց քաղաքից երկու վերստաչափ հեռու գտնվող գերեզմանատունը և աղաղակեց.

— Այնտեղ է, այ, այնտեղ...

Նա վազեց առաջ, գաւազանը բարձր բռնած, գազանի պէս մռնչիւններ արձակելով: Առաջին անգամն էր Սօնան խենթին տեսնում այնպէս կատաղած: Նա չըվախեցաւ, Հարիւր քաջաչափ վազելուց չետոյ գիծ-Դանէլը կանգնեց և, գաւազանը գլխի վրայ հորիզոնաձև բռնած, խոշոր քայլերով մօտեցաւ իւր ուղեկիցներին, արտասանելով.

— Ես, սուրբ Արապետ, ես, սուրբ Արապետ...

Նա իրանից ձևացնում էր մի լարախաղ, աչքերը չառած դէպի մի որոշ կէտ և ուսերը թօթվելով: Սօնան նայում էր նրան, արտաքուստ ժպտում, ներքուստ ցաւում: Ինչո՞ւ այդ մարդը պատժվել է Աստծուց, միթէ նա էլ մեղք է ունեցել: Նա զգում էր, որ խենթի հոգեկան հիւանդութիւնը ունի մի պատճառ: Բայց թէ ինչ էր — չըզիտէր և չէր համարձակվում ականարկել անդամ: Միայն, երբ խենթը մօտեցաւ, Սօնան հարցրեց.

— Դանէլ ապէր, հիմա գիշերները ձրտեղ ես քնում:

— Եկեղեցում, ժամհարի հետ:

— Ինչո՞ւ եղբօրդ որդիներն տանը չես քնում:

Խենթը, պատասխանի փոխարէն, սկսեց երգել մի պարսկերէն երգ, ամեն տունից չետոյ կրկնելով.

«Սիրտդ քար է, որսորդ,

«Ինչո՞ւ բալիս խփեցիր,

«Ինչո՞ւ բալիս խփեցիր...»

V.

Այժմ գիծ-Դանէլը ամեն օր էր այցելում իւր բարեկամներին: Նա բերում էր իւր ազգականների մասին ամեն անգամ մի նոր տեղեկու-

Թիւն և միշտ կրկնում էր, թէ ահա ահա, այսօր—վաղը նրանց կողմից միջնորդ կըզայ «Սօնային ուղեւոր Մուրադի համար»:

Հացթուխը նրա ասածը հաղորդեց ամուսնուն: Բւեռագործը ուրախացաւ և սկսեց աւելի բարեկամաբար վերաբերվել խենթին:

— Ինչո՞ւ չէ,—ասաց նա մի օր, ձեռք խփելով Դանէլի ուսին, Սօնայիս պէս աղջիկ ո՞վ ունի... խօսմ ինձ էլ ճանաչում ես, Դանէլ ջան, բանը փողը չի, մենք էլ մի մարդ ենք, քաղաքում անուն ունենք: Թող մէկը դուրս գայ ու ասի—Ոսկանը այսպէս է, այնպէս է: Պատուաւոր մարդու տղայ պատուաւոր մարդ ենք: Եղբօրդ որդին թող ուրախութիւնից գլխի վրայ քեայրամալլազ կանգնի, որ իմ փեսան է զառնում: Ինձ Ոսկան կասեն, հանաք—մասխարա չիմանաս...

Խենթը համաձայնվեց նրա ասածներին, բայց, միևնոյն ժամանակ, նրան թւաց, որ իւր բարեկամը շատ էլ պարճենալու իրաւունք չունի: Ասենք, Ոսկանը նամուսով է, գլխին տղամարդի գդակ ունի, միայն ժամանակ—ժամանակ ինքն իրան կորցնում է:

— Խօսքս այն զահրումարի մասին է, քիչ ածիր փողդ, տնաքանդ, խօսմ ներսդ չես աչրելու:

— Ասում ես, օրինակ, էլ չըկոնճեմ էլի,—հարցրեց բւեռագործը:

— Կոնճիր, ով է ասում, քիչ-քիչ, մէկ մէկ, երկու երկու, աւելի-չէ...

Խենթի խրատը, ըստ երևոյթին, շատ ճիճաղալի թւաց արբշիւ բւեռագործին: Մի աչքը փակելով, նա գլուխը ծռեց դէպի ուսը և հեգնաբար ասաց.

— Արի, Դանէլ աղբեր, եկիսպակոս ձեռնագրվիր, խիստ լաւ ես քարոզում:

Յետոյ, ձեռք խփելով իւր բարեկամի ուսին, աւելացրեց.

— Դու ինձ ասա, տեսնեմ, աղջիկս բաղդաւոր կըլինի էլի:

— Ասում եմ, էլի կասեմ, ինքդ էլ կըտեսնես:

— Բաս, ապրես, Դանէլ ջան, լաւ մարդ ես: Խելքդ լինչ է կտրում, օրինաւոր ազգականներ ունենալը լաւ բան է, չէ: Դու այն ասա, որ փող շատ ունենան, փող, թէ չէ, ես նրանց աղջիկ չեմ տալ, ձեռնտու չի: Մենք էլ պատուաւոր մարդ ենք, գրպանի ծախք է հարկաւոր... Իսկի չըլինի, խօսմ, մի բաժակ հացի կամ ջեջի արաղ կըտան, որ կենացները անուշ անենք, հըմ...

Խենթը զգաց, որ իւր բարեկամը լաւ բան չի ասում: Առանց այդ էլ արդէն Դանէլի գլուխը ձանձրացել էր լուրջ խօսակցութիւնից: Նրա աչքերը չանկարճ պսպղացին, գաւազանը ձեռին դողաց:

— Ոսկան աղբէր, ճանաչում ես ասլան Դանէլին,—գոչեց նա կատաղած:

Բեւեռագործը վախեցաւ: Խենթի կերպարանքը շատ մոլեգին արտայայտութիւն էր ստացել:

— Լաւ, մի չարանար, Դանէլ ջան,—ասաց նա, բռնելով իւր բարեկամի ձեռք:

— Կնիկդ, աղջիկդ լաց են լինում գիշեր-ցերէկ, ճանաչում ես ասլան Դանէլին, քիչ խմիր:

— Էհ, չեմ խմիլ, վաս սալամ, արաղ քաշողի էլ հէլը գետ-բէ-գետ լինի...

Այս խօսքերը մի փոքր հանդստացրին խենթին: Նա գաւազանը դրեց կռնատակին:

Այդ օրից նա բեւեռագործին այլ ևս չէր առաջնորդում դէպի գերեզմանատուն քելելս ուտելու: Եւ միշտ հացթուխին հարցնում էր. ինչպէս է Ոսկանը վարվում նրա հետ, խօսմ չի ծեծում նրան կամ Սօնային: Կարծես, մէկը նրա վրայ պարտականութիւն էր դրել ամեն բանում հովանաւորել աղքատիկ բնտանիքին: Նրա սպառնալիքը Ոսկանի վրայ չազդեց: Չաքաթը երեք-չորս անգամ բեւեռագործը տուն էր վերադառնում օրօրվելով և հաչոյեանքը բերանին:

Մի օր խենթը վազելով մտաւ հացթուխի խրճիթը և շնչասպառ ասաց.

— Հիմաչ կրգաչ, աչքովս տեսաչ, ականջովս լսեցի, բանդ տես...

Ասաց ու ինքը իսկոյն անհետացաւ: Հացթուխը հասկացաւ, ում մասին է խենթի խօսքը, շտապով կարգի բերեց խրճիթը և սկսեց ականջ դնել դէպի դուրս: Արդարեւ, մի քանի րոպէ անցած, նա լսեց քաջերի ձայն և Սօնային հրամայեց թաղնվել պատի մեծ խորշում, վարագոյցի ետեւում: Ներս մտաւ մի փոքրահասակ և կաղ կին, համարձակ դէմքով և շարժուածքով: Քաղաքի յայտնի միջնորդն էր դա, որին կոչում էին Չօլախ Սահարնագ:

Նա, առանց պատասխանի և հրաւերի սպասելու, նստեց յատակի վրայ, սենեակի վերին կողմում:

— Ինչպէս տեսնում եմ, մարդդ տանը չի,—ասաց նա, աջ ու ձախ նայելուց չետոյ:—Չատ լաւ է, կնկայ բանը կնիկը աւելի լաւ կըդրստի: Մօտդ խնր խաբարով եմ եկել:

— Խերում մնաս, ասա, տեսնենք...

Առանց երկար յառաջաբանի, Չօլախ-Սահարնագը անմիջապէս յայտնեց իւր այցելութեան նպատակը: Ինչ խօսք, որ ձուշան բաջին

«չորաթան» Զառնիշանի տղայ Մուրադի մասին լսած կրկին: Ամբողջ քաղաքի աչքն է, նմանը չըկաց, ջահիլ, գեղեցիկ, շիր ու շնորքով: Զի հարբում, չի ծխում, դոմարբազ (խաղամուլ) չի, գլուխը քաշ իւր բանին է:

— Քաղաքում աղջիկ շատ կայ,— շարունակեց Սահարնազը,— ով ասես, որ չորաթան-Զառնիշանի ոտները չըպաչի: Բաղդը քեզ է ընկել: Մուրադը տեսել է աղջկանը, հաւանել է: Հիմա դու էլ կնիկ ես, գլխիդ խելք ունես, մտածիր, ինձ էլ մի խօսք ասա, գնամ, ասեմ...

— Ի՞նչ ասեմ,— պատասխանեց հացթուխը, մի քիչ մտածելուց յետոյ,— փառք Աստուծոյ, որ տղան ինքն է հաւանել: Ե՛հ, աղջիկ է էլի, լաւ-վատ, գիտի կարել, կարկատել, եփել: Ծնողների պատիւը ճանաչող, խոնարհ, Աստուծո զառն է, մարդ տեսնելիս — շալը! հինգ ծալ է անում երեսին: Մի խօսքով, աղջիկ է էլի, եթէ ուրիշներից լաւ չի, վատ էլ չի:

Մինչ երկու կանանց բանակցութիւնը շարունակվում էր, Սօնան հետաքրքրութեամբ ականջ էր դնում, աշխատելով ոչ մի բառ բաց չըթողնել: Նրա սիրտը բաբախում էր յուզմունքից: Նա չըգիտէր, ինչ մտածէր իւր ապագայի մասին, բոլորը թողել էր մօր կամքին: Ծնողը իւր հարազատ աղջկայ վատը չի կամենալ, թող ինչպէս խելքը կտրում է, այնպէս անի, միայն թէ այդ խելք՝ կնիկը դրանով մի քիչ բաղաւորվի:

Հացթուխը վարագոյրը յետ քաշեց և Սօնային հրամայեց դուրս գալ խորշից: Ամօթից կարմրած և քրտնած կանգնած էր տասնուվեց տարեկան աղջիկը միջնորդի առջև, աչքերը խոնարհեցրած յատակին և շրթունքները յուզմունքից կրճոտելով:

«Չոլախ» Սահարնազը դիտեց նրան ոտից գլուխ իւր փորձառու աչքերով, խօսեցրեց, որ իմանայ համր չի արդեօք, հարց ու փորձ արեց արեց «խելքը չափելու» համար, խնդրեց մի բաժակ ջուր բերի խմելու, որ քալուածքը տեսնի և իմանայ կադ չի արդեօք:

Երեք օր անցած, հացթուխի տունը ներկայացնում էր մի տեսարան, որի նմանը այնտեղ դեռ չէր կատարվել և չըպիտի կատարվէր յաւիտեան: Բևեռագործը մաքուր լուացվել էր, իւր զգզված միտքը սանրել և հագել քսան տարի առաջ պսակադրութեան համար կարած արխալուղը: Հացթուխը իւր գլխին ձգել էր մի նոր շալ և մէջքին կապել մետաքսեայ կարմիր գօտին — ուրախութեան նշանը: Յատակի վրայ վառվում էին հարեաններից ժամանակաւոր բերված մի զոյգ կանթեղներ, լուսաւորելով աղբատիկ խրճիթի ողորմելի կահ-կարասին: Սե-

նեակի մի անկիւնում դրված էր մի մատուցարան մի շիշ օղիով և երկու տեսակ մուրաբայով, որ, Աստուած գիտի, որ ժամանակից էր պահել հացթուխը: Բևեռագործը յուզված անցուդարձ էր անում անկիւնից անկիւն, ստէպ ստէպ նենգամիտ հայեացքներ ձգելով օղիի շիշի վրայ և ծոծրակը անհամբերութեամբ քորելով:

Սօնան կանգնած էր սենեակի վայրի անկիւնում, ձեռները կրծքին դրած, դողալով, ամաչելով: Երկու դրացի կանայք նստած էին հացթուխի աջուձախ կողմում և խօսում էին օրուայ հանդիսի մասին:

— Գալիս են, առաջ գնա,—աջաց հացթուխը իւր ամուսնուն, և ինքն, էլ իսկոյն ոտքի կանգնեց:

Բևեռագործը շտապեց դուրս հիւրերին ընդունելու:

Նախ ներս մտաւ տէր Մարկոսի գաւազանը, ապա երևեցին նրա գորդագոյն ֆերաջէի փեշերը, յետոյ ինքը ամբողջովին, իւր երկար և տափակ գտակով, որ մի մեծ թիակի էր նման:

Նրա ետևից երևեց փետացուի մալքը, «չորաթան» Զառնիշանը, առանց չարձափի, մի կինամոնագոյն շալ ուսերին զգած: Իսկ-որ այդ կինը «չորաթան» էր, այնքան ցամաքած էր: Նրա ոսկորոտ դէմքին, լայն կզակին, մեծ բերանին մի առանձին խստութիւն էին տալիս այն մի զոյգ սուր աչքերը, որ պսպղում էի ինչպէս վառված ածուխի կրտորներ: Սօնայի մարմնով անցաւ մի ցնցում, երբ նրա հայեացքը ընկաւ այդ կնոջ վրայ, մի ցնցում, որ մարդ կարող է զգալ, երբ հանդիպի մի շարժուն կմախքի, որի աչքերի խորշերի մէջ տեղաւորված են երկու փայլուն որդներ: Բայց պառաւի քայլուածքը այնքան կենդանի էր, որ, բոտ երևոյթին, նա բնաւ ցանկութիւն չունէր երբ և է կմախք դառնալու:

Դրան վրայ, օգի մէջ, ցզվեց Բուլտարի մորթուց կարված մի սրածալը գտակ, որի տիրոջ մարմինը, յայտնի չէր ինչու, տատանվում էր ներս մտնել:

— Համեցէք, խնամի, համեցէք,—կրկնում էր բևեռագործը դրսից:

Վերջապէս, խրճիթի շէմքի վրայ երևեց մի մարդկային ոտ սպիտակ գուլպայով ծածկված, ապա երկրորդը, ապա մի երկայն չուխաց: Ֆայտնվեց, որ նրանց տէրն է—փետացուի աւագ եղբայրը: «Զովուռ» Կարապետը—այսպէս էին կոչում ներս մտնողին—մօտ քառասուն տարեկան մի տղամարդ էր ամուր կազմուածքով, փոքրիկ աչքերով և դուրս ցզված այտերով, որոնց վրայ ծաղիկը խոր փոսեր էր թողել:

Սօնայի մարմնով դարձեալ մի սարսուռ անցաւ, երբ նա շալի տակից նայեց այդ մարդու կերպարանքին:

Վերջապէս, ներս մտաւ չորրորդ և վերջին հիւրը—Արապետի կինը, Գիւլնազը, ոտից գլուխ չարշափի մէջ փաթաթված:

Բաւական երկար ժամանակ տւեց, մինչև որ հիւրերը համաձայն-վեցին նստել այն կարգով, որ ցանկանում էին տանտէրերը: «Զոփուռ» Արապետը անպատճառ ուզում էր դռների մօտ նստել, հարկաւ, համեստութիւն ցոյց տալու համար: Պառաւ Զառնիշանը յամառութեամբ իւր մէջքից վերցնում էր և մի կողմ ձգում, իսկ հացթուխը նոյն յամառութեամբ սեղմում էր նրա մէջքին մի փափուկ բարձ: Այն ինչ՝ պառաւի հարսը—Գիւլնազը, կարծես, վճռել էր բւեռագործին համբերութիւնից հանել, այնքան ծանրութեամբ էր շարժվում: Երբ երևան եկաւ նրա գէմքը, Սօնան դարձեալ մի սարսուռ զգաց:

Այդպիսով, նա երեք անգամ ցնցվեց, և երրորդ ցնցումը ամենից զօրեղն էր:

Նրա հայեացքը մի անբացադնելի գորութեամբ յառվեց իւր ապագայ տալոջ երեսին: Ինքն ըստ ինքեան այդ կնոջ դէմքը առանձին ուշադրութեան արժանի մի բան չէր ներկայացնում: Նա տակաւին երիտասարդ էր, ոչ նիհար, ոչ գէր, ոչ այնքան բարձր և ոչ էլ ցածր հասակով: Նայելով նրա շիկագոյն ունքերին, պէտք էր ենթադրել, որ գլխի մազերի բնական գոյնն էլ շէկ է, բաց նրանք հինաւաճ էին, ուստի և մուգ-կարմրագոյն: Տարօրինակ էին միայն այդ կնոջ աչքերը: Իսկապէս դրանք աչքեր չէին, այլ մի զոյգ փայլուն ապակիներ, սառած և անշարժ իրանց շրջանակների մէջ: Երբ նա իւր հայեացքը ձգեց Սօնայի վրայ, խեղճ աղջկայ ոտները զողացին: Չզգիտէր հօրից թէ մօրից նա լսել էր օձի հայեացքի ձգողական ոյժի մասին: Պատմել էին նրան, որ երբ գորդը նայում է օձի սուր աչքերին, մի անյաղթելի գորութեամբ մղվում է դէպի նա և ընկնում նրա բերանը: Սօնան չէր մղվում դէպի այդ կինը, ընդհակառակը, մի բան հրում էր նրան, բաց և չէր կարողանում իւր հայեացքը դարձնել նրանից:

Նորից սկսվեց սովորական բանակցութիւնը, թէև ամեն բան վրձոված էր արդէն: Նորից լավեցին փեսայի մասին գովասանքներ, խոստումներ, հարց ու փորձ և նորից Սօնային զանազան պատրուակներով ստիպեցին խօսել, քայլել, ատամները ցոյց տալ: Վերջապէս, պառաւ Զառնիշանը դարձաւ հացթուխին:

— Աղջիկդ դրսից դուր է գալիս ինձ, եթէ ուրիշ պակասութիւն չունի—մեր ապրանքն է:

— Լաւ-վատ, տեսնում ես, հաւանում ես—հալալ լինի,—արտասանեց հացթուխը, սարսափելով պառաւի վերջին խօսքերից:

— Ինչքան զրսումն ես տեսնում, խնամի ջան,—մէջ մտաւ բեւեռազործը, որ արդէն սկսել էր ձանձրանալ այդ ձեականութիւնից,—երկու այնքան էլ ներսումն է։

— Տայ Աստուած,—ասաց «չոփուռ» Կարապետը։

— Ներսինը իմանալ դժուար է,—աւելացրեց նրա կինը, իւր ապակեայ աչքերը չառելով Սօնայի երեսին։

— Ես ձեզ աղջիկ չեմ տալիս, հալած ոսկի,—շարունակեց բեւեռազործը սեպհական տրամաբանութիւնով ոգևորված,—խելք ասես—ծով, շնորք ասես—էլ աւելի։ Այս տունը նրա վզին է։ Կերակուրներ է եփում, որ ուտելիս մատերդ էլ հետն ես ուտում, էլ չեմ ասում կարելն ու լուանայր։ Մէկ էլ որ մեր պապերի խօսքն է. լաւ որդին օջաղից կրճանանչվի։ Ախար մենք էլ այս քաղաքում մի օջաղ ենք, անուն ունենք։ Տէր հաջր, ի՞նչ կասես։

— Իսկութիւն ես հրամայում։

Հացթուխը տեսնելով, որ իւր ամուսինը արդէն պատրաստ է ստեր փչել, շտապեց ընդհատել նրա ոգևորութիւնը.

— Մախլաս, աղջիկ է էլի, շատ էլ գովենք, ի՞նչ դուրս կրգայ, դուք պէտք է հաւանէք։

Նա իւր հոգոյ խորքում զգում էր, որ առանց այդ էլ խաբում է իւր հիւրերին, թագցնելով նրանցից Սօնայի ցաւը։ Նա մտածում էր, որ իւր արածը վատ է, աններելի, Աստծու կամքի և մարդկանց օրէնքների հակառակ։ Բայց ոչո՞ք չունէր իւր միակ դատեր բաղդի դէմ կանգնելու, ինքն իւր բերանով նրան խաչտառակել։

Մի վաչկեան միայն նա չըկարողացաւ իրան զսպել։ Դուրս եկաւ խրճիթից և իւր անհանգստութիւնը չաչտնեց Դանէլին։ Խենթը կանգնած էր դռների մօտ և զրսից դիտում էր ներսում կատարվող տեսարանը։ Ազգականները նրան պատուիրել էին այդ երեկոյ չերևալ հացթուխի տանը։ Բայց նա չըղիմացաւ, կամեցաւ իւր բարեկամների ուրախութեան հանդէսը կամ, ինչպէս ինքն էր ասում, «Մանիշակի նշանդրէքը» իւր աչքերով տեսնել։

— Բանիդ կաց, քեզ ասում եմ,—խրախուսեց նա հացթուխին, —ասլան-Դանէլը ոչ ոքի չի ասիլ, սուսս...

Յետոյ նա, մի հատ կարմիր նուռ հանելով ծոցից, տուեց հացթուխին։

— Առ, Զուշան բաջի, Աստուած շնորհաւոր անի, իսկի մի վախենար։ Ասա Մանիշակիս, որ նրա բաշխած գուլպաները հագել եմ, աչ, քօշեր էլ ունեմ...

Տէր Մարկոսը շտապեց «սահպանիչը» ասել, մատանին օրհնեց և դրեց Սօնայի մատին, կանխապէս մի սուր հացեացք ձգելով խնամիների բերած մի գլուխ շաքարի վրայ:

Անշուք հանդէսը վերջացաւ, հիւրերը գնացին: Բեւեռագործը յարձակվեց մնացած օղիի վրայ և սկսեց բաժակ բաժակի ետևից դատարկել: Սօնան, խրճիթի մի անկիւնում կուչ եկած, հեկեկում էր: Նրա ձայնը դուր չեկաւ բեւեռագործին: Առանց այդ էլ նա արդէն ձանձրացել էր հիւրերի շատախօսութիւնից:

— Ի՞նչ ես քէֆս փչացնում,—գոռաց նա,—այ կնիկ, աղջկադ տգտօգոցը կտրիր:

Հացթուխի համար սրբապղծութիւն էր այդ հանդիսաւոր երեկոյ վերաւորել հիւանդոտ աղջկայ սիրտը: Ահա ինչու նա չըկարողացաւ իրան զսպել և բարկացած արտասանեց.

— Լակում ես, լակիր, ձեռդ, խօմ, պահող չըկայ:

— Ինչ ասացիր, լակեմ, փահ, բաս ես շուն եմ էլի,—կատաղեց բեւեռագործը, ոտքի կանգնելով:

— Զուն չես, շան պէս ես վարվում աղջկանդ հետ:

Բեւեռագործի աչքերը մթնեցին: Բոռնեցքը ամուր սեղմելով, նա առաջ քալեց: Արդէն պատրաստ էր խփելու հացթուխին, երբ Սօնան վազեց, բռնեց նրա արխալուղի փէշերից երկու ձեռներով և ուժով յետ քաշեց նրան, աղաղակելով.

— Ձեմ թողնիլ, չեմ թողնիլ:

Բայց բռնակալը այնքան կուրացել էր, որ երեսը յետ դարձրեց և ձեռը բարձրացրեց իւր աղջկան խփելու, գոռալով.

— Խօսք խօսքի էք ուտել, համ...

Այդ վայրկեանին մէկը ամուր բռնեց նրա ձեռը օղի մէջ:

— Ձեմ թողնիլ, ասլան կասեն ինձ, չեմ թողնիլ...

Բեւեռագործի աչքերը հանդիպեցին գիժ-Դանէլի կատաղի աչքերին, որոնցից կարծեր էին ցայտում: Նա ձեռը ուժով լսեց նրանից, գոչելով.

— Դուքս կորիր, դու ի՞նչ գործ ունես իմ տանը, գիժ...

Բայց գիժ-Դանէլի կերպարանքը այնքան սարսափելի էր, որ մի վայրկեանում բեւեռագործը ալլափոխվեց, ձեռները թուլացան: Նա վախեցաւ իսենթից:

— Դանէլ աղբէր, դու ես, համեցէք նստիր, համեցէք, Սօնայիս նշանդրէքն է...

Խենթի աչքերը մթնել էին։ Նա ոչինչ չէր տեսնում և միայն գոռում էր։

— Մանիշակիս քարի տակը զրեցին, ասլան Դանէլը քարը կըտայ գլխովդ...

Այս ասելով, նա բռնեց բեռագործի կոկորդը երկու ձեռներով և սկսեց մոլեգնաբար խեղդել նրան։ Հացթուխը աղաղակելով մէջ ընկաւ իւր մարդուն ազատելու։ Գիժ-Դանէլը նրա վրայ ուշ չըդարձրեց և բոլոր ուժով թափահարում էր բեռագործին։ Նոյն միջոցին, երբ Ոսկանի լացն բացված բիբերը պտտում էին իրանց շրջանակների մէջ, Սօնան քաշ ընկաւ խենթի ձեռներից, կրկնելով.

— Դանէլ ապէր, Դանէլ ապէր, Մանիշակն եմ։

Պատահեց մի տարօրինակ բան։ Անկարելի էր երևակայել, որ խենթը ձեռքից բաց կըթողնի բեռագործին։ Բայց, լսելով Սօնայի ձայնը և Մանիշակ անունը, տեսնելով նրա սարսափած երեսը, յանկարծ ձեռները թուլացան։ Նա բաց թողեց բեռագործին և չոքեց Սօնայի առջև։

— Մեղայ Աստծու, մեղայ Աստծու,—կրկնեց նա, երեսին խաչակնքելով և Սօնայի արխալուղի փէշերը համբուրելով։—Մանիշակ ջան, ես քո դուլն եմ, վիզս կտրիր...

VI.

Երբէք Հացթուխի տառապանքը այնքան ծանր չէր եղել, որքան Սօնայի նշանագրութեան օրից մինչև հարսանիքը, այդ չորս ամսուայ ընթացքում։ Նա զիտէր, որ իւր աղջկայ բաղդը խախտուտ հիմքի վրայ է դնում։ Նախագգում էր, որ Սօնան օտար շրջանում, թէկուզ իւր ամուսնու չարկի տակ, երջանիկ լինել չի կարող, քանի որ մի չար ոգի հետամուտ է նրա կեանքին։ Դեռ մի ամիս չէր անցել նշանդրէքից, երբ Սօնան ընկաւ դաւթում, և նրա ծնօտը, քարին կաշւելով, վիրաւորվեց։

Սակայն մեծ էր այդ կնոջ հաւատը դէպի նախախնամութեան գութը, և նրա սիրտը լիքն էր ունայն յոյսերով։ Նա հաւատում էր, որ Սօնան անպաշտպան չի մնալ ամուսնական կեանքում։ Նա Դանէլի բարեկամական զգացումները վերագրում էր նախախնամութեան կամ-

քին։ Եթէ մի մարդ, որին ամբողջ քաղաքը գիտէ համարում, այն-
քան համակրանք է ցոյց տալիս նրա թշուառ աղջկան, անշուշտ այս-
տեղ կատարվում է ճակատագրի հրամանը։ Ինչո՞ւ, ուրեմն, կարծել, թէ
առողջ խելքի տէր մարդիկ քարասիրտ կրլիներն և չեն խղճալ մի ե-
րկտասարդ կնոջ, որի ցաւը Աստուծոյ է ուղարկված։ Թող Սօնայի ա-
պագայ ամուսինը գիտ-Պանէլի ասածի կէսի չափ բարեսիրտ, ազնիւ և
նամուտով լինի—դա էլ հերիք է։ Նա չի թողնիլ իւր հարագատ մօրն էլ
մի թթու խօսք ասել Սօնային միայն այն պատճառով, որ նա ընկա-
ւոր է։ Բայց, ով գիտէ, կարելի է Պանէլը բան չի հասկանում, խաբ-
վում է, լաւ չի ճանաչում իւր եղբօրորդուն։

— Պանէլ ապէր, ասա, ի՞նչպէս տղայ է Մուրադը, — հարցնում էր
հայթուիւր ամեն օր։

Եւ գիտ-Պանէլը ամեն օր տալիս էր միևնոյն պատասխանը.

— Ոսկի տղայ է։

Պա էր խեղճ կնոջ միակ մխիթարութիւնը, և խենթը նրան
թուում էր մի տեսակ սփոփիչ հրեշտակ։ Մի անգամ նա բայարձակ
հարցրեց.

— Պանէլ ապէր, հարսանիքից յետոյ Սօնայիս ցաւը կըբացվի
խնամիների համար, ի՞նչ կանեն նրանք երեսայիս...

Ինչպէս երևում էր, խենթը բնաւ այդ մասին չէր մտածել։ Նա
գիտէր մի բան, որ ոչ ոքի չըպիտի յայտնել Սօնայի ընկաւոր լինելը։
Կարծում էր, թէ այսքանը բաւական է գաղտնիքը թաղցնելու հա-
մար։ Մի վաղրեան ընկաւ մտատանջութեան մէջ, ապա, գաւա-
զանը օդի մէջ պտտեցնելով, ասաց.

— Մանիշակիս քէֆին կաչողի գլուխը փշուր փշուր կանեմ...

Ով էր Մանիշակը, ինչո՞ւ էր խենթը Սօնային այդպէս անուա-
նում—յայտնի չէր։ Նկատելի էր միայն, որ միշտ այդ անունը արտա-
սանելիս նրա աչքերը մի առանձին արտայայտութիւն էին ստանում,
և նա մի առանձին գգուաւքով էր նայում Սօնայի երեսին։ Իսկ
Սօնան խենթի հայեացքի մէջ զգում էր մի խոշոր հեռաւոր վիշտ,
ամրացած նրա սրտի անթափանցելի խորութեան մէջ։ Զատ անգամ
նա ձգտում էր գուշակել այդ վիշտը։ Բայց ոչինչ չէր կարողանում
պարզել։ Զգում էր սակաւն, որ օրից օր իւր համակրանքը աւելանում
է գէպի այդ մարդը։ Նա ուրախանում էր, երբ խենթին տեսնում էր
ուրախ և անհոգ, տխրում էր, երբ խենթը երևում էր տխուր։

Մի օր գիտ-Պանէլը ներս մտաւ կռնատակին բռնած մի կտոր
հասարակ կապտագոյն կտաւ և, ձգելով Սօնայի գիրկը, ասաց.

— Սօնա խանում, արխալուզ կարիր ասլան Դանէլի համար, հարսանիքդ մօտենում է:

Խենթը պիտի արխալուզ հագնէր: Դա Սօնայի համար չըտեսնված բան էր:

Արդէն երեք շաբաթ էր մնում մինչև հարսանիքի օրը: Այժմ Սօնայի միտքը զբաղված էր մի խնդրով. արդեօք ինչ է սպասում նրան ամուսնական կեանքում: Իբրև իւր շրջանի հարազատ զաւակ, ամուսնութեան մասին նա ունէր մի շատ պարզ և անբաղդ գաղափար: Աղջկայ վիճակը համարում էր ծնողների կամքին ենթարկված: Նրանք են պահում, մեծացնում իրանց զաւակին, նրանք էլ պէտք է նրա կեանքի ընկեր ընտրեն: Տանը մնաղած աղջիկը իւր ծնողների համար մի ծանր բեռն է: Կնիկարմատը պէտք է իւր մարդու աշխատանքով ապրի, ծնողները պարտաւոր չեն նրան մինչև մահ կերակրել: Այս պատճառով ամեն աղջիկ, եթէ նա երկու աչքերով կոյր չի, պէտք է ամուսնանայ թէկուզ մի մուրացկանի հետ:

Բայց այս պարզ գաղափարը բարդանում էր և մի անլուծելի խնդիր դառնում, երբ կապվում էր այն մտքի հետ, որ ինքը Սօնան ընկաւոր է: Աստուած նրան ստեղծել է թշուառ, իսկ մայրը ուզում է անպատճառ բաղդաւորեցնել նրան: Այսօր—վաղը կբռնեն նրա թևից և մի օտար տուն կըտանեն: Գիտի՞ փեսացուն, նրա գլխի ապագայ տէրը, որ իւր հարսնացուն ցաւագար է: Եթէ գիտի, ինչո՞ւ է ամուսնանում մի անբաղդ աղջկայ հետ և իրան էլ անբաղդացնում: Եթէ չըգիտի, միթէ չըպիտի յայտնել:

Եւ անթիւ կասկածներ, միմեանց չաջորդելով, պաշարում էին Սօնայի թույլ ուղեղը և կաշկանդում: Ի՞նչ կըլինի, Տէր Աստուած, եթէ նա հէնց պատկազրութեան օրը, եկեղեցում, չարից բռնվի և ընկնի: Օ՛, ի՞նչ անպատուութիւն, ի՞նչ ամօթ: Նրա ամուսինը կըթողնի նրան և կըհեռանայ զգուանքով, մարդիկ երես կը դարձնեն, և Սօնան կըմնայ իւր մօր գրկում: Երկաթ ժամանակ կիմնայ ընկած, թէ՛ շուտով ուշքի կըգայ: Վերջապէս, ի՞նչպէս է ուշաթափվում, ի՞նչ է անում, ի՞նչ է խօսում:

— Ասա, մայրիկ, խօսում եմ, գէլի՛ն եմ տալիս, ի՞նչ եմ անում,— հարցնում էր նա երբեմն իւր մօրից:

— Ի՞նչ ես հարցնում, բալաս, ինչ-որ լինում է, Աստուծո՛ւ կամքով է լինում:

Աւելի լաւ չի, որ Սօնան մեռնի և իւր մօրը ազատի խայտառա-

կութիւնից, մեռնի հէնց աչժմ, այս րոպէիս: Բայց իրտեղ է մահը, որ գար, ազատէր նրան այս ցաւերից:

— Մեղայ Քեզ, մեղայ Քեզ, — շշնչում էին Սօնայի շրթունքները, երբ նա մահ էր աղերսում, — ասում են, մահ ուզելը մեղք է...

Ամեն կիրակի և հինգշաբթի օրերը բեւեռագործը ճշդութեամբ այցելում էր իւր խնամիներին և, եթէ ամօթը մի քիչ չըզսպէր նրան, պատրաստ էր ամեն օր այցելել, այն էլ ճիշդ այն միջոցին, երբ կարող էր ճաշի հրաւիրվել: Նա ասում էր իւր կնոջը, թէ փեսացուն հաւանում է, իսկ խնամիներին — ոչ: Բռի գիւղացիներ են, մարդավարի վարվելու շնորք չունեն:

Իսկութիւնն այն էր, որ ինքը Ոսկանը շատ անախորժ տպաւորութիւն էր գործում խնամիների վրայ: Նրա մուրոտ ձեռները և կեղտոտ դէմքը դուր չէին գալիս մանաւանդ փեսացուի մօրը և եղբօր կնոջը: Առանց այն էլ այդ կանայք հոգով-սրտով հակառակ էին հացթուխի աղջկան ուզելուն և միայն փեսացուի կամքին էին հպատակվում: Իսկ այժմ մուրոտ և կեղտոտ բեւեռագործը արդէն սկսել է գրլուխ ցաւեցնել:

Մի օր նրանց կողմից «չորախ» Սահարնազը եկաւ հացթուխի մօտ և խօսակցութեան միջոցին ականակեց բեւեռագործի յաճախ այցելութիւնների մասին: Սօնան ներկայ էր և լսում էր: Միջնորդ կնոջ արտասանած ամեն մի բառը նա ընդունում էր իբր մի մի կծու և ամօթալի նախատինք իւր համար: Իւր հօր փոխարէն նա ինքն էր տանջվում ամօթից, որովհետեւ իրան էր համարում այդ նախատինքի պատճառը: Եթէ խնամիները չեն ներում իրանց հարսնացուի հօր հարբեցողութիւնը, ինչպէս կ'ընեբեն, եթէ իմանան, որ հարսնացուն ընկաւոր է: Մի վաչրկեան Սօնայի մէջ միտք ծագեց պարզապէս չայտնել ամեն ինչ Սահարնազին: Թող գնաց պատմի նրա ապագայ սկեսրին, որ նա ցաւագար է, Ածտծուց պատժած: Թող միանգամից բանը պարզվի, «նշանը» յետ վերցնեն, Սօնան խայտառակվի: Նա պատրաստ էր մինչև անգամ բերանը բանալ և այդ բոլորը ասել Սահարնազին, երբ մօր աղերսական հայեացքը ընկաւ նրա աչքին: Արդեօք գուշակեց հացթուխը, ինչ է կատարվում իւր աղջկայ սրտում, թէ դա միայն մի աննպատակ հայեացք էր, բայց Սօնայի լեզուն կաշկանդվեց, և նա իւր մտադրութիւնը փոխեց:

Նոյն միջոցին պառաւ Զառնիշանը և Գիւլնազը աշխատում էին Մուրադին համոզել, որ նա, քանի ուշ չի, ձեռք քաշի իւր հարսնացուից:

— Մայրը հացթուխ, հայրը հարբեցող, աղքատ, տկուր, կեղտոտ, ինչ ես կպել այդ աղջկան,—ասում էր «չորաթան» Զառնիշանը:

— Լաւ պտուղ չի լինիլ աշնպիսի ծնողների զաւակը,—կրկնում էր Գիւլնազը:

— Լաւ է թէ վատ, կաղ է, կոյր, թէ թւը կտրած, իմ հարսնացուն է, պիտի պսակվեմ, ես ուրիշ աղջիկ չեմ ուզում,—պատասխանում էր Մուրադը դրական եղանակով:

Կանաչք ստիպվեցին լռել. գիտէին, որ ապարդիւն է դիմադրել Մուրադի կամքին: Նա իւր ասածի մարդ է, մի անգամ վճռել է, պէտք է կատարի, թէ կուզ ամբողջ ընտանիքը նրա գէմ ոտքի կանգնի և թշնամանայ: Իսկ երկար հակառակել Մուրադին նրանք վտանգաւոր էին համարում: Նա տան «սիւնն» էր, եթէ բարկացնէին, կրթաժանվէր եղբորից և առանձին կ'ապրէր:

Հասաւ, վերջապէս, հարսանիքի օրը: Հացթուխը հրաւիրեց իւր ամենամօտիկ ազգականներին, որոնցից ոչ մէկի հետ նա մինչև այժմ չարաբերութիւն չէր ունեցել: Նա ուզում էր, որ հարսանիքը, որքան կարելի է, անշուք անցնի, ոչ ոքի ուշադրութիւնը չըգրաւի: Ընդհակառակը, բւեռագործը պնդում էր, թէ պէտք է հրաւիրել քաղաքի «պատուաւոր» ընտանիքներին, թէև ինքն էլ չըգիտէր, որտեղ պէտք է նստեցնի նրանց եթէ հրաւիրի: Յաղթութիւնը այս անգամ հացթուխի կողմ մնաց, երբ բւեռագործը համոզվեց, որ շատ հիւրեր կանչելը մեծ ծախս է պահանջում, իսկ ծախսերի համար փող չըկա: Բայց նախքան հարցի վճռվելը երկու ամուսինների մէջ դարձեալ տեղի ունեցաւ մի անախորժ վէճ, դարձեալ բւեռագործը ուզեց կնոջը հարուածել և դարձեալ Սօնան արտասուքը աչքերին մէջ ընկաւ և նրանց բաժանեց:

Արդեօք ճշմարիտ է, որ հարսանիքի օրը աղջիկների համար ուրախութիւն է բերում: Այ, երեւի, այդպէս չի, սուտ են ասում: Ինչո՞ւ Սօնայի համար այդ օրը դարձաւ սուր տանջանքների, գաղտնի հաւաքանքների, հարիւրաւոր չար կասկածների և սարսափների շղթայ:

Ահա նա: Կանգնած է մի անկիւնում, որ բաժանված է վարագուրով խրճիթի միւս մասից: Երկու երիտասարդ հարսեր հագցնում են նրան պսակի զգեստը: Նա չըգիտի ինչ է կատարվում իւր շուրջը, միայն լսում է, որ այսօր հարսանիք է: Նա դողում է, կարմրում, գունատվում, նրա ամբողջ մարմինը մերթ զգում է սառուցի պաղովթիւն, մերթ կրակի տաքովթիւն:

Նա ինքն իրան լիովին չանձնել է ուրիշների կամքին և անշունչ մեքենայի պէս կատարում է այն բոլորը, ինչ-որ ուրիշներն են

կամենում: Կեանքում նա հինա չի գործածել: Երկու շաբաթ է արդէն նրա գլուխը ստէպ ստէպ ներկում են: Նրա գանգուր և շքեղ մագերի մուգ-ոսկէ գեղեցիկ գոյնը, քաղաքի սովորութեան համեմատ, տգեղ են համարել և աշխատել են սևացնել: Այս պատճառով նրա դէմքի անմեղութիւնը նուազել է և գունատութիւնը աւելի է աչքի ընկնում մագերի սևութիւնից: Հացելի են տալիս նայելու, և նա ինքն իրան չի ճանաչում:

— ԻՖ, թուրքի աղջկայ եմ նման,—ասում է նա, ժպտալով:

Բաց որքան թույլ է այդ ժպիտը և ինչպէս սազ չի գալիս նրա դէմքի մոալուլթեանը: Նրան հրամայում են թույլ տալ մի ինչ-որ պառաւ թրքուհու, որ նրա դէմքը «գեղեցկացնի»: Մի փոքրիկ մկրատի ծալքով թրքուհին մէկ-մէկ պոկում է նրա գեղեցիկ ունքերի աւելորդ համարած մագերը, սուրմայում է արտեանունքը, ոլորում է վարսերը: Յետոյ նրան հրամայում են կանգնել, երեսը ծածկում են քօղով, գըլ-խին չարշաւ են ձգում: Ապա նրան նստեցնում են, նորից հրամայում են կանգնել, նորից նստել: Անուհետև նորահարսերը բռնում են նրա թևերից և առաջ են տանում: Նրա աչքերը ծածկված են, ոչինչ չի տեսնում: Նա լսում է միայն նորահարսերի շշնչիւնները և կատարում նրանց պատուէրները:

Յանկարծ լսվում է քահանայի ձայնը, որին հետևում է տիրացուի ձայնը: Սկսում են երգել, «պահպանիչը» վերջանում է, լսվում է ամեն կողմից «շնորհաւոր լինի, շնորհաւոր լինի»: Ապա նա զգում է մի թարմութիւն: Բաց օդը, թափանցելով քօղը, զովացնում է նրա երեսը: Նրանք փողոցումն են: Նրան տանում են առաջ—հւր: Այժմ մէկը քաջում է նրա հետ կից առ կից: Սառն օդը մի փոքր սթափեցնում է նրան: Զգում է, որ կից առ կից գնացողը շուտով իւր գլխի տէրն է դառնալու:

Լսվում է զուռնայի սուր ձայնը: Աա, այդ է, ուրեմն, այն ձայնը, որ նա քանի քանի անգամ լսել է հայրական խրճիթի գաւթում, հեռուից: Ինչո՞ւ այսօր զուռնան այնպէս ուրախ չի հնչում, ինչպէս նրա ընկերուհիների հարսանիքին: Ինչո՞ւ Սօնալին թւում է, որ իրան թաղելու են տանում: Ո՞րտեղ է նրա խեղճ մայրը, ինչո՞ւ իւր աղջկան թողել է մեն մենակ, օտարների ձեռքում...

Ահա, վերջապէս, նա եկեղեցումն է: Նախ լսում է ինչ-որ խուլ շշնչիւններ, որ նրա մարմինը ծակծկում են սուր ասեղների պէս: Քահանայի և տիրացուների ձայները, կարծես, գալիս են գետնի տակից, մի մթին անդունդի չտաակից: Նրա աչքի առջևով անցնում են սոս-

կալի տեսարաններ—գերեզմաններ, ուր տարածված են շղթայակապ դիակներ, դադաղներ, որոնք լցված են խոշոր որդներով, օձեր, որ հագին բազմութեամբ խլրտում են օդի մէջ: Այդ ինչ սարսափելի ձայներ են, ինչո՞ւ Սօնաչին բերեցին այստեղ, ինչ են անում, այդ ո՞վ է նրա կողքին կանգնած, ինչո՞ւ են նրան անդադար բռնում: Այդ ինչ սառը ձեռ էր, որ բռնեց իրա ձեռից և դրեց մի ուրիշ ձեռի մէջ: Ինչո՞ւ են սեղմում նրա ձեռը: Դարձեալ սոսկալի տեսարաններ. որդերով լի գանգեր, արիւնով լի դուլեր, քայլող կմաղքներ, ծիծաղող դիակներ...

— Որդի, հնազանդ ես:

Մէկը ձեռը դնում է նրա պարանոցին, երեք անգամ սեղմում և երեք անգամ գլուխը թեքում դէպի կուրծքը: Յետոյ նրան առաջ են տանում և վզին մի ինչ-որ թել ձգում, նորից հանում: Ապա նրա երեսը գարձնում են միւս կողմ: Ժամերգութիւնը ընդհատվում է, նորից սկսվում են խուլ շշնչիւններ: Այս անգամ շշնչիւնները չեն ծակծկում Սօնաչի մարմինը: Դարձնալ սկսվում է մի երկար, անվերջ ճանապարհորդութիւն, որին ուղեկցում են զուռնայի զիլ ձայնը և մարդկանց զոռում ու գոչիւնները:

Հետզհետէ նա ուշքի է գալիս: Այժմ նա հասկանում է, որ ամեն ինչ վերջացաւ. այլևս չըպիտի վերադառնայ իւր ծնողների խրճիթը: Այլ, այն ողորմելի խրճիթը, ուր այնքան տառապել է: Այժմ նա չի չիշում այդ տառապանքները և սրտի կսկիծով է բաժանվում իւր ծննդավայրից:

Ահա այն տունը, ուր նա պիտի ապրի մինչև մահ: Նման է արդեօք նա իւր հայրենի խրճիթին: Նա ոչինչ չի տեսնում, երեսի քօղը խանդարում է: Բայց ո՞ւր է մայրը: Կանչեցէք նրան, Սօնաչի սիրտը մորմոքվում է այս անձանօթ շրջանում: Քօղը հանդարտիկ շարժվում է, նրա տակից լսվում է նորահարսի հեկեկանքը:

Ոչինչ, դա մի նորութիւն չի: Բոլոր նորապսակները լալիս են, այո՛, իհարկէ, ուրախութիւնից: Եւ ինչո՞ւ չըպիտի ուրախանայ Սօնան: Մի խեղճ հացթուխի ու մի արբշիւ, կեղտոտ բւեռագործի աղջիկ, և յանկարծ մի այգալիսի ամուսին: Հարուստ տուն ու տեղ, չաջող առուտուր, տղան երիտասարդ, խելօք, գեղեցիկ: Իսկ ինքը, նորահարսը, ինչ է բերում հետը: —Մի ձեռք հագուստ: Աճմարիտ, այդ բաղդ ասված բանը իսկի աչքեր չունի, պտոցտ է գալիս պտոցտ և յանկարծ փաթաթվում մի հացթուխի աղջկայ վզին:

Այսպէս էին մտածում և այս մասին էին քչիշում կանայք, մա-

նաւանդ Սօնայի մանկութեան ընկերուհիները: Սօ, չիշում են նրանք այդ նորահարսին: Նա մի լալկան և վախկոտ աղջիկ էր, միայն լաւ վազել գիտէր: Ոտաբաց, գլխաբաց կրկազկէր փողոցներում:

— Միտս է, միտս է, ջհուղի մազերով աղջիկ էր,—գոչեց Բարդամանց Մարջանը:

— Ամեն օր փափուկ հաց էր ուտում,—աւելացրեց Միսկարանց Զառվարդը:

— Մաչըր սրա ու նրա համար հաց էր թխում, կուտէր, բաս ինչ,—մէջ մտաւ Զավալիանց խորամանկ չռուսիկը:

Մի րոպէ խօսակցութիւնը ընդհատվեց: Խօսակիցները մէկ մէկ մօտեցան նորահարսին շնորհաւորելու և հերթով, քօղը բարձրացնելով, նայեցին նրա երեսին: Սեւիկ Մարգարիտը, յանկարծ մի բան մտաբերելով, դարձաւ իւր ընկերուհիներին.

— Աղջի, միտնէրդ է այն օրը:

— Ի՞նչ օր, ի՞նչ օր,—կրկնեցին ամենը հետաքրքրված:

— Այն օրը էէ, որ Սօնան մեզ հետ խաղ անելիս լախաշվեց հողի վրայ ու կապտեց:

— Հաս, գիժ-Դանէլն էլ եկաւ վերցրեց, տուն տարեց:

— Իսկի չիմացանք ինչ պատահեց այդ աղջկան:

— Էլ այն օրից նրա երեսը չըտեսանք:

Դարձեալ խօսակցութիւնը ընդհատվեց: Խօսողները սկսեցին ծափահարել նորափեսայի մեծ քրոջը, որ, մէջտեղ ընկած, պարում էր, մինթանայի փէշերը օդի մէջ ֆրֆռացնելով:

— Ասում են, որ էհ... սկսեց դարձեալ սեւիկ Մարգարիտը և խօսքը իսկոյն կուլ տուեց...

— Ի՞նչ են ասում, ի՞նչ են ասում:

— Ես ինչ գիտեմ, մեղքը ասողի վզին, ասում են, որ Սօնայի այս տեղը զրուստ չի...

Նա մատով խփեց ճակատին:

— Ախար, ես էլ ասում եմ, մի բան պէտք է լինի, մի բան պէտք է լինի...

— Իսկի չըկայ էէ, իսկի...

Մի քանի վայրկեան ամենը հեզնաբար և ցաւակցութեամբ նայեցին նորահարսի կողմը:

— Բաս ասա «չորաթան» Զառնիշանի աչքը լոյս էլի, խօսմ աշխարհը տակնվեր կանի, եթէ հարսի խելքը տեղը չի,—ասաց Բարդամանց Մարջանը:

— Աստուած ազատի նրա ձեռքից, սաթացել է,—աւելացրեց խորամանկ հռուսիկը:

— Պակասը նրա մեծ հարսն է, Գիւլնազը,—մէջ մտաւ Միսկարանց Զառվարդը,—կուտեն խեղճին, կուտեն:

— Է՛հ, ինչ էք խօսում, չեմ իմանում, գիժը գժին կրգտնի էլի.—խօսեց դարձեալ սևիկ Մարգարիտը,—իրանց Դանէլը խօսմ նրանից լաւ չի...

— Հա, դորժ, Դանէլը, լաւ ասացիր, աւնիկ, ախար նա այսօր խնամի է: Տեսնո՞ր, ինչպէս ժամից գալիս մաշալա էր պահել հարսի առաջ, ուրախ-ուրախ թռչկոտում էր ու հուռաց հուռաց կանչում:

— Ընկեր է գտել...

Արդարեւ, եթէ կար այդ երեկոյ բեռնագործից յետոյ մի մարդ, որ ամբողջ հոգով ուրախ էր—դա խենթն էր: Հակառակ իւր ազգականների ցանկութեան, նա ոչ միայն հարսանիքի հանդիսին մասնակցեց, այլև ինքն իրանից կարգադրութիւններ էր անում: Նա ընթանում էր ամենից առաջ, ճանապարհ բանալով նորապսակների համար, երգելով, պարելով և զուռնաչիներին զանազան եղանակներ պատուիրելով: Այժմ ոտաբաց, գլխաբաց չէր և ոչ էլ կեղտոտ ու կիսամերկ: Նա հագել էր Սօնայի կարած նոր արխալուզը, հիւսած գուլպաները, գլխին դրել էր մի սև մորթեայ և կիտով չափ ցեցից մաշված գտակ: Պարծանքով ամենին ցոյց էր տալիս արխալուզը և գուլպաները, ասելով, թէ նորահարսն է կարել և հիւսել իւր համար: Այդ երեկոյ նա, իւր ասելով, երկու հարսանիք ունէր. մէկ որ նրա եղբօրորդի Մուրադն է պսակվում, մէկ էլ «խաթուն Սօնան» է մարդու գնում:

— Ուխտ եմ արել նրանց հարսանիքի մաշալան տանելու, տուէք ինձ,—ասաց նա, նաւթային ջահը խլելով մի մշակի ձեռից:

Եւ եկեղեցուց մինչև նորափեսայի տունը խենթը ձեռքից բաց չըթողեց այդ ջահը:

VII.

Կիսաւեր քաղաքի հասարակութեան մէջ հացթուխի խնամիները համարվում էին ունեւոր: Քսանուհինգ տարի առաջ այդ ընտանիքը մի մօտակայ գիւղից գաղթեց և մշտապէս հաստատվեց քաղաքում:

Այն ժամանակ ընտանիքի գլուխը Սօնայի ամուսնու հայրն էր—

հանդուցեալ Սարգիսը: Նրա աւագ որդին «չովուռ» կոչված Կարապետը ղեռ ամուսնացած չէր, իսկ Մուրադը տակաւին երկու տարեկան երեխայ էր: Սարգիսից յետոյ ընտանիքի մէջ երկրորդ տեղն էր բռնում նրա փոքր եղբայր Դանէլը: Այժմեան խենթը մի համեստ և աշխատասէր գերձակ էր և վաչելում էր իւր արհեստակիցների շրջանում պատիւ ու յարգանք: Տասը տարեկան հասակում նա, առաջինը քաղաք զալով, մտել էր աշակերտ մի գերձակի մօտ և այժմ արդէն վարպետ էր: Միւսնոցն ժամանակ, իւր եղբօր հետ միասին պարապվում էր առևտուրով: Նրանք գիւղերում գնում էին գինի, ցորեն, ընկոյզ և ուրիշ մթերքներ, վաճառում էին քաղաքացիներին: Չընայելով առևտուրի չաջողութեան, Դանէլը չէր ուզում իւր արհեստից ձեռք վերցնել և միշտ ասում էր.

— Իմ ասեղը միլիօնով չեմ ծախիլ:

Նա ամուսնացած էր իւր նախկին վարպետի դստեր հետ, ունէր երեք տարեկան մի աղջիկ: Վերին աստիճանի ընտանեւէր մարդ էր, փայփայում էր կնոջը ու աղջկան աջնալէս, ինչպէս կարող էր փայփայել մի խաղաղասէր արհեստաւոր, որի գոյութեան նեցուկը ընտանիքն է: Այդ տղէտ շինականի մէջ բռնակալական ոգու նշոյլ անգամ չէր երևում: Նրա սրտի մեղմութիւնը երբեմն հասնում էր թուլութեան մանաւանդ իւր զաւակի վերաբերմամբ: Յաճախ, համբուրելով իւր աղջկան, ասում էր.

— Տէր Աստուած, կնյ աշխարհիս երեսին երեխայից քաղցր բան...

Աստուած ասաց—չրկայ և մի օր Դանէլի աղջկան զոհ դարձրեց Ճաղիկ հիւանդութեան: Կորուստը հօր վրայ սաստիկ ազդեց: Ամբողջ մի տարի Դանէլի ղէմքի վրայ ժպիտ չէր երևում: Երկրորդ տարին Աստուած նրան կրկին մի սիրուն աղջիկ պարգևեց: Բայց նրա առաջին վէրքը ղեռ չէր բժշկվել, երբ ստացաւ երկրորդ և աւելի խոր մի վէրք: Մի օր նրա կինը, ջուր քաշելիս, յանկարծ սալթաքեց և գլխի վայր ընկաւ ջրհորի մէջ: Նրա գլուխը դիպել էր քարէ պատերին և ջախջախվել:

Երկու օր տանջվելուց յետոյ նա հոգին աւանդեց:

Այս անգամ կորուստը Դանէլի հոգու մէջ առաջացրեց մի յեղաշրջում: Մի քանի ամիս շարունակ գաղտնի լալիս էր և ամեն օր այցելում իւր կնոջ գերեզմանը: Յետոյ նրան տիրեց մի ծանր թախիծ: Ուրուականի պէս շրջում էր տան գաւթում օր և գիշեր, ուտում էր շատ քիչ, աշխատում էր մեքենաբար, խօսում էր, երբ

միայն խօսեցնում էին: Միակ բանը, որ նրան հետաքրքրում էր—աղ-
ջիկն էր, որ, օր օրի վրայ մեծանալով, նմանվում էր իւր մօրը: Նա
դնում էր փոքրիկին իւր ծնկների վրայ, շուշուում էր նրա մազերը,
սեղմում էր կրծքին, համբուրում էր նրա թաթիկները ու երկար, եր-
կար ժամանակ նայում նրա պաշտառ աչիկներին, որ մի գոյգ մաշխեսան
ցողեր էին չիշեցնում: Հակառակ իւր շրջանի մարդկանց, Դանէլը երբէք
չէր ափսոսում, որ Աստուած նրան աղջիկ է պարգևել և ոչ տղայ: Նա
աւելի ուրախ էր այդ բանին և կարծում էր, որ աղջիկը աւելի է սփո-
փում նրա սիրտը, քան կարող էր սփոփել արու գաւակը:

Հետզհետէ նրա վիշտը սկսեց ամօքվել: Նրա դէմքի վրայ երևեց
ժպիտ: Բայց ճակատագիրը ներհակ էր այդ մարդու բաղդին: Արդէն
նրա աղջիկը եօթ տարեկան էր, երբ մի օր տեղի ունեցաւ մի ողբալի
անցք:

Մալխի սկիզբն էր, մի պաշտառ և սիրուն օր: Ուրբան գեղեցիկ
էր բնութիւնը, այնքան անողոք դարձաւ աղբատիկ քաղաքի բնա-
կիչների համար: Մարդիկ, առանց գուշակելու իրանց գլխին գալիքը,
զբաղված էին առօրեայ մանր-մունք հոգսերով, երբ լսեց մի ստորեր-
կրեայ որոտ: Ահնդանիները սկսեցին մռնչել, երկիրը ուժգնաբար երե-
րկեց, քաղաքը պատեց թանձր փոշիով: Քար քարի վրայ չէր մնում:
Ամեն ինչ ճարճատվում էր, խորտակվում, դղրդում և թափվում: Փանի
մի վալրկեան առաջ շէն քաղաքը սոսկալի երկրաշարժից դարձաւ ա-
ւերակների մի կոյտ, և բնակիչները թափվեցին փողոցները:

Այդ միջոցին դերձակ Դանէլը իւր դադգաճի մօտ նստած կար էր
անում: Ամենից առաջ, հարկաւ, նա չիշեց իւր աղջկան, թողեց խա-
նութը բաց և ոտաբոբիկ, գլխաբաց վագեց տուն: Երբ բազը մտաւ,
ականջին հասան լացի ձայներ: Մի խումբ կանայք շրջապատել էին
մի հողաչին բլուր: Ճանապարհ տուեցին Դանէլին: Նա առաջ վագեց,
և այն, ինչ որ տեսաւ, առ միշտ խորտակեց նրա կեանքը:

Հողաչին բլրակի վրայ երեսնիվեր ընկած էր նրա եօթ տարեկան
գաւակը: Հինգ ընկել չըկար դուրս էին բերել նրան քարերի և հողի
տակից: Մի կոճղ ընկել էր նրա կրծքի վրայ և ջախջախել: Դէմքը
անմխաս էր: Արևը լուսաւորում էր նրա գունատ ճակատը: Զբեղ և
գանգուռ մագերը, սփռվելով այդ ճակատի շուրջը, կազմել էին մի
շրջանակ: Դա նրա մահուան պսակն էր...

Մի շաբաթուայ նորահարս էր Սօնան, երբ, իւր ամուսնու սե-
նեակի լուսամտի առջև նստած, լսում էր այս բոլորը: Պատմողը նրա
ամուսնու մեծ քոյրն էր, Նարգիզը, որ զինագործի կին էր: Այդ կինը,

որ դէմքով և բնաւորութեամբ նման էր Մուրադին, բոլոր ազգականներին մէջ ամենից շուտ և ամենից աւելի մտերմացաւ նորահարսին հետ:

— Աստուած է իմանում ինչ պատահեց այդ մարդուն,—շարունակեց Նարգիզը,—հէնց որ տեսաւ իւր աղջկան: Նա ոչինչ չըխօսեց, ձայն ու ծպուտ չըհանեց, չըհառաչեց մինչև անգամ: Նա մտիկ արեց մեր երեսին աչքերը չուած, չետոյ մտիկ արեց աղջկայ երեսին: Միտս չի ինչքան ժամանակ նա մնաց սառած քարացած: Մէկ էլ լսեցինք մի ձայն, մի ձայն, որ կասէիր գալ է մոնչում: Դանէլը ընկաւ աղջկայ պաղած մարմնի վրայ և մինչև երեկոյ մնաց այնպէս: Ոչ ոք չուզեց նրան բաժանել զիակից: Հէր էլ կարելի բաժանել, այնքան խեղճը պինդ էր կպել աղջկայ մարմնին...

Ուշքի գալով, Դանէլը սկսում է բարձրաձայն ծիծաղել, երկու ձեռները զարկելով կրծքին:

Միւս օրը տանում են նրա աղջկան թաղելու: Դանէլը գնում է դազաղի ետեւից ոտաբաց, գլխաբաց:

— Այն օրից չետոյ մենք նրա գլխին գտակ, ոտներին կօշիկ չենք տեսնում,—աւելացրեց Նարգիզը, հառաչելով:—Սպասիր, սպասիր, ինչ պատահեց...

Իւր խօսքը ընդհատելով, Նարգիզը զարմացած նայեց Սօնայի երեսին և չանկարճ գոչեց:

— Միտս է, միտս է, հարսանիքիդ երեկոյ նա գտակ ու կօշիկներ էր հագել, զարմանալի է, զարմանալի է...

Արդարև, շատերը զարմացան այդ երեկոյ, երբ տեսան Դանէլի գլխին գտակ, ոտներին կօշիկներ: Աղջկայ մահից չետոյ առաջին անգամն էր, որ նա հագնվեց մարդավարի:

Նա մոռացաւ իւր խանութը: Տնից տուն թմափառելով, երբեմն կանգնում էր այս կամ այն փրատակների վրայ և, մերկ ոտները քարերին զարկելով, կրկնում էր:

— Մանիշակս, Մանիշակս...

Գործ դրվեցին տեղական բոլոր հաքիմների դեղերը, բոլոր հմալիներին անէծքները, բոլոր քահանաների աղօթքները, բոլոր կալսարդական բոցները—ոչինչ չօգնեց: Եղբայրը ծախեց Դանէլի խանութի ապրանքը և նրա կնոջ ու զաւակների գերեզմանների վրայ քարեր գցել տուեց: Ամեն օր Դանէլը այցելում էր այդ շիրիմները, և երբ նա քաղաքի շուկայով դիմում էր դէպի գերեզմանատուն, ամենը ասում էին:

— Գիժ-Դանէլը գնում է...

Նարգիզի պատմութիւնը կսկծեցրեց Սօնայի սիրտը: Նա չըկարողա-

ցաւ իրան զսպել և արտասովեց: Այդպէս, ուրեմն, ահա թէ ինչ է նրա շանակում Դանէլի համար Մանիշակ անունը, որ այնպէս շուտ շուտ արտասանում է նա:

— Խեղճ Դանէլ ապէր, խեղճ Դանէլ ապէր,—կրկնեց նորահարսը, աչքերի արտասուքը սրբելով:

— Սօնա ջան, ինչպէս տեսնում եմ, լաւ սիրտ ունես, լաց ես լինում,—ասաց Նարգիզը, համբուրելով իւր եղբօր հարսին:

Նա չըզիտէր, ինչ է անցնում այդ միջոցին նորահարսի սրտով: Սօնան լիշում էր իւր մօր պատմութիւնը այն օրուայ մասին, երբ Դանէլը նրան փողոցից վերցրել էր և տուն բերել: Այն ժամանակ նա եօթ տարեկան է եղել—ճիշդ այն հասակի, երբ Մանիշակը մնացել է քարերի և հողի տակ: Նա ընկած է եղել հողային բլրակի վրայ այնպէս, ինչպէս Մանիշակը—արևի տակ, երեսնիվեր, մագերը գլխի շուրջը թափված: Անբաղդ հալը, տեսնելով նրան, լիշել է իւր հարազատ աղջկան, գրկել է ընկաւորին, տուն բերել: Այստեղից է սկսվել նրա համակրանքը դէպի մի անձանօթ աղջիկ և նրա թշուառ մայրը: Ուրեմն խենթը, Սօնային տեսնելով, մտաբերում է իւր Մանիշակին և, ով գիտի, մխիթարվում էլ է:

— Ես նրան սիրում եմ. օրիցս դէն տասնապատիկ կըսիրեմ, Նարգիզ բաջի: Ասա նրան, որ ամեն օր գալ, ամեն օր, ես ուզում եմ նրան շուտ շուտ տեսնել:

— Նա այս տնից փախչում է,—պատասխանեց Նարգիզը:—Այ, տեսնում ես այն ծառը, նրանից մի քիչ հեռու էր ընկած Մանիշակը, այնտեղ էր մեր հին տունը: Տարէնը մի քանի անգամ կանգնում է այն ծառի տակ, փաշտը կրճքին բռնում, գլուխը բարձրացնում է ու երգում: Առաջ շատ քիչ քիչ էր գալիս, հիմա էլի շաբաթը մի անգամ երևում է... Իլի լաց ես լինում, Սօնա, չէ, լաւ սիրտ ունես, շատ լաւ սիրտ ունես...

— Ես կուզենայի նրան մի բանով մխիթարել, անբաղդը անբաղդի ցաւը կը հասկանայ...

Սօնան ընդհատեց իւր խօսքը: Նա զգաց, որ շատ հեռու է գրնում: Նարգիզը կարող էր նրա խօսքերից մի բան հասկանալ: Իսկ Սօնան սոսկում էր այդ բանից, որ տակաւին գաղտնիք էր նրա ամուսնու և ազգականների համար: Այն ինչ, օր օրի վրայ նա, լարված ջրդերով, սպասում էր սարսափելի ճգնաժամին, ինչպէս կախաղանին դատապարտվածն է սպասում իւր կեանքի վերջին րոպէին:

Հարսանիքի առաջին երեք օրերը անցան Սօնայի համար մի տե-

սակ մառախուղի մէջ: Տպաւորութիւնները անձանօթ էին և բազմակողմանի: Նա չէր կարողանում կարգի բերել նրանց և հասկանալ, ինչ է զգում կեանքի անձանօթ շրջանում: Նա դեռ երազի մէջ էր, և այդ երազը արճիճի պէս ճնշում էր նրա սիրտը:

Անցան այդ երեք օրերը, վերջացաւ հարսանիքի հանդէսը, դադարեցին հիւրերի այցելութիւնները: Այն ժամանակ միայն Սօնայի մտքերը սկսեցին պարզվել: Չորրորդ օրը հարսանիքի քօղը հանեցին նրա երեսից: Այդ քօղի հետ ընկաւ և՛ նրա հոգու վարագոյրը... Ամուսնական կեանքի և կնոջ կոչման ամենատարական բայց և ամենանուրբ գաղտնիքը լուծվեց նրա համար: Նոյն օրը առաւօտեան, առանձնացած իւր ննջարանում, երկար և երկար ժամանակ հեկեկաց: Նա ոչ ոքի չէր ուզում տեսնել: Սկեսրի համբոյրը այրում էր նրա շրթունքը: Իսկ ամուսնու երեսին նայել չէր ուզում, զգվում էր անգամ նրանից: Մարդիկ նրան թւում էին անբան անասուններ, որոնց համար չրկար ամօթի զգացում: Բայց որքան խոր էր այդ զգացումը նրա սրտում և ինչպէս նա տառապում էր, չիշելով իւր մօտիկ անցեալը և համեմատելով ներկայի հետ: Գնաց, անհետացաւ այդ անցեալը, և այժմ, կարծես, ննջարանի պատերն անգամ ծաղրում են իրան:

Երբ նա տեսաւ իւր մօրը—իսկ այդ օրը տեսաւ սովորականից աւելի վաղ—փաթաթվեց պարանոցին, գլուխը սեղմեց կրծքին և նորից սկսեց հեկեկալ: Նա ամօթից չէր համարձակվում նայել իւր հարազատ մօր երեսին և, միևնոյն ժամանակ, զգում էր դէպի նա մի անբացադրելի ատելութիւն: Ինչո՞ւ այդպէս վատ վարվեցին նրա հետ: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ: Ախ, Սօնան աւելի բաղդաւոր էր իւր ծնողների խորճիթում, անհամեմատ բաղդաւոր: Զգում է արդեօք նրա մայրը իւր արած սխալը: Սօնան գլուխը բարձրացրեց և մի վայրկեան նայեց մօր երեսին, սպասելով այնտեղ կարդալ ցաւակցութիւն: Բայց, զարմանալի բան, հացթուխը ոչ միայն չէր զգում, այլ և այդ օրը ուրախ էր աւելի, քան երբևէ: Ի՞նչ, միթէ հարազատ աղջկաչ ամօթը երջանկացնում է նրան:

— Թող այսօրուայ բաղդաւոր օրով,—ասաց հացթուխը, համբուրելով Սօնայի երեսը, աչքերը, շրթունքները,—Աստուած վերջ տայ մեր ցաւերին: Թող օրհնութիւնակատիդ գիրը, չարը կալին-կապին ընկնի, բարին պահպանի քեզ էլ, մարդուդ էլ: Տարիներով տանջվեցի, հիմաչ բաղդաւոր եմ: Տէր Աստուած, տէր Աստուած, թող լոյս աչքով տեսնեմ այն օրը, որ աղջիկս կարողանայ իւր մարդու ու ազգականների երեսին մտիկ անել պարզերես, ինչպէս նա այսօրուայ օրն է պարզերես...

Սօնան զարմացած նայում էր մօր երեսին: Ինչո՞ւ է այդ կինը ուրախ: — Հա, որդի,— շարունակեց հացթուխը, պատասխանելով նրա անլուր հարցին,— Աստուծու տուածի չափ ուրախ եմ այսօր, յոյս Ամենակարողին, որ էլ աւելի ուրախանամ: Երկու երազ եմ տեսել, մէկը կատարվեց, միւսն էլ կրկատարվի... Դու ընց ես լինում, էէ, ես էլ շատ եմ լաց եղել երեսիս քօղը հանելիս... Արսովորես, որդի, կրտեսնես աշխարհում ապրելը լաւ բան է... քո մարդը իմ մարդու նման սևերես չի: Ես անբաղդ էի, դու բաղդաւոր կը լինես, եթէ Աստուած ուզենայ...

Իսկապէս Սօնան հասկանում էր իւր մօր խօսքերի քօղարկած իմաստը: Չէր հասկանում միայն, ինչպէս կարող է ինքը բաղդաւոր լինել, քանի որ չի ուզում իւր ամուսնու երեսին անգամ նայել:

Սակայն անցաւ Ժամանակ, և այդ ինչպիսին էլ սկսեց նրա համար պարզվել: Նա հետզհետէ ընտելանում էր իւր վիճակին: Կեանքը գնալով քաղցրանում էր: Անցնում էր նրա անբացադրելի երկիւղը ամուսնուց, ծագում էր նրա սրտում մի անսովոր ախորժելի զգացում: Վերջապէս, նա տեսաւ, որ ամուսինը կոպիտ անասուն չի: Ոչ, ընդհակառակը բարեսիրտ և քաղցրաբարոյ մի բարեկամ է, որ ուզում է նրան երջանկացնել: Նա Սօնայի հետ վարվում էր ինչպէս մի նոր բուսած նուրբ ու անգին ծաղկի հետ, վախենալով շօշափել նրան, մի գուցէ քնքոյշ տերևները թափվին: Նայում էր նրան ոտից գլուխ, լուռ Ժպտալով և սքանչանում էր այնպէս, ինչպէս կարող է սքանչանալ մի մանուկ, որի ձեռքն են տուել, վերջապէս, նրա սիրած խաղալիքը: Նա չըզիտէր խօսքերով արտայայտել իւր սէրը: Բայց նրա ակնածութեամբ և գուրգուրանքով լի հայեացքները զգալ էին տալիս Սօնային, որ այդ մարդը իրան երջանիկ է համարում:

Սօնայի սիրտը բաբախում էր այդ հայեացքներից: Դա ամուսնական սիրոյ անդրանիկ սերմն էր, որ արդէն սկսել էր արագ-արագ աճել, զարգանալ, որովհետև ընկել էր պարարտ և կարօտ հողի վրայ: Այժմ ամուսնու փաղաքշանքները ոչ միայն չէին վախեցնում նրան, այլև հաճելի էին թւում: Զատ անգամ նա ինքը զգում էր փաղաքշելու պահանջ: Բայց ամօթխածութիւնը կաշկանդում էր նրան: Նա չէր համարձակվում իւր սրտի զգացումը արտայայտել ոչ մի արտաքին ձևով:

Երբեմն լիշում էր այն մօտիկ անցեալը, երբ մահ էր աղերսում Աստուծոց և սարսափում էր: Ինչո՞ւ այս ծաղիկ հասակում աշխարհից բաժանվել, քանի որ կեանքը այսքան քաղցր է: Ախ, նրա մայրը գուր

չէր ասում, թէ կարող է երջանիկ լինել: Սօնան հիմաչ է հասկանում նրա խօսքերի միտքը: Այժմ այն չի, ինչ-որ հարսանիքի առաջին օրերն էր:

Բայց կայ էլի մի չար կասկած, որ Սօնային անհանգստացնում է: Ասենք, նա սիրում է իւր ամուսնուն, իսկ ինքը իրաւունք ունի սիրվելու:

— Չէ, չէ,—պատասխանում էր նա ինքն իրան,—ես անարժան եմ, ես ընկաւոր եմ, նա չի իմանում, շուտով կիմանայ...

Ով գիտի, կարելի է Մուրադին հէնց այժմ էլ յայտնի է նրա ցաւը, կարելի է Սօնան արդէն ընկել է նրա առջև: Չէ որ նա երբէք չի զգում իւր ընկնելը: Եւ ստէպ ստէպ երկիւղածութեամբ նայում էր իւր ամուսնու աչքերին, յուսալով այնտեղ կարդալ նրա միտքը: Մի օր, երբ Մուրադը քնքշաբար կատակով իւր մատի ծայրով շօշափեց Սօնայի ճնօտը, նորահարսը բռնեց նրա ձեռը երկու ձեռներով, ամուր սեղմեց իւր ափերի մէջ և, խոր խոր նայելով նրա աչքերին, ժպտաց: Նա պատրաստ էր բերանը բանալ և հարցնել. «Գիտե՞ս, որ ես ցաւագար եմ», բայց նույն վայրկեանին ցնցվեց, և հարցը խեղդվեց նրա կոկորդում: Մինչդեռ նորափեսայի դէմքը սքողված էր հոգեկան երջանկովթեան ստուերով: Նրա աչքերի մէջ փալցում էր սիրոյ և միայն սիրոյ կրակը: Այդ մարդը, որ ծնված էր ընտանեկան կեանքի համար, բնաւորութեամբ չիշեցնում էր իւր հօրեղբօրը, Դանէլին: Ոչ այժմեան խենթին, այլ նախկին Դանէլին, որի ստուերն էր այժմ շրջում աշխարհի երեսին: Նա պարծենում էր իւր հարսով և շատ անգամ իւր մօր և եղբօր կնոջ մօտ գտնվում էր նրա հեզութիւնը և գեղեցկութիւնը: Նա պնդում էր, թէ հազիւ ամբողջ քաղաքում Սօնայի պէս մի ուրիշ կին ճարէր, եթէ բաղդի բերմամբ չըհանդիպէր նրան:

— Ի՛նչ անենք, որ ծնողները աղքատ են,—ասում էր նա,—դա ամօթ բան չի: Թող ինքը ինձ դուր գաչ, ուրիշ բան չեմ ուզում: Գոհութիւն Աստուծոյ, շատ ու շատ շնորհակալ եմ իմ բաղդից:

— Տայ Աստուած, որդի, մենք խօսմ քո թշնամին չենք, որ վատդ ուզենք,—պատասխանում էր պառաւ Զառնիշանը, որ տակաւին չէր հաշտվում այն մտքի հետ, թէ մի հացթուխի, մի բւեռագործի աղջիկ կարող է իւր որդուն արժանի լինել:

Այն ինչ Գիւլնազը ոչինչ չէր ասում, միայն գլուխը երկդիմի շարժում էր: Այդ նշանակում էր. «դեռ սպասենք և տեսնենք»:

Այդ կինը հոգով-սրտով ցանկանում էր Սօնայի մէջ մի որևէ ա-

րատ գտնել ոչ միայն իւր բնագրական կասկածը արդարացնելու համար, այլև այն պատճառով, որ նախանձում էր նորահարսի երիտասարդութեանը և գեղեցկութեանը։ Իբրև առագ հարս, նա բնականիքի մէջ աւելի մեծ իրաւունքներ ունէր։ Բայց գիտէր, եթէ Սօնան գրաւի իւր սկեսրի հաւատարմութիւնը, կարող է իշխող դիրք ստանալ։ Առ այժմ նա սկսեց ցոյց տալ իւր իրաւունքները և իշխել Սօնայի դիւին։ Նորահարսը խոնարհութեամբ լսում էր նրա խրատները, թէև ոչ մի խրատի կարիք չունէր, քանի որ գիտէր իւր բոլոր պարտականութիւնները։ Նա չէր ուզում ընդիմանալ այդ կնոջը, զէպի որը զգում էր մի անբացադրելի երկիւզ, մանաւանդ երբ նայում էր նրա ապակեայ աչքերին։ Նոյն երկիւղը Սօնան զգում էր և զէպի իւր սկեսուրը, որի ոսկորոտ ճակատի տակ թաղված փոքրիկ ու պսպրուն աչքերի մէջ փայլում էր մի առանձին չարախնդութիւն, երբ պառաւր կարող էր նորահարսին նախատել թէկուզ մի աննշան սխալի համար։

Բայց, չընայելով այդ երկու զոյգ երկիւղայի աչքերին, որ զիշերցերեկ հալածում էին Սօնային, տակաւին նա երջանիկ էր, որովհետև սիրում էր իւր ամուսնուն և սիրվում էր նրանից։ Երբեմն այդ փոխադարձ սիրոյ գիտակցութիւնը այնքան տիրում էր նրա հոգուն, որ նա մոռանում էր իւր անցեալի բոլոր թշուառութիւնները և անձնատուր լինում երջանիկ հոգեզմայլութեան։ Այդ միջոցներին նրա ճակատը պայծառանում էր, զէմքի գոյնը թարմանում, կիսով չափ թմրած աչքերի մէջ փայլում էր կենսականութեան հուրը։ Նա գեղեցկանում էր, ուրախ, աշխույժ դառնում և այսպիսով աւելի գրգռում Գիւլնագի նախանձն ու ատելութիւնը։

Մի անգամ Սօնան, լուսամուտի մօտ նստած, սպասում էր իւր ամուսնուն, որ պէտք է շուտով վերադառնար շուկայից։ Բազից լսվեց գիծ-Դանէլի ձայնը։ Սօնան գլուխը բարձրացրեց ուրախացած։ Վաղուց նա փափագում էր տեսնել իւր բարեկամին։

Խենթը, գաւազանը ուսին դրած, մօտենում էր լուսամտին, ցածր ձայնով երգելով։ Դարձեալ նա ոտաբոբիկ էր և գլխաբաց։ Գաւազանի ծայրը զարդարված էր վալրի ծաղիկների մի մեծ փնջով։ Մօտենալով լուսամտին, խենթը այդ փունջը զգուշաբար բաց արեց գաւազանի ծայրից և առաջարկեց Սօնային, ասելով.

— Խանութ-խաթունիս հազար բարով։ Դըզ-Ղալասիի սարից եմ գալիս, քեզ համար քաղեցի այս ծաղիկները։

Սօնան, սիրալիր ժպտալով, ընդունեց փունջը, հոտ քաշեց և ասաց զգացված.

— Ի՞նչ բարի սիրտ ունես, Դանէլ ապէր: Ես կըդնեմ այս ծաղիկները ջրի մէջ, կըպահեմ...

— Մինչև որ կըպշկեն, նորերը կըբերեմ,—լրացրեց խենթը:— Ամեն կիրակի կըգնամ Ղըզ-Ղալասի: Քօրերի մէջ եմ քաղել, սիրուն ծաղիկներ են, հոտ արա, տես...

— Չատ լաւ են, շատ լաւ են,—ասաց Սօնան, շարունակ հոտոտելով փունջը և իւր հինալաճ մատներով ուղղելով նրա տերևիկները: Ո՞րտեղ ես մնացելի՜ր Դանէլ ապէր, ինչո՞ւ շուտ շուտ չես գալիս մեզ մօտ:

Այս հարցը, կարծես, ազդեց խենթի տրամադրութեան վրայ: Նա հաջեացքը ձգեց բազի խորքը և խորհրդաւոր եղանակով արտասանեց.

— Զրկայ...

Յետոյ, արագութեամբ երեսը դարձնելով Սօնային, ասաց.

— Իգիթ տեսայ, ձի էր նստած, սիրեցի. կեանքս կըտամ, թողէք զնամ իմ եարին... Լաւ ես, Սօնա խանում, ուրմիս ես: Մուրափին հաւանում ես...

Սօնան ամօթխածութեամբ գլուխը թեքեց կրծքին: Խենթը նայեց աջ ու ձախ, թեքվեց դէպի Սօնան և ցածր ձայնով շարունակեց.

— Սկեսուրդ քեզ հետ լաւ է վարվում, Կարապետի հարսը խօսքեզ չի՞ նեղացնում...

— Չէ, Դանէլ ապէր, սկեսուրս էլ լաւ կնիկ է, Գիւլնագ-բաջին էլ, ամենքը լաւ են: Ընորհակալ եմ քո ազդականներից, շատ շատ շնորհակալ եմ:

— Զը խաբես...

— Ի՞նչ ես ասում, Դանէլ ապէր, ես քեզ Երբ եմ խաբել:

— Քէֆիդ դիպչողին պատառ պատառ կանեմ...

Սօնան ժպտաց, չիշելով այն ժամանակները, երբ խենթի այս սպառնալիքներից վախենում էր:

— Դանէլ ապէր, ինչո՞ւ էլի գլխաբաց ու ոտաբաց ես,—հարցրեց նա չանկարծ:

— Հարսանիքդ տեսայ, հերիք է... Եթէ քէֆիդ կաչեն, ինձ ասա, ինձ ասա: Մնաս բարով, զնամ ժամհարիս մօտ...

Նա շտապով դիմեց դէպի դուրս ահազին քաջելով:

Հեռուից լսվում էր նրա խռպոտ ձայնը, որ, տարածվելով ամաչի փողոցում, մի առանձին մօռաչութիւն էր տալիս արևի վերջին ծիրանեզոյն շողքերով օձված աւերակներին:

Նրա տխուր երգի հնչիւնները արձագանք էին գտնում այդ աւերակների մէջ և երիտասարդ նորահարսի սրտում...

VIII

Հացթուխը Սօնային այցելում էր շաբաթը մի կամ երկու անգամ: Բևեռագործը գալիս էր գրեթէ ամեն օր: Հացթուխը երբեք չէր ընդունում իւր խնամիների հրաւերը ճաշի մնալու կամ գոնէ մի բաժակ թէյ խմելու: Բևեռագործը հէնց մի այդպիսի հրաւերի էր սպասում: Բաւական էր մի երկդիմի ականարկ, իսկոյն ծալապատիկ նստում էր, ահագին գտակը գլխից հանելով և կողքին դնելով: Ահա ինչու նրա այցերը աւելի անախորժ էին խնամիների համար:

Երբեմն Սօնան լսում էր պառաւ Զառնիշանի և Գիւլնազի ակնարկները իւր հօր «աներեսութեան» մասին: Ոչ կարողանում էր պաշտպանել հօրը և ոչ էլ ուզում էր յայտնել նրան, որ իւր այցելութիւնները կրճատի:

— Մարդ պէտք է իրան ծանր պահի, որ ուրիշներն էլ պատուեն, — ասաց մի օր Զառնիշանը, բխտիտոր ուժգնութեամբ ներշնչելով բթի պնչելով ներս, — թէ չէ, նրա գինը — մի ղրուշ, Ասենք, ես խօսողը չեմ, բաս, մարդ Աստծու, դու ինքդ ֆիքր չես անում, որ ցեխոտ ոտներդ կեղտոտում են իմ տուն ու տեղը, փիէ...

Նա նստած էր ծալապատիկ սենեակի վերին կողմում: Սօնան կանգնած էր նրա առջև, ձեռները կրծքին, գլուխը ցած թեքած:

— Ես մի կտոր հացը ոչ ոքից չեմ խնայում, — շարունակեց պառաւը, աւելի ու աւելի տաքանալով, — ուզում է, ամեն օր նրա համար կուղարկեմ գինի էլ, արագ էլ: Թող իւր տանը, ինչքան ուզում է, խմի, քէֆ անի, մեր տունը շիրաջխանայ խօս չի...

Հետեւալ օրը Սօնան, արտասուքը աչքերին, իւր սկեսրի նախատինքը հաղորդեց մօրը և խնդրեց համոզել Ոսկանին, որ նա խնայի իւր պատիւը:

— Մենակ սկեսուրդ է նախատում, թէ մարդդ էի — հարցրեց Հացթուխը:

— Հէ, — պատասխանեց Սօնան, — մարդս ոչինչ չի էլ իմանում:

Եթէ իմանայ, մօր հետ կրկովի: Ես էլ չեմ ուզում ասել, ինչո՞ւ մեր խաթրու մայր ու որդի կուվեն:

Նոյն օրը երեկոյեան հացթուխի և բլեռագործի մէջ տեղի ունեցաւ մի խոշոր վէճ: Կինն ասում էր, թէ ամօթ է ամեն օր խնամիներին ձանձրացնելը, թէ նրա պատճառով Սօնան է նախատինք ստանում: Մարդը չէր հաւատում, որ խնամիները ընդդէմ են նրա այցելութիւններին: Նրա կարծիքով, ընդհակառակը, այդ բոլի շինականները շատ ուրախ են, որ Ոսկանի պէս մի պատուաւոր քաղաքացի արժանի է համարում նրանց տունը ոտ դնել:

— Սօնայի հնարածն է, ես գիտեմ, այ ես նրա... գոչեց բլեռագործը, մի քանի կոպիտ յիշոցներ ուղղելով իւր աղջկայ հասցէին: — Ախար հիմայ ունեւոր մարդու կնիկ է, ամաչում է իմ մուրոտ ձեռներից: Լաւ, ինչ ուզում է, թող անի, մենք էլ մեր խելքի կտրածը կանենք: Հէնց էգուց կբռնեմ բազարում նրա մարդուն ու հարցուփորձ կանեմ: Ինձ Պոտպուլուզանց Ոսկան կասեն: Եթէ Մուրադը ասի, որ չի ուզում ինձ իւր տանը տեսնել, լախտակ կըթքեմ նրա երեսին: Աստուած, երկինք վկայ, պատուաւոր մարդկանց մօտ կը թքեմ՝ ու չաւտեանս չաւտենից ամեն, էլ ոտ չեմ դնիլ նրա շէմքը...

Ջուր հացթուխը ասաց, թէ Սօնան մեղաւոր չի, թէ Մուրադին ոչինչ յայտնի չի և չըպիտի յայտնել: Բլեռագործը կատաղած կըրկնում էր.

— 2է, չէ ու չէ, հէնց Մուրադի բկից պէտք է կաչեմ, ես 2որաթանին կամ 2օփուռի կնկան խօս աղջիկ չեմ տուել...

Նա իւր ասածը կատարեց: Միւս օրն և եթ շուկայում հանդիպեց Մուրադին և սկսեց բացարձակ նախատել նրան: Փիէ, այդ ի՞նչ նոր կարգ ու կանոն են բերել քաղաք շինականները: Տեսնված բան է, որ փեսան աներոջը իւր տնից փախցնի այն էլ մեղրամիսը չըլրացած:

— Թքել եմ ձեր մի թաս արաղի վրայ, կարօտ եմ, ի՞նչ է:

Մուրադը, որին իրաւ ոչինչ յայտնի չէր, զարմացած նայեց բլեռագործի երեսին և մեղմ ձայնով ասաց.

— 2եմ հասկանում էշիդ ձվ է կաղ ասել, որ փրփրում ես: Իմ տան դռները առաւօտ-երեկոյ քեզ համար կրունկների վրայ բաց են: Երբ ուզում ես, եկ, գնա, կեր, խմիր, ինչպէս քո տանը:

Բլեռագործը մեղմացաւ:

— Հա, — ասաց նա, խօսելու եղանակը փոխելով, — որ այդպէս է, բաս քիչ թէ շատ օրինաւոր մարդ ես: Զահիլները մեծի-պատիկի պատիւ

պէտք է ճանաչեն: Բաս լաւ կըլինի, որ քո տնացիներին էլ մի քիչ քաղաքավարութիւն սովորցնես:

— Իմ տնացիները իրաւունք չունեն քեզ ասելու «ա մարդ, ոտդ հըրվում է, դէնը դիր»: Դու իմ աներն ես, կըթողնեմ քեզ իմ տունը, չեմ թողնել—իմ գործն է...

—Ա՛ֆէրիմ տղայ, —գոչեց Ոսկանը, միանգամայն չափշտակվելով, —այ, տղամարդի խօսք, ա՛ֆերիմ, արի, բերանդ սրաչեմ...

Բայց չանկարծ նրա ամբիցիան գրգռվեց, և նա չըկամեցաւ միանգամից հաշտվել իւր փեսայի հետ:

— Փահ, —աւելացրեց նա, ուսերը թօթվելով և ձեռները մէջքի գօտիի մէջ խրելով, —դու կարծում ես, շատ կարօտ եմ քո տանը: Ինձ Պումպուկուզանց Ոսկան կասեն, հազար չըխնդրեն, մէկ չեմ գնալ: Թքել եմ հարուստների վրայ, դու պատիւ ու քաղաքավարութիւն աւաս, թէ չէ—փողը ինչ է, ձեռքի կեղտ, այսօր կայ, վաղը չըկայ: Ես քեզ համար եմ ֆիքր անում, թէ չէ—ինձ ի՛նչ: Որ դու ինձ պատիւ չանես, օրինաւոր մարդիկ մատներով աչքերդ կըհանեն:

— Իհարկէ, իհարկէ, —համաձայնվեց Մուրադը բեւեռագործին հանգստացնելու համար:

Նոյն օրը Մուրադը Սօնաչին թախանձեց բացադրել գործի էութիւնը: Նորահարսը երկար ժամանակ աշխատում էր խոց տալ ուղիղ պատասխանից, բայց վերջը ստիպվեց եղելութիւնը պատմել: Երբ Մուրադը իմացաւ, որ իւր մայրը նախատել է Սօնաչին, անմիջապէս գնաց պառաւի մօտ և սկսեց վրդովված չանդիմանել նրան:

— Առաջին և վերջին անգամն եմ ասում, —աւարտեց նա իւր խօսքը դրական եղանակով, —եթէ մէկ էլ իմ կնոջ երեսին խօսել էք, կըվերցնեմ նրան, դուրս կըգամ այս տնից ու ջոկ կապրեմ:

Խնդիրը քանի գնում բարդանում էր, Պառաւ Զառնիչանը վախեցաւ իւր որդու սպառնալիքից և աւելի սուր ատելութիւն զգաց դէպի Սօնան: Տեսէք, տեսէք այդ հացթուխի աղջկան, մի ամիս չըկայ ոտք է դրել այս տունը և արդէն ուզում է որդուն բաժանել մօրից, եղբօրը—եղբօրից: Չէ, պէտք է այդ անկապի կապը քաշել, որ շատ էլ ձին չափ չըտայ:

— Համբերիր, համբերիր, —ասում էր Գիւլնազը, պառաւին զրգուելու համար, —դա կծիկի ճոնղն է, ատե վերջը ինչ կըլինի: Աչքերս կըհանեմ, շներին կըզցեմ, եթէ այդ լուէզը ինձ էլ չըբաժանի իմ մարդուց:

Հարս ու սկեսուր սկսեցին խորհրդակցել իրանց անելիքի մասին:

Խնդիրը շատ կարևոր էր: Եթէ Մուրադը շարունակէր իւր կնոջ կողմը բռնել, հետեւանքը կարող էր վատ լինել: Բանն այն է, որ առւտրական գործերը գլխաւորապէս Մուրադի ձեռքումն էին կենտրոնացած: Նա գիտէր գրել-կարդալ, հաշիւներ պահել, իսկ Կարապետը մի անգրագէտ մարդ էլ, շատ անգամ չէր իմանում, ումից ինչքան ստանալիք ունի կամ ում ինչքան է պարտ: Ինքը Կարապետը շատ լաւ էր գգում իւր կրտսեր եղբոր արժէքը և շատ անգամ խոստովանվում էր, որ, առանց նրա, ինքը «կոպէկ չարժի»: Նա վշտացաւ, երբ կնոջից լսեց, թէ Մուրադը սպառնում է բաժանվել և առանձին ապրել, եթէ նրա կնոջ ու աներոջ հետ լաւ չեն վարվիլ: Իսկապէս Կարապետը շատ էլ դէմ չէր բեւեռագործին և ոչ էլ որեւէ ատելութիւն էր գգում դէպի նրա աղջիկը: Բաց Գիւլնազը համոզել էր նրան, որ Սոնան ընտանիքի մէջ խորտումներ է գցում, և նա էլ լարվել էր նորահարսի դէմ:

Այդպիսով Սոնայի դէմ կազմվեց մի եռանձնեայ դաշնակցութիւն: Զննողով նա զգաց իւր վիճակի փափկութիւնը: Չընայելով նրա բարեկամական զգացումներին և հեղ վարմունքին, հակառակորդները ճգնում էին նրա վարկը գցել իւր ամուսնու մօտ:

Ակբում Մուրադը բարկանում էր, երբ կողմնակի ականարկներ էր լսում Սոնայի ծուլութեան կամ անհնազանդութեան մասին: Ապա ուշադիր եղաւ այդ յամառ ականարկներին և կամեցաւ վերաստուգել իւր մօր զանդատները: Փորձը համոզեց նրան, որ Սոնան ոչ միայն ծոյ չի և մեծերի պատիւը ճանաչում է, այլ և ամբողջ տան գործերը նրա վզին են և յարգում ու մեծարում է ընտանիքի աւագներին գուցէ աւելի, քան պահանջվում է: Այս պատճառով Մուրադը մի օր ընդհարում ունեցաւ տնացիների հետ: Գրգռված ըռվէին նա այս անգամ բացարձակ կասկած չաչտնեց իւր եղբոր կնոջ բարեխղճութեան մասին: Գիւլնազը, հարկաւ, վիրաւորվեց, լաց եղաւ իր ամուսնու մօտ: Հերթը հասաւ «չօփուռ» Կարապետին: Նա յանդիմանեց Մուրադին իւր կնոջ վերաբերմամբ, և առաջին անգամ երկու եղբոր մէջ տեղի ունեցաւ մի անախորժ վէճ:

Արդէն պառաւ Զառնիշանը և Գիւլնազը համոզվել էին, որ անկարելի է Մուրադին լարել իւր կնոջ դէմ, երբ ճակատագիրը դաւաճանեց Սոնային:

Աիրակի առաւօտ էր: Ամբողջ ընտանիքը խմբված էր միջին ընդհանուր սենեակում: Սոնան չաչ էր պատրաստում, բերանը երեսօդով ծածկած, անբաժան շալը գլխին: Այն վաչրկեանին, երբ, բաժակներով լի մատուցարանը ձեռին, մօտենում էր Զառնիշանին, իւր մար-

մնի վրայ զգաց մի անսովոր ցուրտ։ Նրան թւաց իբր թէ մի քանի խոնաւ և պաղ որդէներ մէջքի վրայով սողում են դէպի վեր։ Նա սարսուէց տղից մինչև գլուխ, մի սուր ձիչ արձակեց, դողաց և, մատուցարանը ձեռից բաց թողնելով, ընկաւ յատակի վրայ։

Գիւլնազը երկիւղեց գոռաց, Զառնիշանը ձեռները զարկեց ծնկներին։ Կարապետը չիբուխը բերանից հանեց և ապշած նայեց յատակի վրայ թափված չաշին և փշրտված բաժակներին։ Իսկ Մուրադը, մի ակնթարթում ոտքի թռչելով, մօտեցաւ Սօնային բարձրացնելու։ Բաց նայեց նրա դէմքին, սսրսափեց և ապշած մնաց տեղն ու տեղը արձանացած։ Կարապետի երեխաները բարձրացրին անասելի աղմուկ։ Մեծերը սկզբում կարծեցին, որ Սօնան պատահաբար ընկաւ։ Բաց երբ տեսան նրա կարմրած երեսը, փրփրոտ բերանը, առամների մէջ սեղմված լեզուն, լսեցին չարագուշակ խրխուոցը, քօղը սկսեց ընկնել նրանց աչքերից։

Ամենից առաջ Գիւլնազը արտասանեց.

— Ընկաւոր է։

Նա իւր գլխի շալը ձգեց Սօնայի երեսին և երեխաներին դուրս տարեց։ Պառաւր դարձեալ ձեռները զարկեց ծնկներին և ձչաց։ Կարապետը ցաւակցաբար նայեց եղբօր երեսին։ Մուրադը դեռ արձանացած էր միևնոյն տեղում, աչքերը յառած կնոջ անգոր թաւալվող մարմնին։

Տեսարանը տևեց ընդամենը մի րոպէ։ Սօնայի երեսը բաց արեցին։ Նա արդէն ուշքի էր գալիս։

Անմիջապէս մարդ ուղարկեցին հացթուխի ետեւից։ Դեռ կասկածում էին, որ Սօնան ընկաւոր է։ Միայն Գիւլնազն էր պնդում, թէ կեանքում ընկաւորներ շատ է տեսել, բոլորն էլ Սօնայի պէս են ուշաթափվում։

Երբ հացթուխը ներս մտաւ, պառաւ Զառնիշանը գոռաց.

— Աղջիկդ ցաւագար է...

Խեղճ մայր, այս մի հատիկ բառը բաւական էր նրան։ Նա գունատվեց, ոչինչ չասաց, և ինչ ասէր։ Ասկածը փարափեց։ Հացթուխը անցաւ իւր աղջկայ սենեակը։ Սօնան այնտեղ հագուստով պառկած էր անկողնում։ Սենեակի մի անկիւնում, սնդուկի վրայ, նստած էր նրա ամուսինը, ձեռները կռնատակերին դրած, աչքերը ուղղած յատակի մի կէտին։ Նա գլուխը բարձրացրեց և նայեց իւր զօքանչի երեսին։ Դա աղերսանքով և տանջանքով խառն մի հարցական հայեացք էր, միևնոյն ժամանակ, տակաւին յոյսով լի։ Նա ուզում էր

հացթուխից լսել, թէ ոչ, Սօնան ընկաւոր չի, թէ նրա ուշաթափվելը պատահական էր: Բայց հացթուխի շեգուն պապանձվել էր, և այդ խորտակեց Մուրադի յոյսը:

— Աղջիկդ ընկաւոր է, — արտասանեց նա և լռեց:

Սօնան պառկած էր երեսը դէպի պատը: Նա զգաց, որ իւր մայրը ներս մտաւ, չոքեց իւր մօտ, բայց երեսը չըզարձրեց նրա կողմը: Նա վախենում էր հանդիպել իւր ամուսնու աչքերին, որովհետեւ հազիւ ուշքի էր եկել, երբ Գիւլնազը ուղղակի և անխնայ նրա երեսին ասաց, թէ նա ընկաւոր է և հէնց այս րոպէին ուշաթափվեց:

— Աղջիկդ ընկաւոր է, — կրկին անգամ արտասանեց Մուրադը:

— Երկինքը կրակ դառնար թափվէր նրա մօր գլխին, — գոչեց հացթուխը:

Այլևս Մուրադը ոչինչ չասաց և շարունակեց իւր հացեացքը յառել չատակի մի կէտին: Այս լուծիւնը հացթուխի համար աւելի անստանելի էր, քան եթէ նախատէին, հաչոյէին, թուք ու մուր ածէին նրա երեսին: Նա բաղդաւոր կը համարէր իրան, եթէ այդ բարեսիրտ մարդը, որ այնքան սիրում էր Սօնային, վերկենար յանկարծ և դաշույնի մի հարուածով վերջ տար նրա կեանքին: Բայց Մուրադը լուռ և անշարժ էր:

— Մի քիչ ջուր, — շշնջաց Սօնան, կարճես, վախենալով, որ մի գուցէ իւր ամուսինը լսի:

Հացթուխը նայեց այս ու այն կողմ: Հարկաւոր էր ջուրը միւս սենեակից բերել: Այնտեղ թշուառ կնոջը սպասում էր եռանձնեաց դաշնակցութեան դատաստանը: Խորին ատելութեամբ և զգուանքով լի երեք գոյգ աչքեր միաժամանակ բևեռվեցին նրա վրայ, երբ ներս մտաւ: Նա զգաց իւր սրտում այդ սուր ասեղների ծակոցները: Նա հասկացաւ, որ այդ դատաւորները իրանից բացաղրութիւն են պահանջելու, որ պէտք է, վերջապէս, դէմ առ դէմ կանգնել նրանց առջև: Ահա ինչու, երբ Սօնային ջուր տուեց և ջրաշիշը տարեց միւս սենեակ, կրկին իւր տեղը դնելու, կանգ առաւ այնտեղ: Առաջինը խօսեց պառաւ Զառնիշանը, որի հողագոյն դէմքը թոյն էր արտայայտում:

— Բաղդաւոր աղջկայ բաղդաւոր ծնողին շատ շատ բարով: Մօտեցիր, փեշերդ պաչենք, գլխիդ վարդաջուր ածենք, ոտներիդ հինա դնենք, աչ մեր աչքի լոյս խնամի: Աղջիկդ անգին ջաւահիր է, շահրն-շահի մատին դնելու, խանրմ-խաթուն, հիւ ու մեալաք: Գնա, նրա ոտները ջուր արա, խմիր, հա հա հա: Փահ, երես ունես, Աստու լոյսին մտիկ անելու, փահ, տափը պատառ պատառ չի լինում, որ քեզ

կուլտայ, փահ, ոտդ դրած տեղը օձ չի բռնում, որ ջիգարդ դաղի, կերակուրդ աղուլեղի չի դառնում, որ սիրտդ ու փորդ կտրտի: Ռեդնամ լինիս սաղ աշխարհում, ինչպէս մեր անունը բեղնամ արեցիր . . .

Հացթուփը լսում էր այս կծու և դառն նախատիները, չըհամարձակվելով նայել իւր խնամիների երեսին:

— Մենք էլ ուրախ էինք, որ ջահիլ, սիրուն հարս ենք բերել մեր տուն, — շարունակեց սկեսրի փոխարէն Գիւլնագը, իւր աչքերը դարձնելով դատապարտելի վրայ, — լաւ ուրախացանք: Հերիք չէր թոնիր լպտողի ու աներես, անպատկառ հարբեցողի խնամի դարձանք, հիմայ էլ մենք մեր տան մէջ պէտք է ուրիշների ցաւագար աղջկան ծառայենք:

Հացթուփը իւր գոգնոցի փէշը բարձրացրեց, աչքերի արտասուքը սրբելու: Հերթը հասաւ երրորդ դատաւորին:

— Ես կարճ կրկապեմ, — ասաց չօփուռ Կարապետը, չիրուխի կրակը ուղղելով, — հէնց այսօր, հէնց հիմայ, առ աղջկադ, տար տունդ: Մենք ընկաւորներ պահելու գլուխ չունենք:

Դռների մէջ, շէմքի վրայ երևեց Մուրադի կերպարանքը: Նրա դէմքը գունատ էր, շրթունքները դողում էին, երեսի մկանունքները ցնցվում: Կարապետը չընկատեց նրան:

— Ա՛ռ աղջկադ, ասում եմ, — կրկնեց նա, — տար տունդ, հալալ լինի քեզ ապրանքդ:

— Ո՛վ է քեզ դատաւոր կարգել, — գոչեց Մուրադը յուզված ձայնով, — ի՞նչ է քեզ դատաւոր կարգել, որ ուզում ես իմ կնկան իմ տնից դուրս անել:

Ոչ մէկը չէր սպասում, որ նա կը պաշտպանի իւր կնոջը այն պահին, երբ այդ կինը խորտակել էր նրա բաղդը: Կարապետը զարմացած նայեց նրա երեսին: Զառնիշանը չըկարողացաւ զսպել իւր կատաղութիւնը:

— Մեր ամենի դատաւորը Աստուած է, — դարձաւ նա Մուրադին, — բայց ես մայր եմ, չեմ թողնիլ իմ որդուն, որ ցաւագարի հետ ապրի:

Մուրադը մօտեցաւ, պատկառանքով խոնարհվեց և համբուրեց պառաւի ձեռք:

— Որդին պարտաւոր է, — ասաց նա, — իւր ծնողների առաջ խոնարհվել: Մինչև օրս ես քո կամքին չեմ հակառակել, ամեն բանում քո ուզածն եմ արել: Կեանքումս մի անգամ — խօսքդ չըկատարեցի, Աստուած ինձ պատժեց: Հիմայ ուզում եմ, պատիժս տանեմ. թող տանեմ, ես արժանի եմ:

— Ուրեմն չեմ ուզում ընկաւորից բաժանվել, — գոչեց սլառաւը, շեշտելով «ընկաւոր» բառը, որպէս զի իւր որդու սիրտը սարսափ ձգի։

— Չեմ ուզում։

— Չեմ ուզում չարով բռնվածից, դիւահարից երես դարձնել, ինչպէս Աստուած է նրանից երես դարձրել։

— Չեմ ուզում։

— Կրօնը չմանես։

— Ինչոր ճակատիս գրված է, պիտի կատարվի։

Այդ րոպէին Մուրադը բնազդումով երեսը դարձրեց յետ։ Սօնան գլուխը բարձրացրել էր անկողնից և ականջ էր դնում խօսակցութեան։ Նրա ճակատը սպիտակ էր, ինչպէս թուղթ, աչքերի բիւրրը անշարժ և մի փոքր դէպի վեր բարձրացած։

Մուրադը խղճաց նրան իւր հոգու խորքում։ Այդ վաչրկեանին նա մոռացել էր իւր վիշտը և միայն համակվել թշուառ կնոջ ցաւով։ Նա զգում էր, որ քան տանջվում է այդ երիտասարդ էակը, Բաջց միայն սէրը և ցաւակցութեան զգացումը չէին, որ ստիպում էին նրան պաշտպանել Սօնային։ Աւելի մեծ դեր էր խաղում ինքնասիրութիւնը։ Նա ինքն էր լնտրել այդ աղջկան, պէտք է պաշտպանէր նրան։

— Ես նրանից չեմ բաժանվիլ, — ասաց նա վճռական եղանակով, — եթէ ամենքդ էլ ինձանից բաժանվէք։

Նա անցաւ շտապով միւս սենեակ, դռները իւր ետևից ծածկելով։ Այնտեղ հանդիպեց նրան Սօնայի շնորհակալութեամբ, երկիւղով և յոյսերով լի հայեացքը։

— Ասխարհել են որդուս, — աղաղակեց պառաւ Զառնիշանը, — ջաղու են արել ու սատանաների ճանկը գցել...

IX.

Հարուածը նորափեսայի համար անապասելի էր և անողոք։ Հազիւ նա սկսել էր ճաշակել ամուսնական փոխադարձ, խաղաղ և օրինական սիրոյ հրապոյրը, ճակատագիրը քայքայում էր նրա կեանքը։ Նա մրտիկ էր անում նորատի կնոջ գունատ դէմքին, սեղմված շրթունքներին և կրծքից արձակում ծանր և երկարատև հառաչանքներ։

Երբեմն նրա սիրտը լեցվում էր ատելութեամբ դէպի այն էակը, որին նա ոչ միայն սիրում էր, այլև սկսել էր պաշտել և որի կենակ-

ցութեամբ երազում էր ստեղծել ընտանեկան անդորր երջանկութիւն: Ինչո՞ւ նրան խաբեց այդ կինը անգթաբար, ինչո՞ւ չաւխտեան սևացրեց նրա օրը:

Քաց երկար չէր տևում այդ ատելութիւնը, անցնում էր Մուրադի սրտի ըուլէական գրգիռը: Ի՞նչ տեղի տալիս անհուն վշտերի և վրշտակցութեան զգացմանը:

Նա բացարձակ չէր բողոքում իւր ճակատագրի դէմ, որովհետև ամենից առաջ իրան էր համարում մեղաւոր: Նա այն տկարագի անհատներէց չէր, որոնք կեանքի տաղնապալի միջոցներին իրանց թրշուռութեան պատճառները միայն և միմիայն ուրիշներին են վերագրում: Այնքան քաջութիւն ունէր, որ կարող էր բաց ճակատով կանգնել սեպհական խղճի նախատինքների դէմ: Եւ եթէ նա ոչ ոքի չէր մեղադրում, միևնոյն ժամանակ, ոչ ոքի էլ իրաւունք չէր տալ իւր գլխին դատաւոր կանգնելու: Քաց ի՞նչ կարող էր նրան այնպէս խիստ պատժել, որքան նա ինքն իրան: Նա խորատուզվել էր ցաւերի մէջ և գիշեր-ցերեկ կրճում էր իւր սիրտը: Մի շաբաթ էր անցել այն դժբաղդ օրից, և նա դեռ տնից չէր դուրս գալիս: Թուում էր նրան, որ եթէ շուկայում երևի, ամենը պէտք է մատնացոյց անեն նրան, ծաղրեն կամ խղճան: Երբ աւագ եղբայրը խնդրում էր նրան ուշքի գալ և գործերով զբաղվել, նա մի յուսահատ շարժում էր անում ձեռով և ասում.

— Ես գործեր չունեմ, արա՛, ինչ-որ ուզում ես:

Այժմ նա, կարծես, մոռացել էր ամեն ինչ: Նա ոչ կանոնաւոր ուտում էր, ոչ հանգստանում, գիշերը մեծ մասամբ անց էր կացնում անքուն, շարունակ անցուդարձ անելով գաւթում: Նայում էր աստղերին, ականջ էր դնում շների հաչոցին, փողոցային պահապանների գոռոցներին գիշերային լուութեան մէջ և հառաչում, շարունակ հառաչում:

Ջուտով նրա դէմքի վրայ երևան եկաւ մի դեղնութիւն, իսկ աչքերի մէջ հոգու դառնութիւնը: Ամենից առաջ Սօնան նկատեց այդ բանը, որովհետև ամենից զգաստ աչքով նա էր հետամուտ Մուրադի ամեն մի քայլին: Նա զգում էր, որքան խորն է այդ մարդու տանջանքը, քանի որ արտասուքը սրտի մէջ է թափում: Նա փափագում էր և չըզիտէր ինչպէս ամօքէր իւր ամուսնու վիշտը: Չոքել նրա արջև, ներո՞ւմն խնդրել: Միթէ այդ բաւական է, Գոնէ Մուրադը լինէր ոչ այնպէս բարեսիրտ, այլ քինախնդիր և կատաղի, գոնէ նա չըպաշտպանէր իւր ոգորմելի կնոջը տնացիների մօտ: Այն ժամանակ Սօնան

աւելի քիչ կրտանջվէր խղճի խաչթոցից, զգալով, որ մասամբ պատժ-ված է իւր մեղքի համար: Ձէ, այդպէս շարունակել անհնարին է, Սո-նան անկարող է տանել այդ մարդու լուրթիւնը:

— Ականջ դիր ինձ,— արտասանեց նա մի օր, այլ ևս չըկարո-ղանալով համբերել:

Նա նստած էր իւր սենեակում, լուսամտի առջև: Մուրադը անց-ուղարձ էր անում պատշգամբի վրայ: Նա կանգ առեց, ծխախոտը հա-նեց բերանից և երեսը դարձրեց դէպի կինը: Եւ ոչ մի թեթեւ յանդի-մանութիւն, նախատինքի և ոչ մի թոյլ նշան այդ մուսլ ղէմքի վրայ:

— Ինչո՞ւ չես խօսում,— շարունակեց Սօնան,— մինչև երբ պիտի սիրող մըդ-մըդ ուտես:

— Մինչև այն ժամանակ, քանի որ սիրտ կաշ ուտելու,— պա-տասխանեց Մուրադը և ծխախոտի ծուխը ուժգնաբար ներս շնչեց:

Նա շարունակեց անցուղարձ անել:

— Թող մեղաւորը ուտի իւր սիրտը, դու ի՞նչ մեղք ունես,— խօսեց դարձեալ Սօնան:

— Ա՛վ է մեղաւորը:

— Կնիկդ, դուլդ, ինչո՞ւ ինձ չես պատժում:

Մի դառն հեգնական ժպիտ պահեց Մուրադի ղէմքով: Նա ու-սերը թօթվեց, գլուխը երերեց: Ասելն էր. ինչպէս պատժեմ քեզ, խեղճ էակ, քանի որ Աստուած ինքն է պատժել:

Սօնան գուշակեց այս լուռ պատասխանի իմաստը:

— Ես ինքս էլ չեմ հասկանում,— շարունակեց նա,— ի՞նչ երեսով Աստծուց պատժվածը ուզում էր մարդկանց շարք ընկնել: Մի շաբաթ է գիշեր-ցերեկ մտածում եմ, մտածում ու տեսնում, որ ես իրաւունք է չունեմ այս տանը ապրելու: Թող ինձ զնամ իմ ճնողների մօտ, մե-նակ նրանց գլխին պատուհաս լինեմ: Թէ չես ուզում թողնել, գցիր ինձ ոտներիդ տակ, շանսատակ ճրա, մի պահիլ այս դրութեան մէջ:

— Բաս ի՞նձ ով կրսպանի, եթէ ես քեզ սպանեմ, բաս ի՞նչ ցա-ւերը որտեղ ուղարկեմ, եթէ քեզ ճնողներիդ մօտ ուղարկեմ: Ուշ է...

— Աստծուն է յայտնի, որ քանի քանի անգամ հօրս տնից ու-զեցել եմ քեզ յայտնել, որ ընկաւոր եմ, ի՞նչ անեմ, լեզուս կալին-կա-պին ընկաւ— չըկարողացայ:

Նա շալի ծալը բարձրացրեց իւր աչքերը սրբելու: Երեք օր էր արտասուքը ցամաքել էր, այժմ նորից հոսում էր:

— Հերիք է, հերիք է,— կէս բարկացած և կէս ընկճված ձայ-նով արտասանեց Մուրադը,— Աստծու ղէմ կռվել չենք կարող: Ինչ-որ

ճակատներին, գրված է, պէտք է տանենք: Աչքերս այնքան մթնել էին, որ եթէ ամբողջ աշխարհը հակառակվէր, էլի ես քեզ հետ պիտի պսակվէի: Ուրեմն Աստու իմքն էր: Հիմա՞ հերիք է, ասում եմ, վեր կաց, մի բաժակ չաչ ածիր, տուր ինձ:

Այն վաչրկեանին, երբ Սօնան չաչով լի բաժակը դնում էր լուսամտի յատակի վրայ, նրա գլխին զցած շալի եզրերը միմեանցից բաժանվեցին, և կոկորդը բացվեց: Մուրադը նայում էր կնոջ երեսին և այժմ էլ հիանում նրա գեղեցկութիւնով:

— Այդ ի՞նչ է, — գոչեց նա յանկարծ, երբ տեսաւ Սօնայի կոկորդը: Սօնան խկոյն շալը քաշեց կրծքին և երեսը յետ դարձրեց:

— Այդ ի՞նչ է, — կրկնեց Մուրադը:

— Ոչինչ, ոչինչ...

Երբ երրորդ անգամ Մուրադը իւր հարցին ուղղակի պատասխան չըստացաւ, մտաւ սենեակ և ստիպեց Սօնային շալը գլխից վերցնել: Նրա կոկորդի վրայ երևեցին քանի մի արիւնոտ կարմիր-կապտագոյն դձեր:

— Ո՛վ է քեզ սովորցրել թուրքի պէս կուրծք պատռելը, — գոչեց Մուրադը զայրացած:

Հոգեկան կսկիծն էր ստիպել թշուառ ընկաւորին ճանկուտել իւր մարմինը: Եթէ Մուրադը աւելի խոր նայէր, կըտեսնէր, որ Սօնայի ամբողջ կուրծքը շերտաւորված է արիւնոտ գձերով: Այսպէս էր պատժում ինքն իրան նորահարսը:

— Եթէ մէկէլ անես, երեսս չես տեսնիլ այս տանը, — ասաց Մուրադը վճռական եղանակով:

Սօնան հեզ և երախտագիտական հայեացքով նայում էր նրա երեսին: Նա Մուրադի աչքերի մէջ նկատում էր վշտակցութեան հետ նաև նախկին սիրոյ ցոլքը: Նրա ընկձված սիրտը կրկին բաբախեց փոխադարձ զգացման բուռն հոսանքից:

— Երանի ոտներիդ փոշուն արժանի լինէի, — շնչաց նա ինքն իրան:

Նոյն վաչրկեանին ուրախութեան մի թույլ ժպիտ անցաւ նրա դէմքով: Նա տեսաւ գիծ-Պանէլին, այն մարդուն, որի տեսութիւնը միշտ մի առանձին ուրախութիւն էր պատճառում նրան: Խենթը բազ էր մտնում այս անգամ առանց երգելու, լուռ, կամացուկ քայլերով, գլուխը կրծքին թեքած: Նոյն տեսակ մի ուրախ ժպիտ սահեց և՛ Մուրադի դէմքով: Ամբողջ ընտանիքի մէջ, Սօնայից յետոյ, նա էր մենակ, որ ոչ միայն դէմ չէր խենթի ալցելութիւններին և չէր ա-

մաշում նրա ազգակցութիւնից, այլև միշտ ինքն էր խնդրում նրան լսման օր այցելել:

Խենթը կանգնեց բազի մէջտեղում, ձեռները յենեց զաւազանի ծալրին, մտիկ արեց Սօնային, յետոյ Մուրադին և, գլուխը երերելով, մուսկ ձայնով արտասանեց.

— Կրճքիս խփեցի, ձայն բարձրացրի, ասացի. «Փարհադ, կնայ դիւնեացում բաղդաւոր մարդ»: Երկինքը որոտաց, երկիրը գոռաց, Փարհադը պատասխանեց. «Ինսան, տա՛ր ճակատիդ գրվածը, չիւնքի բաղդ ասածդ նա է, ինչ-որ ես եմ ճակատիդ գրել...»

Այս ասելով, նա մի գոչգ խնձոր առաջարկեց Մուրադին, աւելացնելով.

— Առաջ դու հոտ արա, Մեաջնուն, յետոյ կըտաս Լէյլին: Ասլան Դանէլը երկուսիդ համար է բերել: Սպիտակ խնձորը անմեղութիւն է, կարմիրը — բաղդաւորութիւն: Երազ տեսա՛յ, Յովհաննէս Մըկրտիչը ասաց. «Ով որ անմեղ է, նա բաղդաւոր է:»

Յետոյ նա ծոցից հանեց մի մոխրագոյն լաթի կտոր և, տալով Սօնային, շարունակեց.

— Առ՛, համբուրիր, ճակատիդ դիր: Մէլսարիի սուրբ Նշանի գերեզմանի հողից է: Գիշերը քնելիս վրէն մոմ վառիր, աղօթք արա, յետոյ դիր բարձիդ տակ: Թող նրա սուրբ գօրութիւնը քեզ պահի, պահպանի չար աչքից, չար նիւթից:

Հացթուխը արդէն հաղորդել էր խենթին Սօնայի ուշաթափվելու լուրը:

Մինչ Սօնան, ակնածութեամբ լի հայեացքը իւր ամուսնու վրայ ձգած, սպասում էր, ինչ պիտի խօսի նա խենթի հետ, Մուրադը ցոյց տուեց պատշգամբի վրայ ձգած բազմոցը, խնդրեց Դանէլին նստել, չաչ խմել:

Խենթը, ձեռները փորի վրայ դնելով, գլուխ տուեց եղբորորդուն, բաց չընստեց: Օրը դեռ չէր մթնել: Մալը մտնող արեգակի դեղնագոյն շողքերը խաղում էին բարձր բարդենիի վերին տերևների հետ, փայլեցնելով նրանց ինչպէս բազմաթիւ փոքրիկ հայելիներ: Խենթը իւր արևակէզ դէմքը դարձրեց արևելք, երեսին երեք անգամ խաչակնքեց, յետոյ դարձաւ դէպի արևմուտք: Մուրադը և Սօնան լուռ նայում էին նրան: Խենթի աչքերի մէջ փայլում էր մի օտարօտի ոգևորութիւն: Կարծես, նրա քաջբայած ուղեղը իւր վերջին ոյժերով կենտրոնացել էր մի ինչ-որ խորհրդաւոր մտքի վրայ, իսկ սիրտը լցվել բուռն զգացումներով: Լուռ նայում էր երկնքի հեռաւոր

հորիզոնին, ուր վերջնամարային ամպերը ներկայացնում էին նուրբ գոյներով օծված անվերջ լեռների մի հսկայական շղթայ: Նրա շրթերում քնեքը մեղմիկ շարժվում էին: Թուրմ էր, որ մտքում աղօթում է կամ լուռ խօսակցում ամպերի հետ: Նրա զգգզված միտքը, որ այժմ բոլորովին ճերմակել էր, պղնձագույն դեմքին տալիս էր մի առանձին խորհրդաւորութիւն: Նա չիշեցնում էր այն ճերմակի աւրապաշտին, որ խորին հոգեգմայութեան մէջ ձգտում էր բմբռնել իւր Աստծու էութիւնը:

Նա հանդարտ քաջերով մօտեցաւ Մուրադին, երեք անգամ խաչակնքեց նրա երեսին: Գաւազանը չենեց պատին, մտաւ սենեակ, բռնեց Սօնայի ձեռից, դուրս բերեց նրան պատշգամբ և կանգնեցրեց Մուրադի մօտ: Մարդ ու կին տակաւին լուռ էին և, մի ինչ-որ աներևոյթ ուժից դրդված, հետևում էին խենթի լուռ պատուէրներին: Նա մի ձեռով բռնեց Մուրադի ձեռը, միւսով Սօնայինը և ինքը կանգնեց մէջտեղ:

— Մտիկ արէ՛ք երկնքին, — արտասանեց նա հանդիսաւոր եղանակով, — մտիկ արէ՛ք, տեսէ՛ք այն երկու կտորները, մէկը սպիտակ, միւսը վարդի գոյնով: Տեսէ՛ք, տեսէ՛ք, մօտենում են միմեանց: Ասլան Դանէլը բարձրացել էր սարի գլուխը, այնտեղից աչքերով փնտրում էր ձեր տունը: Տեսաւ այս ծառի գագաթը, ասաց. «այ, Մանիշակը այնտեղ ընկաւ հողի տակ»: Միտուն ճակատ ունէր, մօտեցաւ, պաչեցի... Տեսէ՛ք Դանէլ ապէրին, ոտները բաց, գլուխը բաց, աշխարհից ոչինչ չի ուզում: Տեսէ՛ք, ամպերը միացան, հիմա մի կտոր է: Տո՛ւր ինձ ձեռդ, Մուրադ, տո՛ւր ինձ ձեռդ, Սօնա: Ասլան Դանէլը ասում է. «Սաթայէլի բաժին կրդառնայ ձեզ միմեանցից բաժանողի հոգին...»: «Դիշերները չար երազներ են տեսնում: Ինձ տանում են թրքերի թաղը, որ շան պէս խեղդեն: Գաւազանս խլում են: Մանիշակս լաց է լինում, հաց է ուզում, խաղող է ուզում: Տեսնում եմ Մանիշակիս հողի վրայ ընկած, արևի տակ: Տեսնում եմ Սօնա խաթունին հողի վրայ ընկած, արևի տակ: Վեր է թռչում, ասլան-Դանէլին ազատում է ջալլադների ձեռքից: Մուրադ, Մուրադ, նրան սիրում էի աչքիս լուսի պէս, սիրիր Սօնային, ասլան-Դանէլը խեղճ է, բալա չունի: Տէր, մեղայ քեզ, մեղայ քեզ... Սօնա խաթուն, մի լաց լինիր, ասլան-Դանէլը զուլդ է: Մուրադը քեզ անտէր չի թողնիլ: Նա ընկած էր արևի տակ, երկու մեծ քարեր էին ընկել, մէկը կրճքին, միւսը ճակատին: Նրան խլեցին ինձանից...

Արտասուքի երկու խոշոր կաթիլներ, նրա վառ աչքերից գլորվե-

յով ցած, կանգ առեցին արեակէջ այտերի վրայ: Առաջին անգամն էր Սօնան արտասուէք տեսնում այդ թշուառի աչքերում: Եւ ով գիտէ, որ ժամանակից այդ կաթիլները չորացել էին, քարացել նրա աչքերի մէջ: Այժմ կակղեցին և դուրս գլորվեցին:

Քոյր իւր տասնօրեայ դառն կսկիծները Մուրադին այդ վայրկեանին թւացին մի խաղալիք, համեմատելով խենթի հոգու խորքում տարիներով տիրող հսկայական վշտի հետ: Այդ մարդը թշուառացաւ նոյնպէս իւր երիտասարդ հասակում, այն ժամանակ, երբ ընտանեկան երջանկութիւն էր վայելում: Նրանց ճակատագրի մէջ կար մի նմանութիւն, — այդ զգում էր Մուրադը: Եւ այս նմանութիւնը երիտասարդի թիւն, — արդեօք Մուրադը կունենար այնքան ոյժ, որ Դանէլի չափ վիշտ կրէր, Դանէլի պէս խենթանար և յետոյ Դանէլի պէս աշխարհի երեսին սիրէր մի մարդկային էակ:

Ի՞նչ ես ուզում ինձանից, հօրեղբայր, ասա, ես ուզածդ կրկատարեմ, — գոչեց Մուրադը ոգևորված:

— Երգվիր հօրդ գերեզմանով, — ասաց խենթը, ամուր սեղմելով նրա ձեռը, — երգվիր հօրդ գերեզմանով:

— Երգվում եմ:

— Ասա, Սօնայիս կըսիրեմ մինչև մահ, ասա, Մանուշակիս խաթրու, ասա, խեղճ է Դանէլը...

— Երգվում եմ, որ Սօնային սիրում եմ ու կըսիրեմ մինչև մահ, — արտասանեց Մուրադը յուզված ձայնով և աւելի ու աւելի ոգևորվելով:

Նոյն վայրկեանին նա իւր թևի վրայ գգաց մի ծանրութիւն: Այնքան բուռն էր նորահարսի յուզմունքը, որ չըկարողացաւ դիմանալ խենթի սրտաշարժ համակրանքին, նուազեց և գլուխը չենեց իւր ամուսնու թևին: Մուրադը գրկեց նրան, օգնեց վերադառնալու սենեակ և նստեցրեց անկիւնում դրած սնդուկի վրայ:

Խենթը նայում էր դէպի դուրս: Նա գաւազանը վերցրեց պատի տակից և, սպառնական ձևով շարժելով օդի մէջ, քայլերը ուղղեց դէպի փողոց: Քաղի մի անկիւնում կանգնած էին Մուրադի մայրը, եղբայրը ու եղբոր կինը, զարմացած և ուշադրութեամբ նայում էին տարօրինակ տեսարանին: Երբ խենթը արագ քայլերով անցաւ նրանց մօտով, պառաւ Զառնիշանը մօտեցաւ Մուրադի սենեակին:

— Թողէք տեսնեմ, դիժը գժի հետ խօսք խօսքի տուած, ուզում են բալիս էլ խելքից հանեն, — ասաց նա մտնելով որդու սենեակը:

Նրա դէմքը արտայայտում էր վճռողականութիւն: Պարզ էր, որ այս անգամ արդէն նա մտադիր էր իւր վերջնական խօսքը ասել որդւոն:

— Ի՞նչ գործ ունէր այստեղ գիժը,— գոչեց նա, դառնալով Մուրադին:

— Հօրեղբայրս է, հիւր էր եկել:

— Ի՞նչ էր խօսում այնքան երկար:

— Օրհնում էր մեզ:

— Հացթուխն էր ուղարկել նրան: Յոց տուր, տեսնեմ, ի՞նչ կապոց տուեց կնոջդ:

— Մուրք Նշանի գերեզմանի հողից է:

— Մուտ ես ասում, գալի բերան է կամ սև կատուի ոտի պէնդ կամ ագռաւի աչք, ջաղու է:

Որպէս զի պառաւը երկար չըփնձի, Մուրադը վերցրեց Սօնայից խենթի բերած կապոցը, բաց արեց և ցոյց տուեց իւր մօրը սև հողը: Պառաւը խլեց նրանից կապոցը և դրեց իւր ծոցը:

— Եթէ սրբերը ուզենային դիւահար կնոջդ օգնել,— ասաց նա, — մինչև հիմայ օգնած կըլինէին: Հերիք է, էլ ես չեմ թողնիլ, որ դու սատանաների ճանկերում մնաս: Մտիկ արա հացելուն, ինքդ քեզ չես ճանաչիլ, լղարել ես, գեղնել, աչքերդ փոսերի մէջ են ընկել: Չես ուտում, չես խմում, գիշերները քուն չունես, դիւահարի պէս երկար մանես գալիս: Սև լինէր այն օրը, որ այդ չարը իմ տուն ոտ չըղնէր, սևացրեց մեր օրը: Թոռներս հիւանդացել են, մեծ որդիս ախ ու վախով է օրերը անցկացնում, մեծ հարսս վախից գիշերները տասն անգամ տեղից վեր է թռչում: Իմ գլխին խելք չի մնացել, քունը աչքերիցս փախել է: Երեք օր է, խելք խելքի տուած, մտածում ենք, ուրիշ ճար չենք գտնում. դու պէտք է այդ դիւահարից ձեռք քաշես: Դուրս հանիր իմ տնից չարին, թող զնայ ճնողների մօտ:

— Հէնց դժ էիր ուզում ասել,— հարցրեց Մուրադը,— ուրիշ ասելիք չունեմ:

— Ես ունեմ,— մէջ մտաւ Կարապետը:— Տասն օր է տնից չես դուրս գալիս, գործերդ մնացել են անտէր, ես մենակ ոչինչ չեմ կարողանում անել: Թէ չես ուզում, որ կոտոր ընկնենք, խայտառակվենք, խելքդ գլխիդ հաւաքիր, դուրս եկ տնից: Կարճ-կտրական եմ ասում, եթէ այս անգամ էլ խօսքս չես լսիլ, եղբայրդ չեմ, կըթքեմ, կըհեռանամ: Ես կնիկ ունեմ, երեխաներ ունեմ, եթէ ինձ համար չըմտածեմ, նրանց համար պարտաւոր եմ մտածել:

Մինչ Կարապետը խօսում էր, նրա կինը, Գլւնազը, աչքերը չառել էր Սօնայի վրայ և չարախնդութեամբ ժպտում էր: Նրա դէմքը այնքան ատելի թւաց Մուրադին, որ սա չրկարողացաւ իրան զրսպել և գոչեց.

— Երևի, կնիկդ է սովորցրել քեզ կարճ-կտրական խօսել: Որ այդպէս է, ես էլ իմ վերջին խօսքը կասեմ: Ինչ ուզում ես, կարող ես անել, ես իմ կնոջից բաժանվողը չեմ, թէկուզ կոտոր ընկնենք ու խաչտառակվենք քաղաքում:

— Դն է վերջին խօսքդ, — հարցրեց Կարապետը:

— Վերջին խօսքս է:

— Լաւ: Մենք էլ մեր ասածը կանենք:

Ասաց Կարապետը և, երեսը խստօրէն չետ դարձնելով, հեռացաւ: Երեք օր անցած, նա իւր մօր միջոցով կրկնեց նոյն սպառնալիքը և Մուրադից ստացաւ միւսնոյն պատասխանը: Մնում էր, որ նա իւր խօսքը կատարի, բաց այդ շատ էլ դիւրին չէր: Նախ, պառաւ Զառնիշանը աւելի կրհամաձայնվէր ինքը երկու կտոր լինել քան թէ տեսնել իւր երկու որդիներին միմեանցից բաժանված: Երկրորդ, Կարապետը, բացի այն, որ առանց Մուրադի անթիւ էր զգում իրան, սիրում և խղճում էր նրան: Նա տեսնում էր, որ օր օրի վրայ Մուրադը ըրճվում է իւր վշտի ծանրութեան ներքոյ և անկեղծ սրտով ուզում էր նրան փրկել: Նա համոզված էր, որ եթէ այդպէս շարունակվի — Մուրադը կըխելազարվի: Գիտ-Դանէլի օրինակը նրա աչքից չէր հեռանում: Նա միշտ փիլիսոփայօրէն կրկնում էր.

— Վնչ այն մարդուն, որ իւր ցաւերը ներսումն է պահում...

X.

Դժգբազ օրից յետոյ հացթուխը մի երկու անգամ փորձեց իւր աղջկան տեսնել, խնամիները դռներից չետ դարձրին նրան: Այնուհետեւ նա ալ ևս չէր գնում Սօնային մօտ: Իսկ բւեռազործը վաղուց արդէն դատարել էր այցեցել Սօնային: Եւ կարիք էլ չէր զգում, քանի որ ամեն օր շուկայում տեսնուում էր իւր փեսայի հետ: Մուրադը քաղաքավարի կերպով իւր աներոջ ափի մէջ գրեթէ ամեն անգամ սեղմում էր մի թղթադրամ, իսկ բւեռազործը կրկնում էր.

— Մինչև եղբօրիցդ չըբաժանվես, երեսս տանդ չես տեսնիլ:

Այժմ, երբ Մուրադը շուկայում չէր երևում, Ոսկանի տրամադրութիւնը շատ վատ էր:

— Այնքան աղջկաւ չեմ ուզում տեսնել, ինչքան փեսայիս, — ասում էր նա վրդովված:

Եթէ համոզված լինէր, որ Մուրադը չի վռնդիլ, անշապաղ կը վազէր նրա մօտ սովորական տուրքը ստանալու յուսով: Բայց չըկար մէկը, որ նրան ասէր, թէ կարելի է Մուրադի հետ տեսնվել: Նա փորձեց դիմել գիժ-Դանէլի միջնորդութեանը, բայց խենթը բարկացած երես դարձրեց նրանից:

Ամեն օր Դանէլը շտապով գալիս էր հացթուխի մօտ, շնչում էր նրա հետ և շտապով հեռանում: Կարճես, նա այժմ չարաչար զբաղված էր մի շատ կարելոր և անցետաճգելի գործով: Նա գնում էր Սօնայի մօտ ժամանակ-անժամանակ: Զատ անգամ նորահարսի հետ չէր տեսնվում և ոչ էլ Մուրադի հետ էր խօսում: Մտնում էր բազը, անցնում էր այս ու այն կողմ, նայում էր այս ու այն անկիւնը և իսկոյն անհետանում, որպէս զի նորից երևայ անսպասելի կերպով: Երբեմն նա մօտենում էր այս կամ այն լուսամտին, նայում էր ներս, խոցս տալով տնացիների հայեացքից, և գաւազանը սպառնական ձևով օդի մէջ պտտացնելով, հեռանում էր: Պատահում էր, որ պառաւ Զառնիշանը կամ Գիւլնազը նկատում էին պատշգամբի վրայ, բազում կամ փողոցի դռների առջև մի կապույտ շապիկ, որ մի վայրկեան փաչում էր և իսկոյն չքանում: Նրա հոգին տիրում էր ամբողջ տան վրայ: Բոլորը և ամեն բոլակ զգում էին նրա ներկայութիւնը, միւսնոյնն է՝ այնտեղ էր նա, թէ ոչ: Ամենից աւելի զգում էր Սօնան: Նրան թւում էր, որ իւր գլխին հաւաքվում են սև ամպեր, և խենթի ոգին ճգնում էր մի սոսկալի որոտման առաջն առնել:

Այդ սև ամպերը նա տեսնում էր Գիւլնազի չարախնդիր աչքերի մէջ և Զառնիշանի հողազոյն դէմքի վրայ: Պառաւը տենդային յուզման մէջ էր: Այն օրից, երբ Մուրադը դրականապէս մերժեց բաժանվել իւր կնոջից, նա սկսեց ամեն միջոց գործ դնել իւր որդուն «չարից» փրկելու: Սօնայի աչքից խոցս չէին տալիս այդ միջոցներից և ոչ մինը: Նա տեսնում էր Զառնիշանին չոբած, կուրծք թակելիս և աղօթելիս, լսում էր նրա անէծքները իւր դէմ և շրթունքները ներքին կսկիծից ամուր կրճոտում էր: Նա գիտէր, որ իւր սկեսուրը ոչ մի միջոց չըպիտի խնայի, իւր տան մէջ բռն դրած «դէւից» ազատվելու համար և երբեմն խղճում էր պառաւին:

Բոլոր սրբերին աղօթելուց և բոլոր հմայիչներին դիմելուց յետոյ

մնում էր մի պառաւ պարսկուհի, որ բնակվում էր քաղաքի չեւո ընկած թաղերից մէկում: Զառնիշանը անձամբ այցելեց նրան և խնդրեց օգնել իւր որդուն: Պարսկուհին մի մեծ գաւաթ ջրի վրայ հմայեց և ասաց, որ պէտք է անձամբ տեսնի Մուրադին:

Միւս օրը Զառնիշանը ընդունեց հմայիչին իւր տանը: Սօնան տեսաւ պարսկուհուն և իսկոյն հասկացաւ, ինչու համար է նա կանչված: Հմայիչը դիտեց Մուրադին ոտից մինչև գլուխ, յետոյ խօսեց Սօնայի հետ: Նրան ուղղակի ոչ ոք չէր ասել, թէ նորահարսը ընկաւոր է, ասել էին միայն, որ նա է Մուրադի «հիւանդութեան» պատճառը:

Մի շարք կողմնակի հարցեր տալուց յետոյ, պարսկուհին յայտնեց, թէ նորապսակները չար «նիաթի» են ենթարկված, թէ Սօնայի աչքերում մի ինչ-որ «սև բան» է տեսնում, իսկ Մուրադը նրան թւում է կախարդված: Զառնիշանը հիացաւ պարսկուհու գուշակութիւնից և աւելի հաւատաց նրա գաղտնի գորութեան: Պարսկուհին պատուիրեց մի ազոռ բռնել, գլխիվայր պահած խեղդել և թաղել բազի այն տեղում, ուր Մուրադը սովորաբար անց ու դարձ է անում գիշերները: Դա բժշկութեան նախերգանքն էր. բուն միջոցները պէտք է գործադրվէին յետոյ: Պարսկուհին մի շաբաթ ժամանակ խնդրեց այդ միջոցների մասին մտածելու և, մի կտոր թել կապելով Սօնային ցուցամատին, հրամայեց չըբաց անել այդ թելը մինչև միւս անգամ գալը:

Մի ծանր բեռն էր թւում Սօնային այդ մի կտոր թելը: Մնահաւատութիւնը նրան թելադրում էր, թէ այդ թելի կտորից է կախված նրա վիճակը: Ամեն գիշեր նա տեսնում էր տարօրինակ երազներ, որոնց մէջ նրա ցուցամատը միշտ գլխաւոր դեր էր կատարում: Առաւօտեան զարթնելիս նա իսկոյն նայում էր ցուցամատին, կարճես, սպասելով մի որ և է հրաշքի: Առանց այն էլ, գիշեր-ցերեկ հանգստութիւն չունէր, այժմ իրան զգում էր երկաթեայ շղթայով կապկապված, և այդ շղթան զարձեալ մատի թելն էր: Այժմ նա մահ էր ցանկանում, ինչպէս ցանկանում էր մի ժամանակ իւր ջնողների տանը: Տեսնում էր իւր ամուսնու լուռ տանջանքները, լսում էր նրա խուլ հառաչանքները և այն միտքը, որ ինքն է բոլորի պատճառը, մորմոքում էր նրա սիրտը: Յիշում էր իւր մօրը և զգում էր, թէ այժմ որքան է նա տանջվում:

— Ահ հոգիս, Աստուած, փռ,— շնչում էին նրա շրթունքները առաւօտ-երեկոյ:

Մի շաբաթուայ ընթացքում պատահեց մի փոփոխութիւն: Մի առաւօտ Մուրադը անսպասելի կերպով տնից դուրս եկաւ: Տնացիները ուրախացան. ուրեմն պարսկուհու միջոցները ազդում են: Նոյն օրը Կարապետը ասաց, որ Մուրադը այժմ սկսել է գործերով հետաքրքրվել:

Իսկութիւնն այն էր, որ Մուրադը, տեսնելով իւր մօր տանջանքը և եղբօր անհանգստութիւնը, փորձեց գործով զբաղվել, նրանց թախանձանքից ազատվելու համար: Այնուհետև նա ամեն օր դուրս էր գալիս: Բայց տանը տակաւին շարունակում էր լուել և տխուր անցուղարձ անել գիշեր-ցերեկ:

Ուղիղ եօթ օր անցած կախարդուհին եկաւ: Նորից հարցուփորձ արեց, նորից տան բոլոր սենեակները և անկիւնները դիտեց: Նա բաց արեց Սօնայի մատից թելը, բարձրացրեց օդի մէջ, նայեց, նայեց և, կամացուկ քալչերով մօտենալով նորահարսի ննջարանին, յանկարձ մի ճիչ արձակեց, չոքեց շէմքի վրայ և սկսեց իւր սուր եղունգներով յատակը փորել: Բոլոր տնացիները երկիւղով և ապշած նայում էին նրան:

— Այս տան մէջ դե կայ,—ասաց պարսկուհին և ոտքի կանգնեց:

Աչքերը լայն բաց արած, նա նայում էր չորս կողմ, իւր ոսկրոտ ձեռները օդի մէջ շարժելով: Կարծես, նա աշխատում էր դեւին որսալ, որ խեղդի իւր մագիլներով:

— Տուէք ինձ մի կոոր կուպր, սև թել և մի հատ վեզ,—ասաց նա:

Սօնային հրամայեցին իսկույն գտնել պարսկուհու ուզած բաները: Դողալով և սարսափահար նա գտաւ այդ բաները և բերեց: Պարսկուհին եօթն անգամ թելը չափեց, եօթ թիզաչափ կարեց, եօթն անգամ փաթաթեց վեզի շուրջը, եօթն անգամ կշկուռեց և եօթն անգամ զարկեց յատակին: Յետոյ վեզը փաթաթեց կուպրով, տորեց ձեռների մէջ, երեսը դարձրեց դէպի արևմուտք, աղօթեց, անէծք կարդաց երկրին, կպրած վեզը կպցրեց Մուրադի ննջարանի դրան շէմքի վրայ և թելի ծայրը բևեռեց յատակին:

Այս բոլորը նա կատարում էր դէմքը ծռմուելով և խորամանկ աչքերը պսպրացնելով: Տնացիները լուռ և զարմացած դիտում էին նրան: Նայում էր և՛ Սօնան: Կախարդուհու ամեն մի շարժումը նրան ցնցումն էր պատճառում: Նա և՛ վախենում էր պարսկուհուց և՛ զգլում, և այս երկու զգացումները այնքան զօրեղ էին, որ նա մերթզգում էր կրակի տաքութիւն, մերթ սառուցի պաղութիւն:

Երևի, պարսկուհին զգում էր, որ ինքը նորահարսի վրայ ազդում էր, և այդ ազդեցութիւնը աւելի զօրացնելու համար նա շուտ-

շուտ ունեքերը կնձուում էր և սուր ու անշարժ հայեացքով նայում նրա աչքերի միջին։ Այդ հայեացքը Սօնային լիշեցրեց դարձեալ օձային աչքերի ձգողական ոյժը։ Դարձեալ հիւանդ երևակայութիւնը սկսեց բորբոքվել։ Նրա աչքերի առջև պատկերացան միմեանցից ալլանդակ, անբնական և սոսկալի տեսարաններ։ Յանկարձ նրան թւաց, որ պարսկուհին չքացաւ, և նրա կանգնած տեղում բացվեց մի մթին անդունդ։ Սօնան քաշ էր ընկած աչդ անդունդի վրայ, օդի մէջ, առանց որ և է նեցուկի։ Այդ տւեց ընդամենը մի վայրկեան, ապա ամեն ինչ ստացաւ նրա աչքում սովորական տեսք։ Բայց նրա հոգին տակաւին պատած էր մի տեսակ մառախուղով։ Նա անդիտակցաբար անցաւ իւր ննջարանը, դռները ետևից ծածկեց։ Քանի մի ըուպէ անցած, տնացիները աշնտեղից լսեցին մի ինչ-որ խուլ թրմփոցի ձայն, իսկոյն դիմեցին այն կողմ։ Յատակի վրայ թաւալվել էր Սօնան և ցնցվում էր։ Պարսկուհին խոր խոր նայեց նրան և գոչեց.

— Դեւ, դեւ...

Նա սկսեց կատաղի պտոյտներ գործել ընկաւորի շուրջը։ Ապա նա պահանջեց մի սուր։ Պատի վրայ քարշ արած էին Մուրադի գէնքերը։ Գիւլնազը վերցրեց մի դաշոյն և տուեց պարսկուհուն։ Պարսկուհին մերկացրեց դաշոյնը, թքեց երեք անգամ նրա սաչերին և ծալով չատակի վրայ, ընկաւորի շուրջը, գծեց մի շրջան, արտասանելով.

— Եահուդի, ջհուդի, եահուդի, ջհուդի, ալրել, լսեղդել, հալած կուպրի մէջ գցել, խաշել, խաշել, խաշել...

Եթէ Զառնիշանի սրտում կասկածի նշույլ մնացել էր կախարդուհու գորութեան մասին, չքացաւ։ Պարսկուհին դաշոյնը ցցեց չատակին և հրամայեց դռները փակել և ընկաւորին թողնել մենակ։ Բոլորը անցած միւս սենեակ։ Սօնան մնաց մենակ, չատակի վրայ ընկած, երեսը դէպի լուսամուտ։

Մէկը լուսամուտի փեղկերը կամացուկ բաց արեց և մի ոստումով թռաւ ներս։ Նա չոքեց հիւանդի մօտ և գգուանքով ու ցաւակցութեամբ լի հայեացքը ձգեց նրա երեսին։ Երբ ընկաւորը սթափվեց, նայեց շուրջը, չըճանաչեց իւր մօտ նստողին։

— Ես եմ, Մանիշակ, ես եմ,—ասաց ոտաբոբիկ, գլխաբաց և կիսամերկ ծերունին, իւր կոշտ ձեռով շոշոյնելով նրա մազերը...

Այդ միջոցին միւս սենեակում Զառնիշանը աղերսում էր կախարդուհուն փրկել Մուրադին այդ չղեից։ Նա չէր հոգում ընկաւորի մասին. թող Սօնան ոչնչանայ, միայն թէ պառաւի որդին ազատվի։

— Դեւ դե է կանչում, սատանան ընկեր է սիրում,—արտասանեց կախարդունհին խորհրդաւոր եղանակով:

Երբ նրան հարցրին այս խօսքերի միտքը, նա իւր ոսկորոտ ձեռների ցուցամատերը կպցրեց միմեանց և ցցեց օդի մէջ:

— Հասկանում եմ,—ասաց Գիւլնազը:

Կախարդունհին խոստացաւ Մուրադի փրկութեան մասին մտածել և, իւր վարձը առնելով, հեռացաւ:

Մի ամբողջ շաբաթ նա չէր երևում: Այն ինչ՝ Մուրադի թախիծը ոչ միայն չէր անցնում, այլ և օրից օր ծանրանում էր: Աշմարիտ է, այժմ նա տնից դուրս էր գալիս, բայց, Կարապետի ասելով, աւելի լաւ էր տանը նստէր, քան թէ դուրս գար և այնպէս պահէր իրան:

— Մի բան ես հարցնում, աչքերը չոռւմ է, երեսիդ մտիկ անում: Մարդկանց հետ խօսել չուզում: Եթէ խօսացնում են—նեղանում է: Երէկ մի գիւղացու փող տալիս, տասը մանէթ աւել է տուել, միւսից պակաս է վերցրել: Հաշիւ բան չի պահում, դաւթարները ուզում է պատռել: Իմ տունը քանդում է, ազատեցէք նրան այդ ցաւից...

— Արսպանեմ ինձ ու իմ որդուն կազատեմ չարերի ձեռքից,— գոչեց Զառնիշանը, իր գլխի մագերը փետելով:

— Պէտք է ազատել,—աւելացրեց Գիւլնազը:

Այժմ նրանց ցանկութիւնն էր, որ Սօնան մեռնի, այնքան ձանձրացել էին այդ կարճ միջոցում: Քաղաքում, արդէն տարածվել էր Սօնայի ցաւազար լինելու լուրը: Կանայք զանազան պատրուակներով գալիս էին Զառնիշանի մօտ, ընկաւորին տեսնելու: Ոմանք ակնարկում էին, թէ առաջ էլ գիտէին Սօնայի ցաւազար լինելը, չէին ուզում ասել: Իսկ ոմանք, կարծես, մի առանձին հաճոյք էին զգում շօշափել Զառնիշանի սրտի վէրքը, մանրամասնաբար հարցնելով Սօնայի մասին: Պառաւր զգում էր, որ շատերը թէև արտաքուստ ցաւակցութիւն են ցոյց տալիս, ներքուստ ուրախ են նրա դժբաղդութեանը: Այդ աւելի դրդուում էր նրան և աւելի նրա սիրտը լեցնում ատելութեամբ դէպի Սօնան:

Գիւլնազին առանձնապէս կատաղեցնում էր Սօնայի դէմքը: Այդ դէմքը տակաւին փաչում էր գեղեցկութեամբ, թէև օր օրի վրայ նրա կենսականութիւնը պակասում էր, սքօղվելով թմրութեան թանձր ստուերով:

Այժմ կախարդ-պարսկունհին յաճախ երևում էր Զառնիշանի տանը: Հարս ու սկեսուր միշտ խորհրդակցում էին նրա հետ: Պարսկունհու-

գործ դրած միջոցները չէին օգնում: Մուրադը քանի գնում այնքան լուակաց, անմատչելի և մռայլ էր դառնում և այնքան նիհարում:

— Որդիս կայծակ խփած ծառի պէս ոտի վրայ չորանում է, — ասում էր Զառնիշանը պարսկուհուն, ձեռները կրճքին խփելով, — ազատիր նրան:

Չորս ամսուայ ընթացքում Սօնան վեց անգամ ուշաթափվեց: «Հարուածները» քանի գնում այնքան շուտ-շուտ էին կրկնվում, միևնոյն ժամանակ, այնքան թուլանում էին: Այլևս ընկաւորը առաջուայ պէս սաստիկ չէր խրխուում, չէր թաւալվում և ոչ էլ այնքան երկար միջոց ընկած մնում: Ախտը յաճախ կրկնվելով, նուագում էր առանձին հարուածների ոչոք: Բայց ընկաւորի մարմնի թուլութիւնը, դէմքի դեղնութիւնը, աչքերի ապշութիւնը քանի գնում այնքան աւելանում էին: Նա օրից օր դառնում էր մտամոլոր, մոռացկոտ, անտարբեր: Զատ անգամ մի սենեակից միւսը մի բանի համար գնալիս մոռանում էր, թէ ինչու համար է գնում: Կանգ էր առնում և ապա՛ծ աջ ու ձախ նայում: Երբեմն ձեռին բռնած իրերը դուրս էին սլկվում և ընկնում: Գրեթէ օր չէր անցնում, որ մի աման չրկոտրէր: Մի անգամ խոհանոցից դուրս գալիս, ձեռներից բաց թողեց մի ամբողջ տասնեակ ափսէներ և փշրտեց: Մի ուրիշ անգամ բաց թողեց նաւթով լի կանթեղը: Ապակին կոտրվեց, նաւթը, ասարածվելով յատակի վրայ, ապականեց թանգագին պարսկական գորգը: Զառնիշանը այնպէս կատաղեց, որ նորահարսի գլխին ձեռով խփեց: Այլևս նա չէր վախենում Մուրադից: Անուհետև պառաւի ձեռը սովորեց հարուածել: Գիւլնազը շտապեց նրա օրինակին հետեւելու: Սօնան ընդունում էր այդ հարուածները լուռ ու մունջ և չէր ուզում առ այժմ այդ մասին յայտնել իւր ամուսնուն: Բայց նա տանջվում էր, և տանջվում էր ոչ այնքան այդ հարուածներից, որքան կախարդուհու գործ դրած միջոցներից: Իսկապէս այդ միջոցները անմիջապէս նրան չէին վերաբերվում, բայց այն միտքը, թէ պառաւ պարսկուհին վարձված է Մուրադին փրկելու իւր ընկաւոր կնոջից, մթին ուրուականի պէս գիշեր-ցերեկ հալածում էր Սօնային, պահելով նրան անընդհատ սարսափի մէջ:

— Ինձ տանջում են, չարչարում են, — ասաց նա միանգամ միայն գիծ-Դանէլին:

Խենթի աչքերը արիւնով լցվեցին կատաղութիւնից:

— Ո՛վ է տանջում, ո՞վ, — գոչեց նա, գաւազանը ձեռի մէջ սեղմելով:

Սօնան զղջաց իւր գանգատի մասին և յետ վերցրեց իւր խօսքը:

Գիտէր, որ խենթը պատրաստ է բոլորի գլուխը ջախջախել իւր գաւազանով:

— Քաւթառ ֆալչին ինչո՞ւ է գալիս այստեղ, — հարցրեց զիժ-Դանէլը, — պատառ-պատառ կանեմ նրան...

Մի օր նա, փողոցում բռնելով պարսկուհու կոկորդից, սեղմեց նրան պատին և գոռաց.

— Դու ի՞նչ գործ ունես այս տանը, հը՞մ, ասա, թէ չէ — կըխեղդեմ:

Քարեբաղդաբար, նոյն միջոցին Մուրադը տուն էր վերադառնում, կախարդուհուն ազատեց խենթի ձեռքից: Պարսկուհին կատաղած մտաւ Զառնիշանի մօտ, գանգատվեց, որ «ղեւերը» նրան քիչ էր մնում խեղդէին փողոցում և ասաց, թէ այլևս չի կարող Մուրադի բժշկութեամբ զբաղվել: Զառնիշանը՝ աղերսեց նրան անօգնական չըթողնել իւր որդուն:

Այն ժամանակ պարսկուհին պահանջեց մի գաւաթ ջուր և հմայեց: Ձեռները չենած գաւաթի եզրերին, նա աչքերը չառել էր օձուքի և ինքն իրան շշնչում էր: Նա մտքում խօսում էր ղեւերի հետ, կամենալով թափանցել նրանց գաղտնիքը: Յանկարծ նրա բիբերը սկսեցին արագ-արագ պտտել շրջանակների մէջ, և նա մի տեսակ ինքնամոռացութեան մէջ, մատերով խեղդելով իւր կոկորդը, արտասանեց.

— Այսպէս, այսպէս, պրծաւ, վեհա սալամ, շիւղ թամամ...

«Զառնիշանը և Գիւլնազը նայեցին միմեանց աչքերին և գունատվեցին: Կախարդուհու գնալուց յետոյ նրանք երկար ժամանակ խորհրդակցեցին: Յայտնվեց, որ պարսկուհու խորհրդաւոր ձևերի և խօսքերի իմաստը երկուսն էլ միատեսակ են հասկացել...

Օրերը անցնում էին, ընտանիքի դրութիւնը աւելի ու աւելի անտանելի էր դառնում: Կարապետը յուսահատված էր, գործերը քայքայվում էին: Ձմեռուայ սկզբին բկացաւից մեռաւ նրա երկու տարեկան աղջիկը, իսկ մեծ որդին ծանր հիւանդութիւնից հազիւ առողջացաւ: Զառնիշանը և Գիւլնազը այդ բոլորի պատճառը Սօնային էին համարում: Նա, և՛ միայն նա բերեց նրանց տուն այդ թշուառութիւնները: Նա պէտք է տակն ու վրայ անի ամբողջ օջաղը, կոտորի ընտանիքի բոլոր անդամներին:

— Երազ տեսա՛յ, չար երազ, աղաղակեց մի առաւօտ Զառնիշանը, անկողնից վեր թռչելով:

Սալչերով սուրբ էին գնում: Մուրադը նստած էր դեղին ձիու

վրայ: Նրանց առջև դուրս եկան հազարաւոր սև կատուններ: Մուրադը մտրակով կռւում էր նրանց հետ: Յանկարծ կատուններից մէկը մարդու պէս բռնեց նրա կոկորդից և սկսեց խեղդել: Մուրադի բերանից փրկուր էր գալիս, երեսը կապտել իր: Զառնիշանը գոռաց և ինքն իւր ձայնից զարթնեց:

— Դեղին ձին նրա կնիկն է, սև կատունները դէերն են, որ դուս ազատեցէք, — դուչեց պառաւը, աւարտելով իւր պատմութիւնը:

Դեկտեմբերի ցուրտ օրերից մէկն էր: Մօտակայ ձիւնապատ լեռներից փչում էր մի շունչ կտրող ցուրտ քամի: Կարապետը և Մուրադը շուկայումն էին: Գիւլնազի զաւակները գնացել էին իրանց հօրաքրոջ — Նարգիզի տուն նրա երեխաների հետ խաղալու:

Զառնիշանը և Գիւլնազը նստած էին մէջտեղի ընդհանուր սենեակում, որ «դահլիճ» էր անուանվում: Պառաւը քրսինի վրայ քառասունութերկու սիսեռներով հմայում էր, հարկաւ, Մուրադի մասին: Գիւլնազը կար էր անում: Երկուսի էլ դէմքերը մտադբաղ էին, երկուսն էլ միևնույն մտքով էին զբաղված, այն է ինչպէս ընտանիքը ազատել չարից:

Ներս մտաւ կախարդ-պարսուհին, մի ծուռ փայտի վրայ յենվելով և ցրտից դողդողալով: Նա բարևեց և անմիջապէս նստեց քրսինի մօտ:

— Դա ինչ պաղ է, — ասաց նա, երբ իւր սառած ստները մըտցրեց քրսինի տակ:

— Ասա անունը կտրվածին, կրակ դնի, — դարձաւ Զառնիշանը Գիւլնազին:

«Անունը կտրված» նա կոչում էր Սօնային: Մինչ նորահարսը դրսում քրսինի համար նոր կրակ էր վառում, Զառնիշանը, Գիւլնազը և պարսկուհին խօսում էին նրա վերաբերմամբ: Այսօր երեքի էլ աչքերը արտայայտում էին մի առանձին չարութիւն: Թէ ինչ խօսեցին — այդ մնաց զաղտնիք: Բայց թէ մի բան վճռել էին, այդ գուշակեց նրանց դէմքերից Սօնան, հէնց առաջին վաշրկեան, երբ ներս մտաւ:

Նա ձեռին բռնած էր մի մեծ երկաթի ածխակալ, որ լիքն էր վառ ածուխով: Թէժ կրակի կապուցտ լեզուակները բարձրանում էին վառ ածուխից, միմեանց շփվելով և միմեանց կլանելով: Խոշոր կայծերը ճարճատվելով ցնդվում էին օդի մէջ, հանգչում և սև բիծերի պէս ընկնում յատատի վրայ:

— Կրակը լաւ չի վառված, — ասաց Զառնիշանը Սօնային կշտամբելով, — գլուխներս կըբռնի:

Սօնան երեսը յետ դարձրեց, որ կրակը դուրս տանի նորից փչելու...
— Լաւ, չուզիլ, ցրտից փետացանք, ածիր, ինչ կրինի, թող լինի...

Սօնան վերադարձաւ, մէջքից թեքվեց, բարձրացրեց քրտինի վրայ ձգած կապերտը ու վերմակը և կրակը ածեց քրտինի տակ, ուղիղ կենտրոնում փորված մի ձմերուկաչափ փոսի մէջ: Զառնիշանը զգաց թէժ կրակի տաքութիւնը, ոտները հանեց քրտինի տակից և հրամայեց Սօնային բաց թողնել քրտինի մի կողմը, որպէս զի ածուխի վտանգաւոր հոտը դուրս գայ:

Պարսկուհին անթարթ աչքերով նայում էր Սօնայի երեսին: Նայում էր և՛ Գիւլնազը իւր ապակեայ անշարժ աչքերով: Այն վայրկեանին, երբ Սօնան իւր սկեսրի հրամանը կատարած, ձեռը յենեց յատակին ոտքի կանգնելու, նկատեց այդ երկու զոյգ չարաշուք աչքերի սուր հայեացքները: Նա չիշեց այն երեկոն, երբ առաջին անգամ տեսաւ Գիւլնազի ապակեայ աչքերը և սարսափեց: Այժմ այդ սարսափը նրան թւաց նախախնամութեան կողմից տրված մի նախազգուշութեան նշան ապագայի մասին... Նույն վայրկեանին նա չիշեց իւր մօրը, հօրը, որոնց վաղուց չէր տեսել: Դեռ առաւօտից նա մի առանձին փափագ էր զգում տեսնել իւր մօրը և վճռել էր, եթէ Դանէլը գայ, խնդրի նրան մի կերպ հացթուխին գաղտնի բերել իւր աղջկայ հետ տեսնվելու: Ամբողջ օրը նրա աչքերի առջև էր այն աղբատիկ խրճիթը, ուր անց էր կացրել իւր մանկութիւնը և պատանեկութիւնը: Նա չիշում էր մինչև անգամ իւր մանկութեան ընկերներին. այն կաւեայ խաղատիկները, որոնց հետ ուրախացել էր և վշտացել: Այժմ, այն վայրկեանին, երբ պարսկուհու և Գիւլնազի չարագուշակ հայեացքները բւեռված էին նրա վրայ, նա չիշեց և՛ Մուրադին, որ ծխախոտը ձեռին, աչքերը անորոշ տարածութեան մէջ չառած, անցնում էր նրա առջևով, գունատ, մտամոլոր, դժբաղդ: Նրա ետևից անցնում էր գիժ-Դանէլը, գաւազանը կրծքին բռնած, զլուխը վեր բարձրացրած, երգելով իւր մեղամաղձիկ և վշտահնչիւն երգերից մինը: Ախ, որքան պարզ և կենդանի էին այդ բոլոր պատկերները: Նա զգում էր նրանց մերձաւորութիւնը, լսում էր նրանց շնչառութիւնն անգամ... Բայց բոլորը հեռու էին նրանից: Մի ինչ-որ աներևույթ ձեռք ձգեց մի սև վարագոյր նրա աչքերին...

Եւ ամեն ինչ մթնեց Սօնայի համար...

Պարսկուհու և Գիւլնազի հայեացքները շարունակ չառված էին նորահարսի վրայ: Իսկ պառաւ Զառնիշանը նայում էր նրանց: Գիւլնա-

զը սպրդնած էր: Կախարդուհու սեղմված հողագոյն և բարակ շրթ-
թուռքները ցնցվում էին, բայց ոչ ցրտից ինչպէս առաջ, այլ գուցէ
աներևույթ դեերի սարսափից:

Այն վայրկեանին, երբ Սօնան ընկաւ յատակի վրայ, Գիւլնազը
բնազմամբ ոտքի թուաւ, կախարդուհին նոյնպէս: Երկուսն էլ նայեցին
Ջառնիշանին:

— Ազատեցէք որդուս, — շնչաց պառաւը մի տեսակ ինքնամո-
ռացութեան մէջ, ձեռներով աչքերը ծածկելով:

Այդ շնչման և այդ շարժման մէջ կար մի սոսկալի բան:

Առաջինը Գիւլնազը բռնեց Սօնայի ցնցվող բազկից, բայց իսկոյն
յետ քաշվեց: Նրա ձեռները կաշկանդվեցին: Կախարդուհին իւր ջղոտ,
պղնձագոյն ձեռներով բռնեց ընկաւորի թևերից և քաշեց նրան դէ-
պի քրսինը: Գիւլնազը փակեց սենեակի դռները և լուսամուտները:
Ջառնիշանը շարունակ ծածկում էր աչքերը ձեռներով: Չար վհուկը
նստել էր քրսինի վերմակի վրայ, աշխատելով, որ նա չբարձրանայ և
դրսից օդ չըմտնի քրսինի տակ:

Լսվում էին խուլ խոմփոցներ, ապա մի երկարատև ճչոց և յե-
տոյ ծանր, սարսեցուցիչ հառաչանքներ, որ, կարծես, երկրի ստորոտից
էին գալիս: Ընդամենը այդ տևեց հալիւ մի քանի րոպէ...

Այնուհետև ամեն ինչ լռեց...

Դռները դռդացին և սենեակի մէջտեղում արձանացաւ մի ոտա-
բորիկ և գլխաբաց ծերունի, որի կապտագոյն շապիկը հագիւհագ ծած-
կում էր նրա մարմինը: Նրա կարմրած աչքերը պտտում էին շրջանակ-
ների մէջ, աջ ու ձախ փնտրելով մէկին, իսկ գլխի զգգզված մազերը
ցցվել էին վեր, ինչպէս ամեհի առիւծի բաշը:

Գիւլնազը կանգնեց պարսկուհու առջև, որպէսզի անտեսանելի
կացուցանի նրան խենթի աչքերից: Պարսկուհին բարձրացրեց քրսինի
վերմակը ու կապերտը և, բռնելով ընկաւորի ոտներից, դուրս քաշեց
նրան:

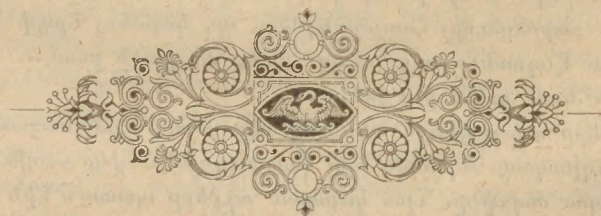
— Տուէք ինձ, տուէք ինձ, — աղաղակեց գիծ-Դանէլը և, ուժգ-
նաբար հրելով պարսկուհուն ու Գիւլնազին, յարձակվեց Սօնայի վրայ:

Ընկաւորը անշնչացած էր: Ոչ ցնցվում էր, ոչ խրխուում և ոչ
նրա բերանում փրփուր կար: Միայն նրա դէմքը սաստիկ կապտած էր
և ուռած, աչքերի բիւրերը դուրս ցցված, մազերը խանձված և ճակա-
տը տեղ-տեղ սևացած:

— Պատառ-պատառ կանեմ, — գոռաց խենթը և, մի ձեռով թա-
ւալելով կախարդուհուն յատակի վրայ, սկսեց խեղդել նրան:

Ջառնիշանը անշարժ, սարսափած և ապշած նայում էր եղերական տեսարանին: Գիւլնազը փորձեց ազատել պարսկուհուն կատաղած Դանէլի ձեռքից: Բայց արդէն ուշ էր...

ՃԻՐՎԱՆՋԱԴԻ



ՉԱՅԼԻ ՀԱՐՈՒԴԻ ԵՐԳԸ *)

(ԲԱՅՐՕՆԻՅ)

Մնաս բարեալ կապոյտ հեռուում
Կորչող եղերք հայրենի,
Բուքն հեծում է, ծովը գոռում,
Ճաշը ճրչում վայրենի:

Արևն ահա շտապում է
Ծովի խորքում հանգչելու...
Բարի գիշեր, իմ հայրենիք,
Մնաս բարեալ նաև դու:

Կանցնեն ժամեր և նա կրկին
Նոր առաւօտ կըճնի,
Ես կողջունեմ ծով ու երկինք,
Բայց ոչ հողը մայրենի...:

Ապարանքս ամապցած,
Օջաղս հանգած—անկրրակ,
Պատերիս մէջ խոտ է լցւած,
Ջուներս ոռնում դրան տակ:

*) Բայրօնը 1809 թւին իւր հայրենիք Անգլիայից վշտացած հեռացաւ գէպի Արևելք, և այս ճանապարհորդութեան ժամանակ գրեց „Չաշլդ Հարօլդ“ պօէման: Մեր թարգմանած հատւածը Չաշլդ Հարօլդի հրաժեշտի երգն է:

— Մօտիկ արի, մանկլաւիկս, *)
Ինչու համար ես կոծում,
Վախենում ես ալիքներից,
Թէ ցրտիցն ես դողացնում:

Սրբի՛ր աչքիդ արտասոււքը,
Պինդ է մեր նաւն և թեթև,
Հազիւ նրան կարողանար
Հասնել բազէն սրբաթև:

— «Ձեմ վախենում, թող հոգմահար
Ալիքները բարձրանան,
Բալց դու, պարոն, մի՛ զարմանար,
Որ ես լալիս եմ այսքան.—

Հեռացել եմ ես իմ հօրից
Եւ մօրիցրս սիրասուն,
Դու ես ընկեր մընացել ինձ,
Եւ նա, որ կայ երկնքում:

Հայրս օրհնեց գալիս ինձի
Եւ չըտնքաց միանգամ,
Բալց մայրս խիստ պիտի հեծի,
Մինչև ես չետ կըղառնամ:»

— Հերիք, մանուկ, այդ արցունքը
Վայել է քո աչքերին.
Թէ պարզ լինէր և իմ սիրտը
Իմ աչքերս էլ կուլային:

*) «Այս երեխային (Ռօբերտ Ռէշտօն) ես վերցնում եմ ինձ հետ, գրում է բանաստեղծն իւր մօրը. ես սիրում եմ սրան, որովհետև, ինձ թւում է, թէ սա էլ ինձ նման ձգւած մի արտաքսծ է:»

Ե՛կ, զինակիրս հաւատարիմ, *)

Ի՞նչ գունատ ես երևում,
Ֆրանսիացո՛ւց մեր ոխերիմ
Թէ բուքիցն ես վախենում:

— «Ինձ համար չեմ դողում, պարո՛ն,
Այդքան թույլ չէ քո ծառան,
Բայց հարազատ կնոջ հոգսը
Դժգունացնում է նորան:

Ամրոցիդ մօտ ես տխրադէմ
Զաւակներիս թողեցի,
Արդ, հօր մասին եթէ հարցնեն,
Մայրը նրանց ի՞նչ ասի....»

— Բաւական է, բարի ծառաս,
Դու իրաւ ես վշտանում,
Իսկ ես անփոյթ եմ աւելի,
Ծիծաղելով եմ գընում:

Եւ արդեօք ո՞վ կըհաւատար
Հառաչանքին կանացի,
Մեր տեսած լացը մի օտար
Սիրուն աչքից կըսրբի....

Ձեմ ափսոսում վայելքս հին,
Ոչ վտանգից կըսարսեմ,
Այն է, որ չեմ թողնում մէկին,
Որի համար արտասւեմ:

*) Ուիլեամ Փլէտչեր. Բայրօնի 20 տարւան հաւատարիմ ծառան, որն
է ներկայ էր իւր տիրոջ վերջին հառաչանքին Միսալօնգում 1824 թ. ապ-
րիլի 10-ին:

Եւ այժմ ահա ես մենակ եմ
Լաջնատարած այս ծովում,
Բայց թէ ինչո՞ւ կը հառաչեմ,
Երբ ինձ համար չեն ցաւում:—

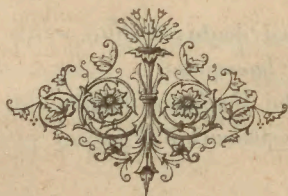
Ջուներս երկար չի ոռնալու,
Մի ուրիշը կը խնամի,
Եւ, թէ լինեմ ես դառնալու,
Պատառ-պատառ ինձ կանի:

Դէհ, իմ նաւակ, մենք սլանանք
Ծովի վերայ փրփրադէզ,
Ուր որ կուգես, հոգ չէ, գնանք,
Միայն հայրենիք չըտանես:

Ողջո՞յն, ողջո՞յն մութ ալիքներ.
Եւ, երբ աչքիցս ընկնէիք,
Ողջո՞յն խուղէր, անապատներ...
Բարի գիշեր հայրենիք:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ

1893



ՔԱՋԵՐԻ ԿԵԱՆՔԻՅ

„ . . . Քաջ լուեցիք էլ որ խմացան, էլ դինջութիւն չունէին. սրանք էլ էին ուզում նրանց իրանց մէջը բերեն, պատիւ տան: Մէկ ամսաչափ էլ էստեղ մնաց (Աղասին). . . :“

Վերջ: Հայաստանի, էջ 206.

I.

182. . . Թւականին բացւեց Նրեանի պատերազմը: Ռուսաց զօրքը դեռ չէր հասել պատերազմի բեմը, և սանձարձակ պարսիկներն ասպատակելով, կողոպտելով Ջիրակը, Փամբակն ու Աբարանը, առաջ էին գալիս:

Հասան խանի խաժամուժ հրոսակներն արդէն Խըլղարաքիլիսէն քանդել, Ղչլաղը կրակել, Մեծ Ղարաքիլիսէն աւերել, ռուսաց սակաւաթիւ զօրքը ջարդել, Լօռու ձորերի բերանն էին հասել:

Նրանց առաջից փախչում էր զարհուրած հայոց ժողովուրդը. փախչում էր ամեն բան թողած, իւր չոր գլուխն առած, որ ետեւից եկող թշնամուց ու մահից պատսպարւելու մի տեղ գտնի:

Պարսիկների այս բարբարոսական շարժումը ոգևորեց, ոտի կանգնացրեց իրանց կրօնակից Ղազախ-Բօրչալւի թուրք ցեղերին, ուր դեռ չէր հասել Հասան-խանը: Այս կողմերից էլ հալածւեցան, տեղից ու գեղից պոկ եկան, փախստական դարձան հայերը, և Փամբակ, Ջորագեալ, Աբարան, Ղազախ, Բօրչալու տակն ու վրայ եղան, դատարկւեցան մի քանի օրում:

Այս բոլոր հալածականներն ամեն կողմից փախչում-թափւում էին Լօռու ամուր ձորերը, մինչև կըհասնէին Դսեղ:

II.

Դսեղը իւր անառիկ ու չքնաղ դիրքով նման է մի բնակերտ ամրոցի: Նրա փոքրիկ հարթավայրը շրջափակւած ու ամրացած է — հա-

րաւից անտառնապատ սարերով, իսկ մնացած երեք կողմից խոր ձորերով։
Նրա հանդի սահմանները հարաւից սկսւում են հովասուն, բարձր լեռներով, հիւսիսում վերջանում անդնդախոր ձորերով։ Նրա հարաւային սահմանում — Քօշաքարի ժէռուտ կատարին թռչկոտում է քօշը և բուսնում դանձիլ, իսկ հիւսիսում — Ձաղի ձորում ապրում է կարինձ և հասնում խաղող։

Այս երկու սահմանների մէջ կան թանձրախիտ, կուսական անտառներ, որ կացնի ձայն չեն լսած, ուր ծառերի փչակներում բուն է դնում մեղուն, թալաններում ապահով վիստում են երէները, մոռուտներում ինքնիշխան թագաւորում է արջը և շամբուտներում հանգիստ ապրում է վարազը։ Կան ժայռեր, ուր բուն է դնում արծիւր և թռչկոտում այծեամբ...։

Քայց մենակ հրաշալի բնութեան համար չեն խելօք ճանապարհորդներն այս գիւղը կոչել «փոքրիկ Ջէյթուն», կամ դիրքի ամրութիւնը չէր պատճառը, որ թշնամու ոտքը չէր ծեծում այստեղ։

Հին ժամանակներից 'ի վեր Դսեղը պարծեցել է իւր քաջերով։ Առած է դարձել, թէ «Դսեղայ իգիթների անունը Դադստան է հասել»։

Դսեղայ ձորերը լիքն են աւերակ տնակներով։ Այդ բոլորը ժամանակաւոր բնակարան ու օթեւան են եղել զանազան տեղերի ժողովուրդների, որ ահ ու փախի ժամանակ ապաստանել են այս տեղերը, մինչև անցել է երկիւղն ու թշնամին։

Այս այն Դսեղն է, որ մեծագոր Մամիկոնեանները, Արշակունեաց փառքի վերջալուսին, երեսուն տարի ևս մեն-մենակ չաղթանակներով ճակատ ճակատի զարկելով պարսիկների ու արաբների հետ, ձանձրացած, X դարում թողին իրանց հայրենի սրբազան Տարօնը, եկան բնակեցին այստեղ։

Դեռ մնում են նրանց շիրիմները, նրանց կանգնած խաչարձաններն ու մատուռները, դեռ մնում է նրանց կառուցած ճերմակ տաճարը — Բարձրաքաշ սուրբ Գրիգորի վանքը, և դեռ կանգուն Սիրուն Խաչի վրայ կարդացւում է «Յիշխանութեան տանն Մամիկոնեան...»։

Դեռ ժողովուրդն աւանդօրէն պատմում է, թէ այստեղ ապրեցին այն լաւերը, այստեղ կուեցին և այստեղ մեռան...։

III.

Ինչպէս դրդին յանկարծ վրայ է տալիս և ճնճղուկները ահաբեկւած այս ու այն կողմից փախչում — լցւում են մի թփի մէջ, որ ա-

գատեն. ինչպէս ուրուրը պտրտուում է երկնքում և հաւի ճուտերը լեղապատառ հաւաքում են մօր թւի տակը,—այնպէս էր Հասան-խանի ահից հալածւած՝ Փամբակայ, Չորագեալի, Աբարանու, Ղազախու, Բօրչալի, Լօռու ժողովուրդը փախել, լցւել Դսեղայ ձորը:

Դսեղեցի Օվագիմ ուզեալին, քառասուն աժդահա տղամարդ հետն առած, անքուն, անդադար ոտի տակ էր տալիս Սիսի բերդից մինչև Հաղբատ-Սանահին, Լօռու ձորերի մի ծալքից մինչև միւսը, թւատարած արծւի նման պտրտուում էր իւր ձորերի գլխին և սիրտ էր տալիս քարանձաւներում, քարափների տակ կուչ եկած, իրան թւի տակը մտած ժողովուրդներին:

— Վախիլ միք, սրտապնդում էր նա, քանի գլխանի կլլի էն ղղլբաշը, էն գուշմանը, որ էս ձորերը ոտ կոխի... բաս էլ ընչի համար ենք մեր գլխին տղամարդի գդակ դնում, էլ ընչի համար ենք թուր ու թվանք վեր ունում....

Իրա նման էին և իրա բոլոր ընկերները: Հասան-խանի չափաւները — ասպատակները առաջին անգամ սրան պատահեցին Գիւլլաղագանայ կիրճում, Լօռու ձորերի նեղ բերանում, և գլուխները կորցրած ետ նահանջեցին. երկրորդ անգամ ջարդւեցին Չահալի ձորում, որ մինչև օրս էլ «Առատեղ» է կոչւում, իսկ երրորդ անգամ Հնէվանայ ձորում քանդած Ուզունլարի թալանը խլել տւեցին գիշերով:

Այսպէս անպարտելի կուում էր, մի նոր գալլ Վահանի նման, այս «Լօռու ձորերի աստուածը» իւր առիւծ ընկերներով:

IV.

Ծերունի Մեհրաբը, Օվագիմի հայրը, Լօռու ձորերի նահապետը, իսկի չէր էլ մտածում, թէ հարիւր տարին անց է կացրել: Նրա վիթխարի, բարձր հասակը կորացել էր, նորից ամրացել, ճերմակ մազ ու միրուքը բռնել կուրծք ու երես, և աժդահայի ահաւորութեան հետ խառնել, միացրել ճերութեան պատկառանքը:

Թշնամու անունը նոր ոյժ ու եռանդ տւեց նրան, որդու և իւրացիներին սխրագործութիւնները նոր սիրտ, նոր ուրախութիւն, և, մինչդեռ աշխարքը լողում էր արեան ծովում, այս ճեր արծիւը, իւր ժայռերի գլխին նստած, թշնամու վրայ ճիծաղում ու իրանց պապերիցն էր պատմում:

— Մեր պապերն էս թաւուր մարդիկ են էլէլ, ասում էր նա, մենք նրանց թոռներն ենք, նրանց սիրտն ու նրանց արինն ունենք....

Ղուշն իրան թևովը, օձն իրան պորտովը—թշնամի անունով չրպէտք է մեր ձորերովն անց կենայ: Մեր ճամբէքը թշնամու համար փակ ու կապ պէտք է լինեն.—մեր տան դուռն ու մեր սիրտը բարեկամի համար աբաց.... Նամարդի համար մենք թուր ու թվանք ունենք, տղամարդի համար աղուհայ . . . :

V.

Այս ժամանակներում ամեն մի քաջ տղամարդի համբաւ ու գործ կայծակի արագութեամբ տարածւում էր երկրէ երկիր, բերանէ բերան: Սաստիկ ճնշումն ու հալածանքը կատաղեցրեց, դուրս կանչեց ժողովրդի քաջերին, և ամեն տեղ հոգով արի տղամարդը մոնչաց, աղաղակեց, գէնք առաւ, սուր բարձրացրեց ղզբաշի դէմ: Տառապած, պաշտպանութեան կարօտ ժողովուրդը ոգեւորութեամբ նկատում ու հռչակում էր այս սակաւթիւ հերոսներին:

Փամբակայ, Զորագեալի, Աբարանու փախածներից ով գալիս Քանաքեռցի Աղասու՝ գովասանքն էր բերում հետը.—«Աղասին, իգիթ Աղասին... ղզբաշի հոգին հանեց... քրդի արիւնով քար ու հող լաց Աղասին... Ալագեազու վրայ պատահեց—յաղթեց.... Անի քաղաքում կուեց—կոտորեց Աղասին.... Մի տեղ առաջը կտրեցին,—ջարդեց անցաւ Աղասին.... Մի տեղ ուզեցին բռնել, փշրեց փախաւ Աղասին....»

Այս լուրը ոգեւորեց Դսեղայ իգիթներին, և յայտնեցին Մեհրաբ իւզբաշուն:

— «Աֆֆարին իգիթ, բացականչեց հիացած ծերունին Աղասու պատմութիւնը լսելուց յետոյ. որտեղ որ լինի, մի բնրէք տեսնեմ, ճակատիցը պաչեմ, քանի չեմ մեռել:»

Եւ կատարեցաւ ծերունու իղձը:

VI.

Աղասին Ղարաքիլիսու սարերից հրաւիրւած էր Դսեղ:

Հին սովորութեամբ անւանի հիւրի պատւին, ինչպէս Աղասին էր, խաղեր, հանդէսներ էին սարքւում: Քիրիդ (ձիարշաւ) էին խաղում «ղոնախի» հետ, թագաւորաորս էին անում, և ուրիշ դիւցազնական խաղեր էին յօրինում: Բացի պատիւը դրա մէջ կար և մի ուրիշ միտք.—այդ հանդէսներում ճանաչում էին իրանց «ղոնախին», թէ ինչ շնորքի տէր մարդ է նա:

Մարդիկ էր ուղարկել ուրախացած Մեհրաբ իւզբաշին և շրջակայ տեղերի յայտնի քաջերին հրաւիրել, հաւաքել Դսեղ: Եկել էր ճոճկանեցի Խուզին, որ ալանի սիրտ ունէր, Գիւլուբաղցի Դոնդուզ-Ղուանը, որ լէզգու արիւն էր խմում, Արզւեցի լէզգի Պետօն, որ մազը մազից ջոկում էր գիւլով, Սանահնեցի Արուսիկն, որ ձին աստղերի հետ էր խաղացնում, Ջնողնեցի վիթխարի Վերանը, Հաղբատեցի աժդահա Պրանը, և ուրիշ անւանի քաջ մարդիկ: Եկել էին և զանազան տեղերից փախած ժողովուրդների մեծերն ու տանուտէրերը:

Այս բոլորին հաւաքել էր Մեհրաբ իւզբաշին Աղասու պատւին լինելիք խնճոյքն ու հանդէսը փառաւոր անելու համար:

Սրա համար էր, որ առաւօտը վաղ Մեհրաբ իւզբաշու ծաղրածու Ղազօն, որ միւկնոյն ժամանակ լաւ քարագնաց էր, կատուի նման մագրլցելով բարձրացաւ, իւզբաշու տան դիմացը, մի բարձր խոտի չարդախի աջի ծայրին ամրացրեց մի ընկոյզ:

Ժողովուրդը հաւաքւել, դուռն ու կտուր բռնել, թամաշաւոր էր կանգնել:

Դուրս եկան տանից հրացանաւորները և արծաթաբանդ հրացանները փայտակեցին արևի շողերից:

— Էդ ինչ եքքա (ահագին) նշան ես դրել, էջ Ղազօ, քարով տալու համար խօ չի.... զւարձախօսելով ու նշանն արհամարելով առաջ անցաւ ծերունի Մեհրաբը: Բոլորը յանկարծ լռեցին. ծիծաղ ու աղմուկ դադարեց, շունչները պահած ընկուզին էին նայում:

Հրացանը որոտաց, ընկոյզը կորաւ:

— Ո՞նց էր, կրճքին զարկելով ետ դարձաւ ծերունին. չըլնի թէ միրքիս էք մտիկ անում, էս շատ մաժուն ուտելուցն ա սիպտակել. բնա դուք ինչ էք մտածում.... դէհ, առաջ արի մի հունարդ տեսնեմ, հէնց արա չամանչես իմ ծերութիւնից. և հրացանը տւեց Աղասուն:

Նորից բարձրացաւ Ղազօն, նոր նշան դրեց, բաց դեռ չէր իջել աջից, որ Աղասու գնդակը նշանը թռցրեց:

Այդպէս և միւսերը:

— Էդ չէլաւ, ես դրան թվանք չեմ գցիլ... տարէք հեռու մի խանչալ տնկեցէք, կողքին էլ մի հաստ տախտակ, որ գիւլէն պահի: Նշան դնենք խանչալի սուր բերանին, էնպէս, որ գիւլէն երկու հաւասար մասի բաժանւի. եթէ մի մասը միւսից ծանր էլաւ— կընշանակի չի դիպել, ձայն տւեց Օվակիմ իւզբաշին և համաձայնեցին սրա հետ:

Այս նշանին առաջին անգամ առաջարկողը հրացան արածակեց, և, որքան ձեռքներում ծանր ու թեթեւ արին, չրկարողացան գնդակի

երկու մասերի ծանրութիւնն իրարից որոշել:

Պակաս չէր և Հաղբատեցի Պրանի արածը, որ տախտակում տւած առաջին գնդակի ծակով անցկացրեց հետեւեալ դնդակները: Բայց ոչ ոք չըհամաձայնեց կանգնելու Արդւեցի Լէզգի Պետոյի առաջ, որ առաջարկում էր, թէ մէկը հեռու կանգնի, գլխին մի խնձոր դնի, որ ինքը հրացան արձակի խնձորին:

Եւ այսպէս մէկը միւսից գերազանց հանդիսացան:

Ժողովուրդը ցնձաց. գովեց իւզբաշխներին, գովեց Աղասուն ու իւր ընկերներին և հրաւիրած բոլոր քաջերին:

Իսկ իրիկնագէտ ջիրիդ էր նշանակած:

Քուռնի զիւ ձայնն ու դհօլի դմբոցը իմացրին, թէ պատրաստ է ձիարշաւի դաշտը, և ժողովուրդն անհամբեր սպասում էր գիւղից վերև:

— Եկան, եկան... յանկարծ ժողովուրդն աղաղակեց, միաժամանակ շների հաչոցն ու ձիաների խրխինջը բարձրացաւ, և ահա երևաց գիւցազնական ժամանակներին վայել մի հեծելախումբ: Հսկայ ծերունին — Մեհրաբ իւզբաշին վառւում էր կատարեալ զինավառութեան մէջ: Գդակը թեկած աջ ականջի վրայ, նա տաքացնում էր իւր ամենի ձին, և, սպիտակ միւրուքը քամու հետ խաղալով, մերթ ուսովն էր անցնում մերթ կռան տակովը: Նրան շրջապատած գալիս էին իւրաքանչէրը, Աղասին իւր ընկերներով և միւս հրաւիրւածները, բոլորն էլ հզօր, զէնք ու զրահի մէջ կորած:

Այսպէս երևացին նրանք ձիարշաւի տեղը: Քուռնէն սաստկացաւ, ամբոխն անհանգիստ իրար խռնեց, ամեն մէկն աշխատում էր, որ շատ հիանալի այս ահաւոր գեղեցկութեան վրայ:

Յանկարծ փոշին բարձրացաւ սև ամպի նման, բռնեց բոլորի աչքի առաջը, և ահագին տրոփիւնը գետինը շարժեց:

Նրանք երբեմն երբեմն ջոկւում էին, իրար հետ մրցում, ջիրիդ արձակում, կամ խաբսն էին տալիս, փախչում իրար առաջից, խաղ անում ձիու մէջքին ու փորի տակին, ձին չափ գցած ժամանակ իրար գլխարկ էին փախցնում կամ գետնից բան էին վերցնում, և, ընկերախաղի տալով, աշխատում էին իրանց շնորհքը ցոյց տալ, առանց իրար ջիրիդով վնասելու կամ չաղթելու:

Մի ժամից յետոյ ամբողջ դաշտը կարծես վարած էր գութանով կամ հագարաւոր խոզեր քանդ էին արել:

Ուրախութեան աղմուկներով հիացած ժողովուրդը փոշեղէն ամ-

պերում նկատում էր իւր Տերունի նահապետի ճերմակ միրուքն ու ճերմակ ձին, նրա կողքին փալաւանման Աղասուն, առիւծանման Յովակիմին, և բոլորին միասին, որպէս մի բազմադէսանի մարմին, մի փախած վիշապ: Ժողովուրդը չէր իմանում, թէ որն է որին խնայում.....

Այդ չէր իմանում և ցնծութեան աղաղակներով գովում էր մէկին ու միւսին. գովում էր ալեւոր Մեհրաբին, նրա կորիւններին, քաջ Աղասուն և նրա ռաշիդ ընկերներին և միւսերին: Այսպիսի հանդիսից յետոյ տուն վերադարձան:

Մեհրաբ իւզբաշին պատւիրեց, որ առաւօտը-գիշերով թողչին (ձկնորսներ) գնան ձորը, ձուկը բռնելու, որսորդներ գնան, որս անելու, և ամեն տեսակ պատրաստութիւն տեսնեն, որ իւր «դոնախների» հետ քէֆ է անելու Ձորագետի ափերին:

VII.

Ահա սրբնթաց Ձորագետը—արիւն է տանում *): Մութը ճալիցն, երկու ժաշուերի արանքից դուրս պրծած, սէլաւաջրի նման սղտոր, պրպրած ու փրփրած, տակուսպոկ արած ծառ ու մացառ, քար ու քոթուկ իրար խառնած, առաջն արած, գոռալով, թշշալով, վշվշալով, տեղ-տեղ, ուզած տեղը թւերը փռելով, արջախնդռուկի անելով, կըրկին իրան հաւաքելով, ուռչելով ու քարերի գլխովը թռչելով—արթուրմա խաղալով, ցալքուն տալով, գալիս է Մագմանայ գետումը կանգնում, պոխտ գալիս, շունչ առնում, դարան մտնում, և յանկարծ վերկենում, իրան թօփ արած, թափ առած, զրդու նման հասնում, զարկում չոքած Աւանաքարի ապառաժ ճակներին, ու քինթը ջարդած, լացակնքած, գլուխը քորելով, թոնթորելով, գալիս է սուրբ Նշանի դիմացն երեսին խաչակնքում, սիրտը վեր նստացնում, ու շարական ասելով աջ կողմի վրայ պտրտւում, մտնում հաղբատ—Սանահնայ ձորերը:

VIII.

Ձորագետի ափերին՝ բոլոր ծառերից բարձր մի խումբ ընկուզենիներ են բարձրանում. ծուխը բարձրանում է նրանց միջից վերև, և քաջերի խումբն աղմկալի ուրախանում—քէֆ է անում այն հսկաշական հովանու տակ:

*) Արիւն է տանում—սաստիկ վարարած է: Արջախնդռուկի անել—արջի նման խնդալ, խաղալ:

Ծառատակերին, կանաչ խոտերում կարմիր խալիչաները տարածել, մի մեծ շրջան են կազմել անխնայ լցրած մալի սուփրանների շուրջը: Ալեւոր Մեհրաբն էր իւր հարազատներով, Օվագիմն ու իւր խումբը, Աղասին և իւր ընկերները, Արուծինը, Խուզին, լէզզի Պէտօն, Դօնդուզ Ղաւնը, Վերանը, Պրանը, և զանազան տեղեցից պատուաւրած ժողովուրդների մեծերն ու տանուտէրերը: Ուրախութիւնից բացւել, ծիծաղում են նրանց խոժոռ դէմքերը, ինչպէս առաւօտեան արևի տակ այն սև ժայռերը:

Այստեղ եկան ուղարկած որսկանները, սպանած պախրա բերին իշխանների լիքը սուփրէն. ձկնորսները թագա-թագա ձուկն եփեցին Ձորագետի ջրովն ու շուռ տւին տերևի վրայ և քէֆն աւելի թէթացաւ:

Զարթ աղմուկի ու ծիծաղի մէջ հնչում էր Օձնեցի հուշակաւոր ուստա Նանդի գուռնէն և թմբուկի հետ դրմբում էին քարերն ու քարանձաւները: Ասողները ճգնում էին իրանց հուժկու ձայներով խըլացնել աղմուկն ու գուռնէն, բայց Մեհրաբ իւզբաշու ծաղրածու Ղազօն տանում էր բոլորի ուշքը: Մատուակները (սաղի) մեծ-մեծ գաւերը ձեռքներին, սպասաւորում էին շրջանի մէջ տեղը պտըտւելով. շարունակ հոսում էր ձուլաւէրի կարմիր գինին, երկայնակով հազարփէշաները անցնում էին ձեռքից ձեռք, և աւելի ևս տաքանալով աղաղակում էին նրանք մերթ մերթ նստած տեղերից դատարկելով հրացանները. գնդակները շառաչում էին բարձրաբերձ ժայռերի կրճերին, և ձորերը բազմապատկում, տանում, հեռացնում էին նրանց որոտը դէպի հեռու ձորեր: Տէր Մելիքսէթ պարթև քահանան էլ երբեմն երբեմն մի հոգեբույս մեղեդի էր վառում, կամ ոգևորւելով թնդացնում էր Մամիկոնեան մեծ նախարար Սմբատի անւան երգը— «Առիւծ, արի, անպարտելի. եկ, սէր եմ, եկ... » Ձորագետն էլ միւս կողմից զանազան եղանակներով, հարբած ալեւորի նման, հազար ու մի տեսակ ձայնը փոխելով երգում էր ի պատիւ թանկագին հիւրերի... , և այս բոլորը միախառնւած իմացնում, ազդարարում էին, թէ քաջերը զւարճանում են:

IX.

Ուրախութեան այս թունդ միջոցին ծերունի Մեհրաբը վերցրեց գինով լիքը հազարփէշէն և բոլորը ուշք դարձրին նրան:

— Աղասի, ձայն տուեց նա, ես ուզում եմ օխնել էն ծառը, որ

քեզ նման բար ա տւել... ո՞նց օխնեմ. — աջողութիւն մաղթէ՞նք, թէ ողորմութասը խմենք...

Այս որ ասաց Մեհրաբ իւզբաշին՝ Աղասու պաշտառ դէմքը մըթնեց, ինչպէս մի սև ամպ յանկարծ ծածկում է զարնան արևի երեսը. նա լուռ խոնարհեց գլուխը կրճքին. նրա հետ տխրեցին և իւր ընկերները:

Բոլոր սեղանակիցները իրար երեսի մտիկ տւին յօնքերի տակից, ուզեցին ասել—երևի տխուր բան չիշեցրին իրանց հիւրերին:

— Ուրեմն Աստուած հոգին լուսաւորի, Աստուած նրա դատաստանը քաղցր անի..., մեզմ կարեկցութեամբ խօսքն յառաջ տարաւ ծերունին:

— Աղասու հէրը մեռած չի, ուզբաշի, գլուխը վեր քաշելով ընդհատեց Աղասու ընկերներից մէկը:

— Բաս ընչի տխրեցիք... ընչի՞ չէք խօսում, Կարօ. ի՞նչ կաչ...

— Տխրացրիր, ո՞նց չի տխրենք, ուզբաշի, հառաչեց Կարօն. —

Աղասու հէրը Երևանու բերդումը եսիր ա... Քանաքեռից աղջիկ փախցնելիս Աղասին Փարրաշին սպանեց ու փախաւ, չօրերն ընկաւ, իրան տեղակ հօրը բռնեցին... Պառաւ մէրը, քահէ կնիկն ու երեխաներն էլ...

Կարօյի պատմութեան հետ մուսլանում էր ծերունի նահապետի դէմքը, որպէս Լալվարի սարը աշնան վերջերում, և թաւամագ գորշ յօնքերի տակից աչքերը բարկութեամբ վառւում էին, որպէս կաշմակը Լալվարի ամպերում: Սևակնում էին և միւսները, որպէս միասին ամպում են աչն սարերը...

Կարօն շարունակում էր, —

Պառաւ մէրը, քահէ կնիկն ու երեխաներն էլ մնացել են Քանաքեռ—թշնամու հողում, ղզբաշի բերանում... տանջւում են, կանչում են, ձեռքներս հասնում չի... ո՞նց չի տխրենք...

— Ի՛հէ... բացականչեց ծերունի Մեհրաբը աչնալիսի եղանակով, որպէս թէ մի անսպասելի չար գաղտնիք էր գտել. — սա էլ իգիթի նման ման ա գալի սարերում... և, խեթխեթ ակնարկելով գունատած Աղասուն, մի դառը ծիծաղով աղաղակեց—հա հա հա հա ի գիթ...

Բոլորը լուռ էին:

— Ափսոս, մունչաց ալեորը:

Նստողները գլուխները կախ արին:

— Ափսոս, կրկնեց նա և զինու թասը դրեց ներքև, — ափսոս իմ

Հաց... ափսոս իմ օջաղ... ափսոս, որ ես պաշեցի քո ճակատից...
Ապա թէ ձայնը բարձրացնելով զոռաց--Մենք սրան ենք ի գ ի թ
ասում... :

Ոչոք ձայն չըհանեց:

— Մենք նրան ենք ի գ ի թ ասում, որ իրան վառած կրա-
կում ուրիշին թողանի էրվելիս, ինքը գլուխն ազատի, փախչի սարերն
ընկնի... իրան նամուսը—Ճնօղը, կնիկը, երեխէքը վեր գցի թշնա-
մու առաջին... :

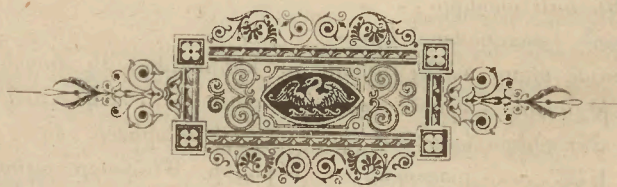
Դարձեալ ոչոք չըլսօսաց, թէ Լ բոլորը համաձայն էին:

— Ափոս իգիթ անունը... ափսոս իմ օջաղ... ափսոս... :

Այսպէս ազադակելով տեղիցը վեր կացաւ ծերունին, հեռացաւ
սուփրից, վեր կացան իւրաչիւնները, վերկացան կանչած հիւրերը, լոեց
գուռնի ձայնը, երգը վերջացաւ:

Մի քանի վայրկենից յետոյ դարձեալ ահագին ձորը մնաց մե-
նակ շորագետի գոռոցներին, որոնք միացած, կարծես, մռնչում էին
«ափսոս...» :

ՅՈՎՀԱՆՆԻՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ



Հ Ի Ն Օ Ր Հ Ն Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Կանաչ, վիթխարի ընկուզենու տակ,
Իրանց հասակի կարգով, ծալպատակ,
Միասին բազմած,
Մի շրջան կազմած,
Քէֆ էին անում
Եւ ուրախանում
Մեր հսկայ պապերն ու մեր հայրերը —
Գիւղի տէրերը:

Մենք՝ առույգ ու ժիր գեղջուկ մանուկներ —
Երեք դասընկեր,
Նրանց առաջին գլխամերկ կանգնած,
Ձեռքներըս խոնարհ կրճքներիս դրած,
Զիւ-ուժեղ ձայնով նրանց սպասում
Տաղ էինք ասում:

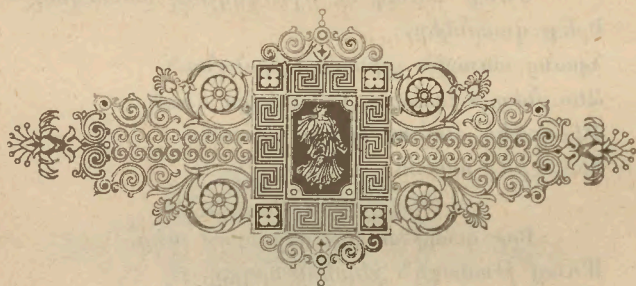
Երբ զւարթաձայն մեր երգը լուեց,
Մուսլ թամադէն բեխերն ոլորեց,
Նրա հետ վերցրին լիք բաժակները
Բոլոր մեծերը,
Եւ մեզ օրհնեցին — «ապրէք երեխէք,
Բաց մեզ պէս չապրէք...»:

Ժամանակ անցաւ, նրանք էլ անցան,
Ուրախ երգերըս վշտալի դարձան.
Եւ ես չիշեցի մեր օրը լալիս,
Թէ մեզ օրհնելիս,

Ինչու ասացին—«Ապրէք երեխէք,
հայց մեզ պէս չապրէք»:

Խաղաղութիւն ձեզ, մեր խելօք պապեր,
Ձեզ տանջող ցաւը մեզ էլ է պատել.
Այժմ, տխրութեան թէ քէֆի ժամին,
Մենք էլ, օրհնելիս մեր զաւակներին,
Ձեր խօսքն ենք ասում—«Ապրէք երեխէք,
հայց մեզ պէս չապրէք»:

ՅՈՎՅ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ



ՄԻ ՀԱՌԱՉԱՆՔ *)

Ես տեսայ հսկայ
Տաղանդի մի գործ,—
Անհաշտ Պոնտոսի
Ափերն ալեկոծ.
Տեսայ ծովափնեայ
Ժայռերը մեծ-մեծ,
Տեսայ—հիացայ
Եւ սիրտս բացւեց.
Եւ նորա միջից,
Որպէս վանդակից,
Արծիւը գերի,
Մի կարօտալի
Հառաչանք թռաւ,
Ծովս դարձաւ, կորաւ.
Դէպի ժայռերը
Իմ հայրենիքի—
Դէպի վայրերը
Իմ անցած կեանքի:

ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ

1894



*) Այվազովսկու «Սև ծովի ափերը» նկարի առջև:

ԱՂՔԱՏԻ ՊԱՏԻԻԸ

I

Ղ... գիւղաքաղաքում առանձնացած ապրում էր Սիմօն անունով մի բարի մարդ։ Նա չէր խառնուում գիւղական գործերին. երևի գիտէր, որ իրան խօսքը չի ընդունւիլ, նրա համար էլ պոչն իրան էր քաշել։

Սիմօնը մի կարմիր կով ունէր մին էլ մի սիրուն կին. կինն էլ շատ սակաւ էր պատահում, որ հարեւանութիւն անէր գրացիների հետ. քաշոււմ էր հարուստ հարեւաններից, գիտէր, որ իւր գնալ-գալը գիւրեկան չէր նրանց համար։ Եւ իսկապէս հարեւանների դռներն ընկնելու կարիք էլ չուէին։

Սիմօնը չութի կամ գութանի ժամանակ ընկեր էր դառնում անասուն ունեցողի հետ, տանջւելն իրանից—անասունը—լծկանը հարեւանից, և իւր հողերն էլ նրանցի հետ վարում։ Երբեմն էլ պատ էր դնում, տախտակ էր քաշում, ձուկն էր բռնում մօտակաջ գետից—ծախում, և կարողանում էր թէ չէ, ամեն բանի էլ ձեռքը գցում էր։

Դրա համար էլ ոչ լաւ ձուկը բռնող էր, ոչ կարգին պատ դնող, և ոչ մի բանում չայտնի չէր. միայն մի բան լաւ գիտէր, որ լաւ սրախօսում էր և ճիճաղալի առակներ էր պատմում։ Այդ էլ վերագրում էին նրա խելքի պակասութեանը, անունն էլ «շաշ-Սիմօն» էին դրել։

«Մի անգամ մի գիւղում, մնի համար պատ դրի, պատմում էր նա իւր կեանքից. գործս վերջացրի, ասեցի—դէ փողս տւէք, գնում եմ։ Եկան պատին մտիկ արին, ասեցին՝ «ուստա, էս գշեր քու շինած պատի տակին քնի, առաւօտը քու վարձն էլ տանք մի բան էլ աւելի, վերկաց գնա»։ Համաձայնւեցի ոչ. վախեցի գշերը պատը վրէս քանդելի... պատն էլ թողեցի վարձս էլ, վեր կացայ եկայ մեր տունը։»

Բայց խօ ամեն մարդ այսպիսի պայման չէր կապում ուստա Սիմօնի հետ։ Չատ մարդ էլ հէնց նրա գլարձախօսութիւնների ու առակների համար դեռ վարձիցը մի բան էլ աւել էր տալիս։ Եւ իրանց աղքատութեան մէջ ուրախ ապրում էին մարդ ու կին։

Այս մի փոքրիկ ուրախութիւն էր, որ աւելի շուտ բոլորում էր Սիմօնի սրտից քան թէ ունեցածից. բայց մարդիկ սբան էլ էին նախանձում:

— Այսպէս, մենք էսքան չարչարում ենք, մեզ համար ապրանք ունենք, դուքան ունենք, առուտուր ունենք... Էլ չենք կարողանում ծէրը ծէրին հասցնենք, սա էս ֆէնց ա ապրում.— ոչ ջեբումը կապէկ ունի, ոչ դռանը չորս ոտնանի, ոչ գլխումը խելք...:

Այսպէս նախանձում ու զարմանում էին համագիւղացիք, հարեանները Սիմօնի ապրուստի վրայ, և միշտ էլ «շաշ» էին անւանում:

— Զաշ Սիմօնի թայն էլ չըկաս, նախատում էին կանաչք իրանց ամուսիններին, տարէնը երկու-երեք թազա լէհին (դէրիա) ա հազցնում իրան էն անբան կնգանը... Թողում չի բոբիկ ոտը գետին տեսնի...:

— Դէ նրա կնիկն էլ սիրուն ա, քու թայը խօ չի, կէս լուրջ, կէս հանաք նկատում էր մարդն իւր բարկացած կնոջն ու հեռանում:

Յիրաւի, Սիմօնի կնոջ դեղեցկութիւնը մի երկնային պարգև էր, որ բաժին էր ընկել աղքատին: Նա մի բուրալի, շքեղ շուշան էր, որ դուրս է գալիս յաճախ մի հասարակ մացառի, մի փոքրիկ թփի տակ, և զւարթ ծաղկում է— ժպտում, առանց մտքովն անցկացնելու, թէ քուրդը *) բուսել է վճիտ ջրերի ափին կամ զանգաճաղիկը փայփայած է բուրաստանում. նրան միայն մի փոքր լոյս, մի փոքր արևի շող է հարկաւոր...:

Ես մոռացել եմ այն պարկեշտ, ամօթխած սիրունի անունը, բայց գիւղացիք նրա աւել անունն էլ դրել էին «Նղապատառ»:

Գիւղի ջահէլները աչք էին տնկել այս կնոջ վերայ: Քանի անգամ զանգատուել էր նա մարդուն, թէ՛ աղբրումը ջուր լցնելիս Ղազոյանց Գալուստը աչքերին խոր մտիկ տւեց ու ասաց «ուխան»... Վարթումանց Փիլոսը իրանց դռնովն անց կենալիս աչքով արաւ... Միրզանց Առաքելը ճանապարհին «զաստի» գիպաւ իրան...:

— Պտղատու ծառին շատ քարկըգցեն... Էդ ամեն կնգայ էլ կըպատահի, սիրտդ կոտրիլ մի, ես էլ եմ շատերին աչքով արել, հանաք անելով կնոջը պատասխանում էր ուստէն:

Բայց, այսուամենայնիւ, թէկուզ հէնց մենակ ջըմնալու, չըվախենալու համար— որովհետև պատգիլը, խզարչի, ձկնորս, և այլն Սիմօնը յաճախ գիւղից հեռանում, ուրիշ տեղ էր մնում— իրանց հարեան դար-

*) Մի հասարակ, անհոտ ծաղիկ է:

բին Ալօփի փոքրիկ աղջիկը գիշերները Սիմօնի կնոջ մօտ էր քնում։
Գիշերները երկար հեքիաթ էր ասում Սիմօնի կինը իւր փոքրիկ
ընկերուհու, ութ—տասը տարեկան Մարուշի համար (այսպէս էր հա-
րեանի աղջկայ անունը)։ «Ջմուռ զուշի» հեքիաթն էր ասում, կամ
պատմում էր, թէ ինչպէս մալը իւր եօթը խորթ աղջիկներին ձգեց
հորը ու ջաղացաքարը դրեց բերանին, իսկ նրանք օրը մի չամիչ գը-
տան, ապրեցին ու փորելով, փորելով հասան մի ստորերկրեայ զարմա-
նալի աշխարհ... և կամ թէ «Լիս ու մուր աշխարքների» մասին էր
պատմում, մինչև երկուսն էլ քնում էին։

II

Ահա ուստա Սիմօնի սպիտակ տնակը՝ մենակ, առանձնացած, եր-
կու լուսամուտի փեղկերն էլ փակած, երևում է պարտիզի—մի քանի
ճառերի ետեւից։ Գիշերը խաղաղ է, ինչպէս քունը, և կախարդիչ
քան երազ։ Կարծես թէ այս գիշերն էլ արեւելեան մի հիւն հիւն հե-
քիաթ լինի...։

Երկու հոգի այս պահուն ճառերի տակովն անցան... մօտեցան
Սիմօնի դռներ։

Թէ ինչ էին անում նրանք, դժւար է ասել, միայն շուտով ետ
բացեց դուռը շրլխկալով, և երբ բացեց, ներսից պարզ լուեց մի
սուր ճիւղ, որ իսկոյն լուեց, և մի կանացի ձայն միաժամանակ աղաղա-
կեց «ո՛վ էք, ինչ էք ուզում... ո՛վ էք, ո՛վ, ո՛վ...»։ Դուռը շուտ փակ-
ւեց, ձայնը խլացաւ, բոլորովին կտրւեց։

Այդ գիշեր ուստա Սիմօնը գնացել էր մօտիկ գիւղը, կարծեմ
փուռը շինելու, և, երևի, խորը քնած, մի վատ երազ էր տեսնում իւր
տան գլխին։

III

Գիւղական դատարանում ուստա Սիմօնի գանգատը լսելուց յե-
տոյ, ոմանք յանդիմանելով, ոմանք թաքելով, մի քանիսը բարկանալով
խորհուրդ տւին, որ ձեռք քաշի «կեղոտոտ բանից»։

— Թէ որ կեղոտոտ բանն ուզում չէք, դէ դատաստան արէք,
թէ չէ ես իմ ձեռովը կանեմ... գոռում էր ուստա Սիմօնը և կարմրած
աչքերը քիչ էր մնում դուրս թափւէին բներից, նրա կողքին հեկե-
կում էր փոքրիկ Մարուշը։

— Հա, անգամը կրկտրես էլի, ձայն տւեցին չորս կողմից և ծիծաղելով նայեցին մեղադրեալին:

Սա գիւղի յայտնի լօթիներէց մէկը—Սանդրօն էր, Մահուդ չուխաչով, երկայնաճիտ, բարձրակրունկ կօշիկները հագին, ֆուրաշկան մի ականջի վրայ թեքած, կարմիր բաղդաղին վզովը ձգած, մի կողմ կանգնած նա ժպտում էր ուստա Սիմօնի և նրա բարկութեան վրայ: Հերոսին շրջապատել էին իւր ընկերից մի քանիսը, որոնք եկել էին դատին ներկայ լինելու:

— Կրտսեմեմ, ետոյ պատասխանը դուք կրտաք, բարձրաձայն սպառնում էր Սիմօնը, տեսնելով, որ դատարանն անուշադիր է իւր բողոքին:

— Սպանող ես քու կնիկը պահի, շաշ գետինը մտած, ձայն տւեց մէկը և սրան հետևեց ընդհանուր ծիծաղ:

— Սպանիլ մի, ուստա Սիմօն ջան, մեղք ա, մուրազի վրայ ջահել ա, հեգնեց մի ուրիշը նոր հռհռոց բարձրացնելով:

Այնտեղ տանուտէրը մերթ ծիծաղելով ու հանաքներով, մերթ սպառնալով ու բարկանալով ստիպում էր Սիմօնին, որ ձեռք քաշի «կեղտոտ բանից». բայց այդ չէր յաջողւում:

— Ես ասում եմ, որ արին պէտք է անեմ... հիմի էս ա, որ ասում եմ... իբրև հաստատ որոշում շուտ-շուտ կրկնում էր Սիմօնը, սակայն բոլորն էլ գիտէին, որ նա արին անող մարդ չի:

Սանդրոյի ընկերներից մէկը պատի տակը քաշեց տանուտէրին, ականջումը մի բան փսփսաց. տանուտէրն էլ Սիմօնին մի կողմ քաշեց ականջումը փսփսաց:

— Զեմ ուզում, նրա ձեռքից ազատելով գոռաց ուստէն, չեմ ուզում...:

— Դէ որ չես ուզում, վկաներդ բեր, գործը շարունակում եմ, դէմքը թթւացնելով ասաց տանուտէրը և պաշտօնական դիրք ընդունեց:

Սիմօնը չրվախեցաւ:

— Ա՛յ վկայ, համարձակ ցոյց տւեց Մարուշին:

— Դա երեխայ ա, երեխի վկայութիւնը զակոնը չի ընդունում:

— Իմ կնիկը ճանաչել ա, իսկոյն վրայ բերեց ուստէն:

— Քու կնիկը շատ կարելի ա սուտ ա ասում,—զակոնը առանց ֆակտի զանգատաւորի խօսքին չի հաւատում, կրկին խիստ ու կոպիտ մերժեց տանուտէրը:

Սիմօնը յուսահատութենից ու կատաղութենից քիչ էր մնում

վրայ թուչեր, խեղտէր իւր երեսին սառն հանդարտութեամբ նայող տանուտէրին, բայց իրան զսպելով հարցրեց.

— Բաս էս ձեռք պըտի ըլիլ...

— Էնհէնց պտի ըլիլ, որ դրուստն իմանալու համար ես պէտք է քննութիւն անեմ.— պէտք է քու կնգանը տանեմ դոխտուրի մօտ, որ դօխտուրը քննի...

Սիմօնը մնաց դիք կանգնած. արիւնը գլուխը տուց, ականջները տոժժացին. նա չէր իմանում, թէ որտեղ է կանգնած. չար մտքերն արդէն խռնուում էին նրա գլխում....

— Ա՛հա, գնացէք սրա կնգանը բերէք, հրամայեց տանուտէրը և մի աղմուկ ընկաւ. Ոմանք տանուտէրին էին խնդրում, ոմանք գնացողներին էին բռնում, ոմանք էլ Սիմօնի հետ էին կռւում իւր «շաշուկեան» համար, որ բանն այստեղ հասցրեց, և աշխատում էին համոզել, որ գոնէ այժմ ետ կանգնի խաչտառակութիւնից, Փոքրիկ Մարուշը կպել էր Սիմօնի փէշերին և իւր վախեցած աչքերով մէկ խօսողների երեսին էր նայում մէկ Սիմօնի:

Այս ժամանակ դատարանի լուսը մթնեց, և իւր ահագին գալչենի քուրքը ներս բերեց գիւղի հարսուտներից մէկը—Պետրոս աղէն:

— Ի՛նչ խաբար ա, ինչ էք զալմաղալ անում. ծանր ծանր հարցրեց աղէն:

Եւ բոլոր պատմութիւնը, թէպէտ չաչտնի էր իրան, ուշադիր լսեց, իբրեւ թէ նոր էր իմանում:

Գլուխը պտրտելով խոր հառաչեց գիւղի հաչքը և խորհրդաւոր ձայնով դարձաւ շուրջը—գետինը մտէք... ձէններուդ կտրեցէք, անաբուռներ, աննամուսներ...

Այս խօսքերն այնպիսի ազդու կերպով արտասանեց, որ բոլորն էլ գլուխները կախ արին, և, եթէ մի օտար մարդ լինէր, կրկարձէր թէ ամաչեցին:

— Սրան մտիկ արէք, սրան, գլուխը վեր քաշելով ձեռքը դէպի Սիմօնը մեկնեց աղէն. օղլուշաղի անու՛նը բերել ա գցել գեղամէջ...

— Բա սուս կենան... նամուսս գետինն էք կոխել... բա սուս կենան... գողալով ընդհատեց ուստա Սիմօնը:

— Բաս ի՛նչ կանես, որ սուս չես կենալ...

— «Ի՛նչ կանեմ... արին կանեմ, արին...

— Ա՛յ տղայ, գեռ կանգնած էք, էս րոպէիս գնացէք սրա կրնգանը բերէք, տեղիցը վեր թռաւ տանուտէրը:

— Կացէք, աչքերը չռեց աղէն, և նորից աղմուկն ընկաւ. Այս ժամանակ տանուտէրն ու Պետրոս աղէն իրար մի քանի խօսք ասացին:

— Սո՛ւս կացէք, ձայն տւեց աղէն, ի՛նչ էք զորտան ժամատուն շինել... Սանդրո՛, էստեղ արի՛:

Սանդրոն մօտեցաւ:

— Մի հինգ մանէթ հանիր էստեղ.

— Ախար զուր ա է, ադա.

— Ես քեզ ասում եմ—հանիր.

— Ախար զուր ընչի հանեմ:

— Ես քեզ ասում եմ զուր հանիր, բարկացած հրամայեց աղէն:

Սանդրոն քթի տակը ժպտալով մի հնգանոց հանեց, տւեց աղին և ուզում էր հեռանալ.

— Կաց, ուր ես գնում... դու էլ էստեղ արի, Սիմօն.

— Գալ չեմ, էդ խելքից հեռու բան ա... ես իմ նամուսը փողով չեմ առել որ փողով էլ ծախեմ...

— Էստեղ մօտիկ արի.

— Ասեցի, որ զալ չեմ:

— Դէ գնացէք, ասեցի... ես էստեղ խաղ չեմ անում... Զուտ գնացէք սրա կնգանը բերէք, կրկին մէջ ընկաւ տանուտէրը:

— Կացէք, դեռ չըգնաք... Սիմօն, քեզ ասում եմ էստեղ արի:

— Առաջ գնա էլի, խստոնիխուն աղաղակում էին այս ու այն կողմից,

— Գնա բարրշի, հինգ մանէթն առ էլի...

— Տօ շաշ, գնա մուֆթա փող ա, առ ջեբդ դիր. մի տարի որ տանջւես, պատ դնես, էդքան աշխատիլ չես...

— Կասես թէ մենձ բան ա էլէլ... առաջ գնա...

Աղաղակելով, շշկլացնելով ու հրելով առաջ բերին Սիմօնին մօտեցրին Սանդրոյին. թղէն նրանց ձեռք ձեռքի տւեց, հնգանոցը կոխեց Սիմօնի բուռն ու գոռաց—«պոօշտի»:

— Պոօշտի, պոօշտի, աղաղակեցին գիւղացիք:

Սիմօնն անզգայաբար գլուխն առաջ ծռեց, և, երբ զգաց Սանդրոյի շրթունքներն իրան շրթունքներին կպած մտքովը մի բան անցկացաւ...:

— Անո՛ւշ, անո՛ւշ, ձայն աւին գիւղացիք:

Հաշտութիւնը կայացաւ...: Երբ որ սկսեցին արդէն ուրիշ բաներից խօսալ, Սիմօնն աննկատելի կերպով, փոքրիկ Մարուշի ձեռքը բռնած, դուրս էր գալիս դատարանից.

— Ես տասը մանէթ կրտամ, յանկարծ ետևից ձայն տւեց մէկը:

ՅՈՎՅ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ



ԵՐԿԻՆՔ ԵՒ ԵՐԿԻՐ

Իւր խոր հայեացքով երկինքը մի օր
 Ներքեւ—մայր երկրի երեսին նայեց,
 Տեսաւ գեղեցիկ գաշտեր, սար ու ձոր,
 Անտառներ, ծովեր և սիրահարւեց:
 Երկիրը՝ թմրած, տխուր, ցրտամեռ,
 Յանկարծ սթափւեց գարունքւայ կեանքով,
 Վառւեցին սրտում հրեղէն բոցեր,
 Եւ շնչեց հազար ծաղկանց բուրմունքով
 Եւ պինդ սիրեցին այսպէս իրարու
 Իրարից բաժան, իրարից հեռու

Երկինք ու երկիր....

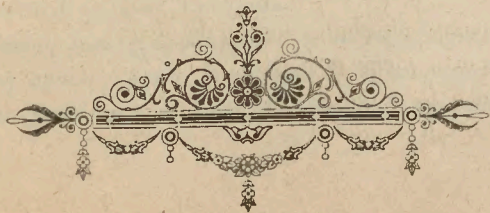
Բայց երբ է սէրը արգելք հարցընում.—
 չէնց որ գալիս է գիշերը հասնում,
 Երկինքն աստղազարդ, անհամբեր, ազահ,
 Իւր հազարաւոր աչքերը բանում,
 Հիացած նայում սիրուհու վերայ,
 Մինչև լուս նայում և չի կշտանում:
 Եւ աստղ—աչքերը վառ վառ ցոլանում,
 Ընկնում են երկրի կրծքերը ջրային,
 Որոնք փրփրում են, ուռչում, բարձրանում,
 Ճգնում են հասնել վեր—սիրահարին:
 Եւ սիրող երկինքն աւելի վառւած,
 Գիշերւայ բոլոր զուգսով զարգարած,
 Փռում է իրան բոլոր փառքերը,
 Իւր բոլոր տենչերն, աչրւող կրքերը,
 Վառւում, բորբոքւում,
 Փարում է, գգւում
 Եւ երբ չի հասնում իւր անհաս սէրին,

Լուռ լուռ ճպում է ցոլուն աչքերին,
Ցոլուն աչքերից գիշերւաց մթնում
Երկրի երեսին ցողեր են ընկնում,
Սարգարիտ ցողեր—արցունք երկնաչին . . .
Իսկ այդ ժամանակ երկիր-սիրուհին
Հազար շրթունքով սարերի ծալից
Համբոյր է տալիս թխպոտ ամպերին,
Անհուն ծովերից, անթիւ ծովերից
Հազար կրճքերով ձգտում է եարին.
Տանջում է ուժգին, վառւում է սէրը,
Յուզւում են փրփրում նորա ջրերը,
Սակայն չեն հասնում քնքոյշ փափագին,
Ծանրը տնքում են, հեծնում ահագին . . .

Ամպերի տակից,
Իւր մթին գահից
Բոլորը տեսնում լուսինը անքուն
Եւ բանաստեղծին պատմում է թագուն,
Թէ ինչպէս ծովը գիշերւաց մթնում
Ուռցնում է իրան կուրծքը տարփալի,
Երկինքը հազար աչքերով ժպտում,
Եւ գաղտնի սիրոյ համբոյր է տալի,
Եւ իրար համար երգեր են ասում,
Իրար փաշփաշում, զգւում, արտասւում,
Ինչպէս կենդանի, զգացուն մարդիկ . . .
Եւ բանաստեղծը տխրում է սաստիկ,
Նախանձում է նա, թէ ինչու չունի
Ինքն էլ այնպիսի մի վեհ սիրուհի:

1894 Օգոստ. 25

Ջալալօղլի

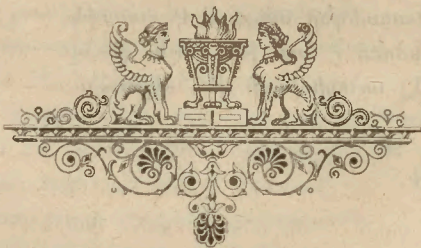


ՕՐ. N-ին

Ես ասացի. — դու ճաղկում ես,
 Որպէս շքեղ մի գարուն,
 Եւ բոլորը, ինչ որ ունես,
 Կեանք է թովիչ ու սիրուն
 Միմիայն, ափսոս, սիրտդ է մեռած,
 Միմիայն նա է չոր քեզնում »
 Նա հառաչեց և ինձ ասաց,
 — «Միմիայն սիրտս չես տեսնում»:

1894. Նոյեմբեր 5

ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ



ԼԵՌՆԵՐԻ ՀՈՎԻԻԸ

Լեռներ... բարձր ու կանաչ լեռներ, դուք հայրենիքն ու գահը
զով գեփիւռների, անուշաբույր ծաղիկների, սուրբ ցօղերի ու շաղերի,
անմահական սառն աղբիւրների, սև-սև ամպերի, հրեղէն կաջձակների,
ջրեղէն տարափների... Դ՞ուք—մօտիկ Աստըճուն, աստղերին, լուսնին,
երկնային շնորհքներին ու գաղտնիքներին, վեհ ու վեհապանծ լեռներ...

Եւ ո՞վ է հողեղէններից այնքան ձեզ նման հպարտ, հզօր, վեհ-
անձն ու մաքուր, որքան ձեր հարազատ որդեգիրը, ձեր մորիկների
ու գեփիւռների, ծաղիկների ու կաջձակների ծնունդը, ձեր պահած ու
փաշտապան հովիւը:

Լեռների հովիւը. անձանօթ ու խորթ կեանքի սրտամաշ հառա-
ջանքներին, գետնաքարշ արարքներին, հաղկատակ խաղերին ու տա-
ղերին, հպարտ ու զարթ, որպէս այդ ձեր վայրենի ծաղիկները:

Բայց ձեր վայրենի ծաղիկներն էլ իրանց բույրով-հրապուրով ընկ-
նում են ծանր ու կուպիտ ոտների տակ և ապականում, ցելս դառնում:

Քաղաքում, բարձրադարձ տան բակում՝ իւր սրինգն ածում ու
պար էր գալիս մի բարձրահասակ, թիկնաւէտ երիտասարդ: Նրա հագին
բազմատարազ շորերի ցնցոտիներ էին, գլխին ծանր քրդի քօլօզ:

Ջւարթ էր նրա հովական սրնգի ձայնը, ուրախ էր պարի եղա-
նակը, աշխույժ էր և պարը, միայն տխուր էին թուխ, կրակոտ աչքե-
րը, որ երբեմնակի նայում էին վերև: Նրանք երբեմնակի նայում էին
վերև, երևի տեսնելու, թէ ոքմի՞ն կա՞յ պատշգամբներում, թէ չէ. նա-
յում էին, սակայն չէին աղերսում...:

Տխուր էր և նրա առնական դէմքը իւր շիկասև, նորածիլ շր-
ջանակի մէջ, ուր նշանաւոր էին արծւի քիթն և ուռած շրթունքնե-
րը: Եւ նա ինքն ամբողջ մի մարմնացած վայրենի վիշտ էր, բայց
իւր սրինգն ածում ու պար էր գալիս:

Նրա հնամաշ շորերի ձորձերը թռչկոտելով դիպչում էին բարձր ագ-
դերին ու բաց սրունքներին, յօրինելով մի ճիճաղաշարժ տեսարան, որ
սաստիկ վիրաւորում էր նրա հզօր կերպարանքն ու դառն տխրութիւնը:

— Քնւրդը, քնւրդը... աղաղակեցին երեխաները, և տանըցիք նոր ճաշերն աւարտած, թմփթմփալով սրնգի ձայնին դուրս եկան պատշգամբը, նայելու աղքատ քուրդին,

Աւելի ոգևորւած քուրդը կրկնապատկեց եռանդը, աշխատում էր ցոյց տալ իւր բոլոր շնորհքը զանազան ծամածուլթիւններ ու խեղկատակութիւններ անելով...։ Եւ նա հասնում էր իւր նպատակին. վերեւից հրճոււմ, ուրախ կրկնում էին։

Քաջ նրանցից ոչ ոք չէր մտածում թէ ինչու ինքը, պարողը չի ուրախանում, ինչու մենակ նա է տխուր...

Եւ ի՞նչ կաւելանար աղքատ քուրդին, եթէ մէկն այդ հարցնէր։ Նրան մի քանի կոպէկ սև փող էր հարկաւոր, առաւ դուրս եկաւ։

Մտաւ ուրիշ բակ։

Պատրաստուում էր դարձեալ իւր պարն սկսելու երբ մէկը հարցրեց.

— Ո՞րտեղացի ես, տղայ։

— Սասունիցն, աղա.

— Հապա ռւր ես եկել.

— Ես չոբան էի, աղա. թուրքեր մեր գեղ քանդեցին... իմ ոչխար լէ թալլեցին...

Նա բաց արաւ կռան տակը, որտեղ երևում էր խանջալի տւած լայն վերքի սպին, քօլօզը վերցրեց, ցոյց տւեց գլխի պատուածը, երևի դբանով ուզում էր ասել, թէ հեշտ չի տեղի տւել թշնամուն, և դարձեալ ծածկելով սկսեց իւր սրինգն ածել ու պարել։

— Гдѣ это Сасунъ, папа, հօրը փարելով հարցրեց օրիորդը։

— Это тамъ... далеко, ձեռք թափ տալով իբրև պատասխանեց հայրը և շարունակեց «դնջւտալով» նայել աղքատ սրնգահարին, որ զանազան ոստումներ ու ծամածուլթիւններ անելով պար էր գալիս ներքև-բակում։

Զւարթ էր նրա սրնգի ձայնը, պարի եղանակը, աշխոյժ էր և պարը, միայն տխուր էին նրա թուխ, կրակոտ աչքերը, որ երբեմնակի նայում էին վերև...

Եւ այսպէս պար էր գալիս հայրենիքից հալածւած, ոչխարը խլած Սասունի լեռների հովիւր։ Նրա հնամաշ շորերի ձորձերը թռչկոտելով դիպչում էին բարձր ազդրերին ու բաց սրունքներին, յօրինելով մի ցաւալի տեսարան։

ՅՈՎ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ



ՀՐԵՑՑՈՎ

(ԼԵՐՄՈՆՏՈՎԻՑ)

Կէսգիշերային լրոին երկընքում
Թռչում էր հրեշտակն և խաղաղ երգում,
Եւ լուսինն, աստղերն, ամպեր խմբովին
Ունկընդիր էին նորա սուրբ երգին:

Նա արդարների վայելքն էր երգում
Ծառերի տակին-դըրախտի այգում:
Երգում էր նա մեծ Աստուծոյ վերայ,
Եւ սրբոյալի էր գովեստը նորա:

Նա գրկում բռնած մի մատաղ հոգի
Բերում էր երկիրն վշտի, արցունքի,
Եւ մատաղ հոգում հնչիւնքն երկնային
Թէև անբարբառ, կենդանի մնացին:

Եւ անպատմելի մի տենչանք հոգում,
Նա շատ տառապեց, տանջւեց աշխարքում,
Եւ չրկարացին երգին երկնալուր
Փոխարինել երկրի երգերը տխուր:



ՆԱԴՍՈՆԻՑ

Մեռաւ իմ մուսան սակաւ ժամանակ
 Նա լուսաւորեց օրերըս միայնակ.
 Թափեցին ծաղիկներս, կրակներս հանգան,
 Մուլթն է գիշերըս, ինչպէս գերեզման:
 Յաւից, յուզմունքից յոգնած իմ սրտում
 Զուր եմ ես բուժիչ ձայներ պտրրտում,
 Ամլած է առաթուր պսակս հոտաւէտ,
 Կուռում եմ աներգ, տրտմում եմ աներգ . . . :

Բայց՝ առաջ միջումն իմ հէզ սենեկի
 Ո՛րքան հրաշքներ էին կատարուում.—
 Ուզէի թէ չէ, զմբէթն երկնքի
 Գլխիս կրբացւէր լոյսերի ծովում,
 Կրճղւէր հեռու լրճակն արծաթի,
 Կրփալէր շրքեղ պալատ սինազարդ,
 Կրբարձրացնէին ծոցում կապույտի
 Սուր ժանիքները լեռներ ձիւնապատ . . . :

Իսկ արդ.—մենակ եմ. դատարկ ու մուլթը,
 Խորթացած անկիւնս աչքիս է նայում,
 Որպէս սև թռչուն, իմ լուսամուտը
 Բըքոտ գիշերը երկիւղով բաղխում:
 Պերճ պալատներս ցնդեցին օդում,
 Վեհապանձ լեռներն աճիւն կտրեցին,
 Վիշտ ու վէրքեր են սիրտս կեղեքում,
 Եւ թող արցունքներ աչքերիս միջին . . . :

Մեռաւ իմ մուսան սակաւ ժամանակ
 Նա լուսաւորեց օրերըս միայնակ.
 Թափեցին ծաղիկներս, կրակներս հանգան,
 Մուլթն է գիշերըս, ինչպէս գերեզման:



Թ Ա Փ Ա Ռ Ի Բ

(ՀԻՅՆԻՑ)

Երբ որ կինը քեզ կըթողնի,
Ջուտով միւսին դու սիրիր
Բաց աւելի լաւ կըլինի,
Մաղախն ուսիդ թափառիր:

Կըհանդիպես կապուտ լճի,
Վերան ծառեր են թեքւել
Կարող ես քո հոգուդ միջի
Վիշտը աչնտեղ դու թափել:

Կրբարձրանաս սեպ-սեպ լեռներ
Հառաչելով ծերի պէս,
Բաց երբ հասնես գազաթն 'ի վեր
Արձըւի ձայն կըլսես:

Դու էլ իսկոյն, արծիւ կտրած,
Կըզգաս—հզօր ես դարձել,
Որ ազատ ես, և աչնտեղ—ցած
Չատ քիչ բան ես կորցըրել:

ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ



ՐԱՖՖԻԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

I

Չեմ չիշում ինչ օր էր, բայց գիտեմ, որ 1893 թուականի օգոստոս ամսի կէսին էր, երբ ես առաջին անգամ տեսայ Րաֆֆին: Ես նոր էի Թիֆլիս եկել և առաջին ջերմ փափագս էր տեսնել այն մարդուն, որ, իմ կարծիքով, հայ ազգի վշտերի ու դառնութիւնների ամենաեռանդուն թարգմանը և նրա նուիրական գաղափարների ամենատաղանդաւոր արտայայտիչն էր: Նրա ոգևորիչ գրիչը ինձ վրայ խոր տպաւորութիւն էր գործել: Նրա անունը ինձ համար անգուգական էր: Այդ անունով ես շատ անգամ էի կովել և թշնամացել վիպասանի գաղափարի հակառակորդների հետ:

Երեկոյ էր, երբ ես իմ մի բարեկամի հետ մտայ Րաֆֆիի մօտ: Այդ ժամանակ վիպասանը բնակվում էր Սօլօլակի թաղում, մի փոքրիկ հայ բուրժուալի տանը:

Անցնելով բաւական ընդարձակ մի բազ, մենք փայտեայ տանդուղքով բարձրացանք բազի խորքում գտնվող տան վերին չարկը: Առաջին բանը, որ այստեղ աչքի ընկաւ, տրօպիքական ծառերը, ծաղիկները և բոյսերն էին, որ մի փոքրիկ անտառ էին կազմում պատշգամբի մի ծայրից մինչև միւսը: Ոտ դնելով այդտեղ, մենք զգացինք վերին աստիճանի ախորժեղի մի բուրմունք, որ տարածել էր օդի մէջ բազմատեսակ ծաղիկների անոյշ խարնուրդը: Բուսականութեամբ հարուստ արևելքում ծնված բանաստեղծն իւր անշուք բնակարանը շրջապատել էր բնութեան գեղեցիկ և գոյնզգոյն ժապաւէնով, որ մի առանձին հրապուր էր տալիս նրան արտաբուստ:

Բնակարանը բաղկացած էր երկու ոչ այնքան մեծ սենեակներից, որոնք միմեանցից բաժանված էին փոքրիկ նախասենեակով: Մի քանի սևագոյն աթոռներ, մի հատ ասիական թախտ պարսկական գորգով ծածկված և բարձերով զարդարված, պատի առջև

դրած մի պահարան գրքերով լի—այս էր Բաֆֆիի կաբլինեթի ամբողջ կահ-կարասին: Այնուհետև լուսամուտների յատակների վրայ, անկիւններում, դուրս և ներսը, ամեն տեղ ծաղկամաններ:

Սենեակում տիրում էր կիսախաւար: Գրասեղանի վրայ վառվող կանաչագոյն լուսամտիով ծածկված մի գոյգ մոմերի լոյսը տարածվել էր հաստակազմ գրքերի վրայ, որոնց մէջ աչքին էին ընկնում հաշկազեան բառարանի ահագին հատորները: Այդ սեղանի քով նստած էր մի մարդ, բաւական մեծ գլխով, լայն, բարձր, կնճռոտ և քոնքերի մօտ դուրս ցցված ճակատով, թանձր ու սև ունքերով, խիտ բեղերով և կարճիկ միրուքով, ուր հագիւ նշմարվում էին քանի մի սպիտակ թելեր: Նրա դէմքի գոյնը թուխ էր, արտաշայտութիւնը առաջին անգամ տեսնողի համար անհիւրընկալ, շրթունքները սեղմված, աչքերը հիւանդոտ:

Դա էր աչն մարդը, որի «կաշները» մի քանի ամիս էր արդէն բոցավառել էր հաշ երիտասարդութեան սրտերը, ամեն տեղ չուզմունք բարձրացնելով և ազնիւ զգացումներ շարժելով: Տեսնելով Բաֆֆիին նստած, ինձ թւաց, որ նա բարձրահասակ է և յաղթանդամ: Բայց երբ նա ոտքի կանգնեց մեզ ընդունելու, երևեց միջին հասակից էլ քիչ ցածր, կարելի է ասել, մի փոքրահասակ մարդ:

Ինձ տիրեց մի տարօրինակ զգացում, գուցէ նման բարեպաշտ մարդու երկիւղածութեանը, երբ առաջին անգամ ոտ դրի այդ մարդու սենեակը: Ես պանսիօնի աշակերտուհի չէի, որ, բանաստեղծութիւններով յափշտակված, նրանց հեղինակներին երևակայէի երկրաչին հրեշտակներ, օժտված թէ բարոյական և թէ արտաքին ամենագեղեցիկ յատկութիւններով: Բայց և այնպէս, ես ոչ միայն Բաֆֆիի գաղափարների երկրպագուն էի, այլև սիրում և յարգում էի նրա անձնաւորութիւնն իսկ, հեռուից հեռու, անտես, անձանօթ: Մինչդեռ, չը պիտի թագցնել, այդ անձնաւորութեան մասին գաւառներում շատ էլ նպաստաւոր կարծիք չէր տիրում: Սակայն թւում էր ինձ. մի մարդ, որ աչնքան ընդունակ է բարձր գաղափարների թարգման լինելու, մի մարդ, որ աչնպիսի մաքուր զգացումներ է ներշնչում ժողովրդին— չէ կարող լաւ հոգի չունենալ: Գիտէի նոյնպէս, որ սովորաբար միևնոյն չափն են գործածում թէ հասարակ մահկանացուների և թէ բացառիկ անհատների բարոյական արժէքը որոշելիս: Զգում էի, որ եթէ Բաֆֆիի անձնականի մասին լաւ կարծիք չէ տիրում—մեղաւորը ամբոխի շտապ եզրակացութիւնն է, մի կարճատես, կիսակիրթ ամբոխի, որ չէ կարող թափանցել իւր բարոյական և մտաւոր առաջնորդների

ներքին աշխարհը, հոգեբանօրէն բացադրել և արդարացնել նրանց կարծեցեալ թերութիւնները:

Բաֆֆին գրում էր, ուստի մեր այցելութիւնը շատ էլ յարմար ժամանակ չէր և պէտք է անախորժ լինէր նրա համար: Բայց մի դիւրեկան ժպիտ լուսաւորեց այդ ըստ երևոյթին մուսլ մարդու թախճալի դէմքը, երբ նա մեզ տեսաւ: Իւր ցաւազար աչքերը շփելով, նա սեղմեց մեր ձեռքը, հրաւիրեց նստել և իսկոյն ծառային հրամայեց մեզ համար թէյ բերել:

Մեր խօսակցութիւնը սկզբում դանդաղ, յետոյ դարձաւ ամփոփ ու կենդանի և տւեց մինչև ուշ երեկոյ: Այդ ժամանակ էր, որ «Մեղու» լրագիրը իւր աշխատակից Հայկունիի բերանով (Յովակիմ Գեղամեանց) արշաւանք էր սկսել Բաֆֆի դէմ: Վիպասանի երկրպագուները վրդովված էին այդ արշաւանքով: Ես ինքս շատ անգամ անգուսպ կոիւններ էի ունեցել Բագում մեղուականների հետ, որոնց ատելութիւնը Բաֆֆիի դէմ այդ ժամանակ հասել էր իւր գագաթնակէտին: Ինքը վիպասանը սաստիկ վշտացած էր Հայկունիի յարձակումներից: Բնական էր, որ նրա խօսակցութիւնը պտտէր այն գրականական բանակուռի շուրջը, որ տիրում էր այդ մասին «Մշակ» և «Մեղու» լրագրների մէջ:

Նա պարզում էր իւր հակառակորդների արշաւանքի բուն շարժառիթը, որ մինչև այդ ժամանակ ինձ համար շատ էլ պարզ չէր: Եւ որքան նա շատ էր յարձակվում մեղուականների վրայ, այնքան այդ մարդիկ ինձ համար անախորժ էին դառնում, թէև միւս կողմից շատ էլ ախորժելի չէին վիպասանի միակողմանի դատողութիւնները և անձնական, կրքոտ հարուածները:

— Եթէ այդ մարդիկ,—ասում էր նա,—միայն կարճատես, յետադէմ և անմիտ լինէին, ես այսքան չէի վրդովվիլ: Բայց նրանք խորամանկ էլ են—ահա ինչն է ատելի. նրանք ոչ մի տող առանց վատ նպատակի չեն գրում: Նրանք ղեկավարվում են եզուիտական ձգտումներով, թէև զուրկ են եզուիտների խելքից: Նրանք միջոցներ չեն խնայում, նրանց համար. ամեն մի վատ միջոց ներելի է, միայն թէ փնտսեն ինձ: Ուշադրութեամբ էք կարդացել այդ Հայկունիի յօդուածները:

— Այո, մասամբ:

— Եթէ դուք այստեղի գործերին տեղեակ լինէիք, այդ յօդուածների մէջ կրդտնէիք շատ ստոր ականարկներ, այո, նոյն իսկ մատնութիւն:

Դուրս թափելով իւր սրտի առաջին թոցնը, Բաֆֆին հանգստացաւ և այնուհետեւ երևան եկաւ մի հեգնասէր, նոցն իսկ սրամիտ, մարդ։ Խօսակցութեան նիւթը նոցնն էր, բայց որպիսի՜ սառնութեամբ էր նա ծաղրում իւր հակառակորդներին։ Մի կարճ համեմատութիւն, մի թեթեւ նկարագիր պատկերացնում էր այդ մարդկանց ամբողջ բարոյական աշխարհը։ Եւ իւր սառն հեգնութեամբ Բաֆֆին աւելի էր ազդում ինձ վրայ, քան կատաղի յարձակումներով։

— Ով ուզում է հայ գրականութեանը ծառայել,— փոխեց նա դարձեալ իւր խօսելու տօնը լրջութեան,— պէտք է առաջ սովորի դիմանալ սեւ նախանձի և ատելութեան հալածանքներին։ Ամեն մի հայ իրան առ նուազը մի նապօլէօն է համարում, և դուք չէք կարող ապացուցանել, որ նա պէտք է հասարակ գինուր լինի։ Պատմական անմիաբանութիւնը մեր լրագիրների համար թուլթակի երգ է դարձել, բայց ոչ ոք մեզանում այնքան նախանձոս և չարահոգի չէ, որքան լրագրական զանաճները։ Ամենացաւալին այն է, որ գիտութիւնը ու կրթութիւնն էլ չեն օգնում հաշին։ Քանի քանի համալսարանականներ կան, որոնց դաւանած սկզբունքները պատիւ չէին բերիլ մեր հին խալիֆաներին անգամ։ Պէտք է հէնց այդպիսիների դէմ կռիւ մղել, հէնց նրանց մտորակել, եթէ ոչ—տգիտութիւնը իրան արդարացնելու պատճառներ շատ ունէ։ Եւ մենք կրկուեք, գոնէ ես վճռել եմ անդադար կռիւն, թող ինչքան ուզում են հայհոյեն։ Մի մարդ, որ հաւատում է իւր քարոզած գաղափարների անպայման սրբութեանը, նրա համար դժուար չէ հալածվելը։ Մեր կողմն է նոր սերնդի անկեղծ համակրութիւնը և ոգևորութիւնը, նրանց կողմն է հինը, քարացածը և նեխվածը։ Թող որքան ուզում են կատաղեն, փրփրեն, ոչինչ չեն կարող անել ժամանակի պահանջների դէմ...

Ջարմանալի հաւատ և եռանդ էին զգացվում վիպասանի այդ խօսքերի մէջ։ Այդ լուպէին նա իմ աչքում երևում էր կեանքի դառը փորձերի բուրացում ծովված և կարծրացած մի մարտիչ, որին անկարելի էր շեղել մի անգամ արդէն բռնած դիրքից։ Ոչ մի բան այնքան չէր կարող խրախուսել մի երիտասարդի, որ իւր սրտում զգում էր գրականական ասպարէզը մտնելու անցողիկ փափագ, ոչինչ, քան մի այդպիսի մարդու խորին հաւատով արտասանած այդ խօսքերը։

Ես դուրս եկայ Բաֆֆիի բնակարանից ամենալաւ տպաւորութեան տակ։ Թուում էր ինձ, որ այդ մարդու եռանդը, տոկունութիւնը, հաւատը և ինքնախտահութիւնը կարող են ամենաթերահաւատ մարդուն անգամ ոգևորութիւն ներշնչել։

II.

Այդ օրից մեր մէջ սկսեց ծանօթութիւն, որ, քիչ ժամանակ անցած, փոխվեց բարեկամութեան: Ես այցելում էի Բաֆֆին շաբաթը մի երկու անգամ, մեծ մասամբ կիրակի օրերը, երբ նա չէր զբաղվում, իսկ յաճախ հանդիպում էինք փողոցում:

Բաֆֆին սովորական հիւրերը մի քանի երիտասարդներ էին, իսկ այցելում էին նրան շատերը: Պրեթէ ամեն օր նրա մօտ լինում էին եօթ-ութ մարդ, մեծ մասամբ գաւառացիներ, ուսանողներ, նոյն իսկ հասարակ մշակներ: Նա ձանձրանում էր այն այցելուներից, որոնք գալիս էին լոկ հետաքրքրութիւնից դրդված և խլում էին նրա ժամերը: Գաւառացիներից շատերը երբեմն չէին բաւականանում ժամանակ խելով, այլ և կատարեալ ասիական համարձակութեամբ սահանջում էին, որ նա իւր գրքերից մի մի օրինակ նուիրէ, կանխապէս իհարկ է, նրանց ճակատին գրելով «նուէր այս ինչին, հեղինակից»: Այդ մարդիկ, որոնց մէջ կային և ունեւորներ, ասում էին, որ դրքերը վերցնում են իբրև յիշատակ «հայոց ազգի ամենաուաջին վիպասանից», պարծենալու համար, և կարծում էին, որ դրանով մեծ հաճոյք են պատճառում հեղինակին:

Այցելուների թւում երբեմն ես պատահում էի մի զառամեալ ծերունու, որ տնքտնքալով ամեն կիրակի առաւօտեան սանդուղքով բարձրանում էր վեր:

— Յակովբ, բարով,—ասում էր նա, ընտանեքար ներս մտնելով և ընկղմվելով աթոռի, երբեմն էլ տանտիրոջ բազկաթոռի վրայ:

Դա Յակովբ վարժապետ Բելախեանցն էր, Բաֆֆին նախկին ուսուցիչը: Նա գալիս էր «իւր Յակովբի առողջութիւնը հարցնելու»: Աշակերտ Յակովբը վարժապետ Յակովբի որդիական երախտագիտութեամբ էր ընդունում, ամեն անգամ նրա ձեռի ափի մէջ սեղմելով մի մի թղթադրամ...:

Բաֆֆին երկրպագուների մի խումբ աշխատում էր կատարել վիպասանի քսանուհնգամեայ յօբելեանը: Այս հանգամանքը մի նոր անհանգստութիւն էր պատճառել վիպասանի թշնամիներին, որոնք ամեն ջանք գործ էին դնում յօբելեանը խանգարելու: Նրանց ցանկութիւնը կատարվեց, թէև իրանցից անկախ պատճառներով...

Յօբելեանը խափանվեց, բաց այն երկու-երեք հազար ռուբլիները, որ հաջ հասարակութիւնը սիրով և յօժարութեամբ նուիրեց Բաֆֆին, մնացին մշտական փուշ վիպասանի թշնամիների աչքում:

Սև նախանձը բորբոքվել էր մարդկանց սրտերում, և նրանք չըգիտէին ինչ անեն Բաֆֆին Վնասելու ոչ միայն բարոյապէս, այլև նիւթապէս: Այդպէս է կազմված հաշի բնաւորութիւնը, և չըգիտեմ ինչ գերբնական ոյժ կարող է մաքրել նրա հոգին նախանձի կապանքներից: Բաֆֆին հրապարակօրէն հռչակվում էր մերթ «խաչագող», մերթ «գրականական փերեզակ», որ, կարծես, հաչ հասարակութեան քսակի համար ստեղծվել էր իբրև մի յերկնային պատիժ:

Այդ արշաւանքը վիպասանի գէժ առ միշտ պէտք է մնայ մի անջնջելի արատ հաչ մամուլի պատմութեան վրայ: Մամուլի, որի զարգացմանը այնքան նպաստել էր Բաֆֆին, իւր տաղանդի ուժով ճանապարհ հարթելով նրա համար ժողովրդի խաւերում:

— Լսել էք,—դարձաւ ես մի օր ծիծաղելով Բաֆֆին,—ձեր թշնամիները պնդում են, թէ դուք բանկում, ոչ աւելի, ոչ պակաս, քսան հազար թուրքի դրամագլուխ ունէք, բոլորը վաստակել էք գրականութեամբ և ստացել էք չօրելեանի աւելթով:

— Միթէ,—գոչեց նա, ժպտալով,—ես շատ ուրախ եմ, բայց իմ թշնամիները չեն ասում, թէ չէլը ում մօտ է:

— Վրդովեցուցիչը այն է, որ մերոնցից ոնանք էլ հաւատում են այդ առասպելական ստին: Այսօր ես այդ մասին վէճ ունէի մեր ծառութներից մէկի հետ:

— Իգուր,—շարունակեց Բաֆֆին աւելի գուարթ եղանակով,—չըպիտի հերքել: Ես ինքս այդ մասին լուում եմ: Թող իմ թշնամիները հաւատան, որ ես հարուստ եմ. դա նրանց աւելի կրտանջի, քան եթէ համոզված լինէին, որ ես աղքատ եմ այնպէս, ինչպէս այժմ: Այդ տեսակ մարդկանց ամենամեծ ցաւ պատճառողը իրանց հակառակորդների նիւթական ասպհովութիւնն է: Բայց խօսմ իմ մօտիկ բարեկամները գիտեն իմ իսկական դրութիւնը, այդ ինձ համար բաւական է:

Իսկ նրա իսկական դրութեան մասին մօտիկ բարեկամներին հետեւեալն էր յայտնի: Նա ամուսնացած էր, ունէր երկու զաւակ, որոնք իրանց մօր հետ բնակվում էին Պարսկաստանում: Ունէր երկու թէ երեք չքաւոր եղբայրներ, ծերունի մայր, որ իւր որդիներից աւանձին էր ասլում, իննը քոյր, բորորն էլ չքաւոր և բոլորն էլ օգնութեան կարօտ: Ի՞նչ էր նրա եկամուտը, որ կարողանար ոչ թէ ազատ դրամագլուխ կազմել, այլ գոնէ մի կերպ կառավարել այդ ահագին ընտանիքը:

«Մշակի» խմբագրութիւնից, ինչպէս յետոյ մի օր ինձ ասաց Գրիգոր Արծրունին, նա ստանում էր տարեկան ութ հարիւր թուրքի և

ճաշում էր խմբագրի մօտ: Առանձին հատորներով լոյս տեսած գրքերը այդ ժամանակ նրան տալիս էին տարեկան միջին թուով հազար երկու հարիւր թուրքի: Այդ էր նրա ամբողջ հարստութիւնը: Բայց այն էլ հէնց նոյն օրերը կիսով չափ պակասել էր, երբ նա թիւրիմացութիւններ էր ունեցել Արծրունիի հետ, հեռացել էր նրանից և գրկվել ռոճկից:

Այն բոլորի մէջ, որ Բաֆֆին մերթ ընդ մերթ պատմում էր իւր բարեկամներին, նիւթական կարօտութիւնը այնպիսի խոշոր տեղ է բռնում, որ կամայ ականայ ամեն քայլում պէտք է այդ խնդրին դիմել: Ես չեմ պատմել նրա անցեալը, վախենալով, մի գուցէ չիշողութիւնս ինձ մոլորեցնի: Առաջ կըբերեմ միայն այն փաստերը, որոնք խոր են դրոշմվել իմ մտքի մէջ: Եթէ չեմ սխալվում, դէպքը պատահում է եօթանասնական թուականների սկիզբներին, այսինքն այն ժամանակ, երբ Արծրունին վիպասանին դեռ չէր հրաւիրել «Մշակի» մշտական աշխատակիցը լինելու:

— Ես կենում էի Թիֆլիսի յետ ընկած թաղերից մէկում, — պատմում էր Բաֆֆին մի օր ճաշից յետոյ, երբ մենք գնում էինք ոտով Մուշտալիդ զբօսնելու, — մի աղքատ հայ ընտանիքի մօտ: Այդ ժամանակ ես պարապվում էի մի այնպիսի եռանդով, որ միայն նոր սկսող հեղինակը կարող է ունենալ: Գիշեր-ցերեկ ես նստած էի սեղանիս քով: Բացի գրչից ես մոռացել էի ամեն ինչ, ինչպէս կարող է մոռանալ մի սիրահարված պատանի իւր նազելիի գրկում ամբողջ աշխարհը: Այն ինչ՝ ապրում էի օր օրի վրայ, մի օր քաղցած, մի օր կիսակուշտ: Տաք կերակուրը ինձ համար հազուադէպ բան էր: Իմ սնունդն էր մեծ մասամբ մի կտոր հաց, մի քիչ պանիր, իմ սիրածը — ծխախոտ և թէյ: Առանց ծխելու ես պարապվել չէի կարողանում, ինչպէս այժմ էլ: Ծխում էի չորս հատը մի կոպէկանոց «*դուխա*» երբեմն էլ սօլդատի «*հուր*» և ծխում էի խնամքով ու ախորժակով: Չեմ չիշում, որ այդ ժամանակ մի հատ պապիրոս դէն ձգած լինիմ առանց աւարտելու նրան մինչև «*հուր*»: Իսկ եթէ լինում էին կիսատ պապիրոսներ, հաւաքում էի սեղանիս զգրոցի մէջ և յետոյ ծխում: Գալով թէյին, դա արդէն մի այնպիսի շքեղութիւն էր ինձ համար, որին շաբաթներով չէի արժանանում: Երիտասարդական դառն, բայց երջանիկ օրեր: Այդ բոլոր նեղութիւնները ես կրում էի անտրտուն, ոչ ոքին չըզանգատվելով և ոչ ոքի չըչայտնելով իմ դրութիւնը...

— Մի անգամ ես պարապվեցի մինչև ուշ գիշեր: Յանկարծ գլուխ պտտեց, աչքերս մթնեցին: Յիշեցի, որ ամբողջ օրը անօթի եմ եղել: Պտրեցի իմ սենեակի բոլոր անկիւնները, իհարկ է, ոչինչ չըգտայ,

որովհետև երբէք ինձ մօտ աւելորդ հացի կտոր չէր լինում: Հակառակի պէս, Տխախոտս էլ վերջացել էր: Պառկեցի անկողին, որ քնով մոռանամ իմ քաղցը: Այստեղ իմացայ, որ քունը թշնամի է դատարկ ստամոքսին: Խնչ անէի, գրպանումս մի հատ նիկոլաեփսիչ մեծ երեքկոպէկանոց ունէի, գնացի փողոց մի բան զնելու: Երկմտութեան մէջ էի, ինչ գնեմ, Տխախոտ, առանց որի գլուխս պտտում էր, թէ՛ հաց, առանց որի քիչ էր մնում քաղցից ուշաթափվէի: Գիշերը շատ ուշ էր, խանութները վաղուց կողպած էին: Մօտեցայ մի հացթուխի խանութին, զարկեցի դռներին: Հացթուխը շուռ եկաւ անկողնում, երազում մըմըթաց, կրկին զարկեցի, նա զարթնեց և սկսեց Վանի բարբառով ինձ հաչոցել: Բաց իմ խնդիրը մեղմացրեց նրան, դռների արանքից վերցնելով երեքկոպէկանոցս, մի փունտ հաց տուեց ինձ...

Այդպիսի օրեր էր քաշել Բաֆֆին: Յիշում եմ, աչդ ղէպքը նա պատմում էր ծիծաղելով, առանց որ և է անախորժութիւն արտայայտելու ղէպի աչդ օրերը:

Բաց հաճ և՛ մի ուրիշ ղէպք, որ վիսպասանը պատմում էր ինձ մի օր, հազիւ հազ կարողանալով զսպել իւր չուզմունքը: Թշուառութիւնները չաճախ թշուառութիւնների ետեւից են գալիս և երբեմն նրանք այնպէս են բարդվում, որ մարդ ընկնում է անել դրութեան մէջ: Կամքի տէր մարդիկ մաքառում են ճակատագրի ամենազօրեղ հարուածների ղէմ, բաց պատերազմը անհետևանք չէ՝ մնում նրանց բնաւորութեան վրայ:

Նլութական ամենավերջին կարօտութեան մէջ, Բաֆֆին նամակ նամակի ետեւից է ստանում Պարսկաստանից, մերթ իւր մօրից, մերթ քոյրերից և մերթ եղբայրներից: Ամեն կողմից դիմում են նրա օգնութեանը այն ժամանակ, երբ ինքը օրերով անօթի էր մնում,

— Տեսնել ամենամօտիկ արիւնակիցներիդ կարօտութիւնը, զգալ, որ պարտաւոր ես նրանց օգնել և չրկարողանաս օգնել— դա է կառարեալ թշուառութիւնը: Բաց աչդ բոլորը չէ: Ճակատագիրը այնպէս է կարգադրում, որ իմ եղբայրներից մէկը Պարսկաստանից կայ Թիֆլիս ինձ վրայ յոյս դրած, այստեղ հիւանդանոց քաղաքի մի անկիւնում և կարճ ժամանակից յետոյ մեռնի: Եւ մեռնի մի այնպիսի օր, երբ ես ոչինչ չունէի՝ նրան թաղելու համար: Այսօրուայ պէս միտս է, որ ես երեք անգամ վճռեցի ղիմել Գրիգոր Արծրունիի օգնութեանը, երեք անգամ մօտեցայ նրա դռներին և երեք անգամ էլ չեմ դարձաւ: Խորին ինքնասիրութիւնը ինձ թոյլ չէր տալիս իմ ցաւը յայտնել նոյն իսկ մի մարդու, որ առանց բացադրութեան կարող էր զգալ իմ դրութիւնը:

Վերջապէս, չըզիտեմ ինչպէս, Բաֆֆին ճարու՞մ է, երեք ըուբլի
և գնում է մի դազադ: Երեկոցեան մութին նա իւր եղբօր դիակը
դնում է կառք և մի քահանայի ու երկու մշակի հետ տանում թաղելու:

III

Բաֆֆիի թշնամիներին մեծ ուրախութիւն պատճառեցին Արծրու-
նիի հետ 1894 թ. ունեցած թիւրիմացութիւնները: Այդ ժամանակ, քանի
դեռ Արծրունին Թիֆլիսումն էր, և «Մշակը» կաղելով մի կերպ, շատ ան-
գամ առանց խմբագրական չօդուածների, լոյս էր տեսնում, Բաֆֆին
մտածում էր անկախ մի գրականական ամսագիր հիմնել: Երբ Արծրու-
նին դնաց արտասահման, Բաֆֆին թողեց այդ միտքը և, ընկերանա-
լով պ. պ. Ներսէս Աբէլեանի և Գաբրիէլ Միրզոյեանի հետ, վճռեց
«Մշակը» շարունակել: Գործը արդէն վերջացած էր, լրագիրը պաշ-
մանով յանձնված էր նրանց, և այդ ամենին յայտնի էր:

Թշնամիները այստեղ ևս գլուխ բարձրացրին և սկսեցին հարուա-
ծել ոչ միայն Բաֆֆին, այլև նրա ընկերակիցներին: Պարզ էր, որ
Բաֆֆի անունը նրանց աչքում դարձել էր մի սոսկալի ուրուական, որ
գիշեր ցերեկ հանգստութիւն չէր տալիս նրանց, միշտ վախի ու սար-
սափի մէջ պահելով պահպանողականների ամբողջ բանակը:

Հանգամանքները այս անգամ էլ կողմնակի ծառայութիւն արե-
ցին թշնամիներին: Կառավարութեան կողմից «Մշակի» համար առա-
ջարկված նոր խմբագիրը չըհաստատվեց: Այդ լրագրի գոյութիւնը են-
թարկվեց ճակատագրի հաճոյքին, մինչև որ Արծրունին վերադարձաւ
արտասահմանից և նորից իւր ձեռքն առաւ նրա ղեկը:

Այդ ժամանակ Բաֆֆիի մէջ կրկին միտք չղացաւ մի
ամսագիր հրատարակելու: Սակայն շուտով նա՝ այդ միտքը բո-
լորովին թողեց, սկսեց «Կաջների» երկրորդ հատորի մասին մը-
տածել: Միևնոյն ժամանակ, նրա գլխում չղացաւ «Սամուէլի» գաղա-
փարը, որ ներշնչում էր նրան հալոց գաղթների փակման խնդիրը:
Նա ասում էր, թէ պատմական անցեալի և ժամանակակից դէպքերի
մէջ կա մի զարմանալի նմանութիւն:

— «Սամուէլի» կարգացողը կըմտածի և անշուշտ կըղտնի այդ
նմանութիւնը, այն ժամանակ իմ գաղափարը հասկանալի կրլինի նրան:
Ես պատմական վէպը սրատմական փաստերի համար չեմ գրում, այլ
ինձ գրաւող ժամանակակից շարժման համար:

Անցան ամիսներ, և վիպասանը դեռ չէր սկսել գրել «Սամուէլը»:

Առ այժմ նա ուսումնասիրում էր իւր ապագայ վէպի գլխաւոր հերոսին, կարդալով պատմական գրքեր: Նրա ուշ ու միտքը զբաղված էին այդ հերոսով. նա շարունակ նրա մասին էր խօսում, հրճվում էր ոգևորվում և պնդում, թէ «Սամուէլը» պէտք է լինի նրա chef-d'oeuvre-ը: Մանաւանդ լեզուի կողմից այդ վէպը, իւր ասելով, պէտք է լինէր ամենակատարելագործվածը:

— Ես ցոյց կը տամ իմ լեզուն ձախ ու ծուռ քննադատող պարոններին, որ Րաֆֆին էլ գիտէ գրաբար, գուցէ ամենից լաւ: Այդ մարդիկ չեն ուզում հասկանալ, որ ես իրանցից աւելի եմ հոգում լեզուի մաքրութեան մասին: Ինձ հաշկաբան չեն համարում և կարծում են, որ հաշկաբան լինելու համար, անպատճառ պէտք է փքուն ոճով գրել: Չեն հասկանում, որ ժամանակակից մատենագիրը մանաւանդ վիպասանը չէ կարող Մովսէս Խորենացիի բարբառը գործածել թէև աշխարհաբանի վերածած:

Մեր գրականութեան մէջ իրանց հատուկտոր գրուածներով յայտնի սխօլաստիկները Րաֆֆիի հեղնութեան և ծաղրի մշտական առարկաներն էին: Նա վրդովվում էր, երբ մէկը ասում էր, թէ այդ մարդիկ հաջոց լեզուի պաշտպաններն են: Նա չարձակվում էր նոյնպէս և այն մարդկանց վրայ, որոնք, չանուն հաշկաբանութեան, հալածում են ամեն մի նորմուծութիւն հաջոց կենդանի աշխարհաբարի մէջ:

— Այդ ողորմելիների համոզմունքով, կարծես, հաջոց լեզուն կարող է ժամանակակից ուղղութեամբ զարգանալ բոլորովին բացառիկ կերպով: Կարծես, նա չըպիտի ենթարկվի առաջագիծութեան այն անխուսափելի օրէնքներին, որոնց ենթարկվել են բոլոր ազգերի լեզուները: Սահլառ անպատճառ պէտք է դարձնել—լինքնաեռ, «էէէէ—գլանակ, «էէէէ—հեռախօս, «էէէէ—ձայնախօս: Զգվում եմ այդ տեսակ պեղանտներից:

Նա ատելով ատում էր և՛ այն զրազէտներին, որոնք կարծում են, թէ որքան շատ գրաբար բառեր գործ ածեն, այնքան լաւ է:

— Գրաբար բառեր գործածելը հեշտ է, բայց մարդ պէտք է ճաշակ ունենայ նրանց ընտրելու համար, պէտք է երաժշտական լսողութիւն ունենայ, որ ըմբռնի ի՞նչ բառը որտեղ է կարող քաղըր հնչել և որտեղ անախորժ: Այս կողմից ինձ համար մանաւանդ անտանելի են մի քանի թարգմանիչներ: Անցեալ օրը ձեռքս վերցրի թերթելու մանկավարժ Փիլիպպոս Վարդանեանցի մի նոր թարգմանած գիրքը: Այդ մարդը աշխատասէր է, էհ, նա էլ ուզում է օգնած լինի հաջոց գրականութեանը: Իհարկէ, շատ շնորհակալ ենք: Բայց գիտէք, նա

ինձ ինչ է յիշեցնում.— գիւղից քաղաք տեղափոխված և շուտով հարստացած մի վաճառականի: Նրա կօշիկները եւրոպական են, արխալուղը ասիական, իսկ դտակը ոչ այս ոչ այն: Նրա սեւացած և կոշտ մատերը զարդարված են ադամանդեայ մատանիներով: Ինչպէս երևում է, մանկութիւնից հայերէն լեզուն նրա համար խորթ է եղել: Յետոյ սկսել է հայերէն սովորել և յանկարծ ընկել է գրաբարի աշխարհը և այժմ ինչ-որ գրաբար բառեր գիտէ, խճկում է ամեն տեղ: Երբ կարդում եմ նրա թարգմանութիւնները, ինձ թւում է, որ ատամներովս աւազ եմ ծամում: Երևակայեցէք այն բանաստեղծի դրութիւնը, որի երկերը աւազոտ լեզուով են թարգմանվում: Ինձ մեղադրում են, որ ես գրելիս ռսերէն եմ մտածում: Կարճատեսներ, մտածեցէք ինչ լեզուով կամենաք, միայն ձեր մտածածը նախ մի բանի նման լինի, յետոյ հասկանալի: Եթէ իմ լեզուի մէջ երևում են ռսերէնի նման դարձուածներ, այդ չէ նշանակում, որ ես նրանց ուղղակի ռսերէնից եմ թարգմանել, այլ որովհետեւ հայոց լեզուն ուրիշ ձև չունէ այս կամ այն միտքը արտայայտելու և միակ հայկականը իմ գործածածն է: Քարմանալին այն է, որ ռուսաբանութեան մէջ ինձ մեղադրում են նոյն իսկ այն մարդիկ, որ իրանք իմ քառորդի չափ հայերէն չըզիտեն: Իրանք չեն ամաչում, գերմանաբանութիւնը խառնելով ռուսաբանութեան հետ, ստեղծել մի հաւաքական անճոռնի բարբառ, իսկ ինձ մեղադրում են հակահայկաբանութեան մէջ, ինձ, որ ծնվել եմ բուն ժողովրդի մէջ, սնվել եմ այնտեղ և մանուկ հասակիցս սկսած անգիր սովորել հինգերորդ դարի գրականութիւնը:

Առհասարակ Բաֆֆին այս միջոցներին լեզուի խնդրով շատ էր զբաղված և շարունակ այս մասին էր խօսում:

— Ահա հայ վիպասանի դրութիւնը, — ասում էր նա մի տեսակ դառնութեամբ, — մի կողմից նա սկստք է գաղափարի և ձևի մասին մտածի, միւս կողմից մի աղքատ լեզու մշակելու համար գլուխ տրաքացնի: Լուսաւորված ազգերի մէջ ամեն մի առարկայ իւր որոշ անունն ունէ, իսկ մենք դեռ նոր ենք զբաղվում առարկաների անուններ ստեղծելով: Ասում են, գրաբար գրքերում շատ առարկաների անուններ կան: Մեր ժամանակից կեանքը այնքան տարբերվում է պատմական կեանքից, որ գրեթէ ոչինչ նմանութիւն չէ մնացել ոչ մեր կերակրների, ոչ մեր հագուստների և ոչ տան կահ-կարասիների մէջ: Ինչպէս գրաբար անունները չարմարեցնես աչժմեան առարկաներին: Մի դժոխսային աշխատութիւն է մեզանում վէպ գրելը: Դեռ հրապարակաւսը կարող է մի երկու հարիւր բառով իւր գլուխը պահել, իսկ վիպա-

սանը ինչ հող ածի գլխին, որ ստիպված է հազար ու մի բան նկարագրել: Երբ ես թարգմանում էի Զախեր-Մագօխի «Կաշէնի կտակը», աշխարհի խոշնդոտների էի հանդիպում այս կամ այն առարկայի անունը հայերին թարգմանելիս, որ կատաղում էի...

Բաֆֆին ոչ մի հայ բանաստեղծի և վիպասանի լեզուն ու ոճը չէր հաւանում: Այդ կողմից նրա քննադատութիւնը շատ անգամ ծայրացեղութեան էր հասնում: Նա դէմ էր Սունդուկեանցի և Պռօշեանցի գաւառաբարբառներին, իսկ Պատկանեանի ոտանաւորների մէջ չէր ներում գրաբարի և աշխարհաբարի խառնուրդը: Նոյն իսկ «Մայր Արաքսի»-ի լեզուն նրան պակասաւոր էր թւում: Զահ—Ազիզի լեզուն նա համարում էր աշխարհաբարի մանկական թոթովանք: Աղայեանցի լեզուի պարզութիւնը և ճշգրտութիւնը ընդունում էր, բայց համարում էր հասակաւորների համար թույլ և աղքատ: Այսքան խիստ էր նա դէպի ուրիշները:

IV

Բաֆֆին մէջ այս կամ վէպի գաղափարը ծնվում էր կեանքի մէջ տեղի ունեցող քիչ թէ շատ խոշոր երեւոյթների ազդեցութեամբ: Արեւելեան պատերազմը և հայկական խնդիրը առաջ բերեցին «Խենթը» և «Դաւիթ-բէկը», տաճկահայերի հալածանքը—«Զալալեղդինը» և «Կաշները», հայոց եկեղեցական դպրոցների վիճակը—«Մամուէլը»: Նոյն իսկ մամուլի մէջ վաճառական դասի մասին ծագած վէճը ստիպեց նրան գրել «Մէկը այսպէս, միւսը այսպէս»: Այս վերջին վէպը թերի մնաց, չըգիտեմ ինչպէս էր, որ աւարտված դուրս եկաւ հեղինակի մահից յետոյ:

Ես չեմ ասում, որ Բաֆֆին անպատճառ առանձնակի երեւոյթների էր սպասում, որ մի վէպ գրի: Ո՛չ, այլ նա այն ժամանակ էր աւելի ջերմ փափագ գգում իւր գաղափարներով ասպարէզ գալու, երբ հասարակութեան միտքը քնած չէր: Եթէ հայկական խնդիրը վերջերում չըմոռացվէր և հասարակութիւնը նախկին եռանդով և ոգւորութեամբ վերաբերվէր դէպի նա—«Կաշների» երկրորդ հատորը այնքան չէր ուշանալ: Առհասարակ հասարակութեան տրամադրութիւնը մեծ ներգործութիւն ունէր Բաֆֆին վրայ: Նա այն վիպասաններից չէր, որոնք իրանց ներշնչումը ստանում են անմիջապէս բնութիւնից, և կեանքից, որոնք իրանք են խնդիրներ յարուցանում և աշխատում կամ լուծել կամ արծարծել: Այդ տեսակ գրողները երբեմն իրանց ժամանակակից հասարակութեան մէջ առանձին ժողովրդականութիւն չեն ստանում:—Ամբոխը մեծ մասամբ ըն-

դունում է այն, ինչ-որ ներկայում հետաքրքրում է նրան, ինչով զբաղված է նրա միտքը: Րաֆֆին ինքը խնդիրներ չէր յօրինում, այլ միշտ ձգտում էր հրապարակի վրայ նոր զարթոնած և մտքեր չուզող խնդիրներին լուծում տալ: Նա ժողովրդի բարոյական և մտաւոր հետաքրքրութեան ջերմաչափն էր և պատասխանում էր այն հարցերին, որ ծագում էին և տարածվում նրա մէջ: Ահա նրա ահագին ժողովրդականութեան գաղտնիքը:

Երբ ասպարէզ մտած մի միտք ողւորում էր նրան, վէպի գաղափարը արդէն պարաստ էր, և նա գրիչը ձեռն էր վերցնում: Եւ բաւական էր, որ գաղափարը կար, մնացեալը նրա համար երկրորդական էր: Նա վաղօրօք պատրաստում էր խնդրի լուծումը, հնարում էր ամբոխին մատչելի տենդենցիան և երբ սկսում էր գրել, նրա գլխում առաջին տեղը ամուր բազմած էր լինում այդ տենդենցիան, որ պէտք է այսպէս թէ այնպէս անցնէր վէպի մէջ: Հետեւաբար գեղարուեստական կատարելագործման, մանաւանդ հոգեբանական ճշմարտութեան մասին շատ էլ չէր մտածում կամ բնաւ չէր մտածում: Ահա ինչու նա միշտ շտապում էր իւր մտքերը շուտ արտայայտելու, այս պատճառով դորձ էր անում գրելու մի այնպիսի մեթոդ, որ հազիւ թէ գեղարուեստին բարձր նշանակութիւն տուող մի բանաստեղծ-վիպասանի պատիւ բերէր: Ի՞նչ էր անում նա:— Գրում էր վէպի առաջին գլուխները, արտագրում էր մի անգամ և իսկոյն տալիս էր տպագրութեան, մտածելով, որ շարունակութիւնը ինքն ըստ ինքեան չի հակասիլ սկզբին: Գոնէ այս ձևով էր գրում այն վէպերը, որոնք նախ տպվում էին լրագրներում և յետոյ առանձին գրքերով լոյս տեսնում: Այդպէս էր գրել նա, իմիջի աչոյց, և՛ «Խաւիթ-բէկը»: Նա ինքը խոստովանվում էր, որ այդ վէպի շատ գլուխները «թխել» է գրաշարի ներկայութեամբ, որ դռների առջև կանգնած «նիւթի» է սպասելիս եղել «Մշակի» համար:

Ուղիղն ասած, վիպասանի այդ սովորութիւնը ինձ վշտացնում էր, ուստի մի օր ես դարձաչ նրան և զգուշութեամբ ասացի.

— Ինձ թւում է, որ անհամեմատ աւելի յարմար է վէպը առաջ բոլորովին աւարտել, մշակել և յետոյ յանձնել տպագրութեան, քան թէ կտոր-կտոր գրել: Միայն այդպիսով կարելի է, իմ կարծիքով, գեղարուեստական ամբողջութիւն պահել վէպի մէջ:

— Ձեր ասածն ինձ էլ յայտնի է, բայց երբ լրագրի համար ես գրում և ստամոքսդ կերակուր է պահանջում—անիրագործելի է: Ասում են, որ Տուրգէնեւը իւր վէպերը մշակում էր և արտագրում առ-

նուազր ութ անգամ և յետոյ տպագրում: Հաւատում եմ, բայց Տուր-գէնեվը հարուստ էր և ժամանակ ունէր գեղարուեստի մասին երկար մտածելու: Տուէք ինձ այն եռանդը և ժամանակը, որ ինձանից խլում են արտաքին հանգամանքները, ես այդ եռանդն էլ և այդ ժամանակն էլ կրնուիլեմ իմ վէպերի գեղարուեստական մշակմանը: Ոչ, վիպասանը պէտք է նիւթապէս ապահովված լինի:

Այս պատճառաբանութիւնը սկզբում ինձ զինաթափ էր անում, բայց նա կորցրեց իւր նշանակութիւնը, երբ Բաֆֆին սկսեց գրել «Սամուէլը»: Նա այդ ժամանակ նիւթապէս բաւական ապահովված էր, գրքերը վաճառվում էին և յօբելեանի առթիւ հաւաքված փողերից էլ մի մաս դեռ մնում էր: Այսպէս թէ այնպէս, նա կարիք չունէր օրական բանորի դեր կատարելու: Բայց, երեւի, նախկին սովորութիւնը խոր արմատ էր ձգել նրա մէջ: Նա շարունակում էր գրել կտոր-կտոր: Այդ սովորութեան հետևանքը ես մանաւանդ տեսայ «Ղարիբ-մշեցի» վերնագրով վէպիկի մէջ: Դեռ այդ վէպիկը չըսկսած, Բաֆֆին ասում էր, որ նա կրլինի շատ փոքր, մինչև անգամ մի պատկերի չափ և կըբռնի «Արձագանք» շաբաթաթերթի երկու, շատ-շատ երեք բանասիրականը: Բայց երբ սկսեց գրել, դուրս եկաւ չորս, հինգ, վեց բանասիրական, իսկ վէպիկը դեռ շարունակվում էր:

— Այդ ինչ էք անում, — հարցնում էի ես:

— Եղբայր, չէ վերջանում, ինչ անեմ: Պէտք է կոլորացնել, թէ ոչ: Զուտով, շուտով կըվերջանայ...

Վէպիկը վերջացաւ իններորդ բանասիրականում, և դուրս եկաւ սպասովածից երեք անգամ մեծ: Նոյնը համարեա պատահեց և՛ «Սամուէլի» վերաբերմամբ: Բաֆֆիի ասելով, այդ վէպը չըպիտի «Վաչճերի» մի հատորից մեծ լինէր, բայց երբ նրա գրիչը տաքացաւ, արտադրեց այժմեան ահագին հատորը, որ դեռ ամբողջ վէպի կէսն էլ չէ, մի կողմ թողնելով «Ճանօթութիւնները», որ նոյնպէս մի մեծ հատոր կարող են կազմել: Առհասարակ Բաֆֆին վէպի ստուարութեանը մեծ նշանակութիւն էր տալիս: Այժմ էլ չիշում եմ, թէ ինչպիսի հրճուանքով նա պահում էր իւր ձեռքում և աջ ու ձախ շուռ տալիս տպարանից նոր ստացած իւր մի հաստ վէպը:

— Ամբողջ հաջ գրականութիւնը այնքան վէպեր չէ պարունակում իւր մէջ, որքան ես եմ տուել, — ասում էր նա ոչ առանց պարծանքի:

Նա գիտէր, որ գրուածքի որակութիւնն է գնահատվում և ոչ մեծութիւնը, լսել էր, որ Սերվանտէսը միայն մի «Դօն-Քիշոտով» է

իրան անմահացրել, իսկ Գրիգորեղօվը մի հատիկ «նեխքից պատուհաս» կօմեղիացով: Այդ նա գիտէր, բայց և այնպէս, գրելու ժամանակ նրա գլխից չէր հեռանում էջերի քանակութեան խնդիրը:

Բաֆֆիի գրականական զարգացումը առհասարակ թույլ էր: Մանաւանդ թույլ էր նրա էսթետիքական ճաշակի կրթութիւնը: Իւր գաղափարների մէջ խորասուզված, նա չէր հետաքրքրվում այն բոլորով, ինչ-որ կարող էր կրթել և նրբացնել նրա գեղարուեստական ընդունակութիւնները:

Նա կարդացել էր հիւզօ, որին շատ էր սիրում, Էթէն Սիւ, կարծեմ, մի քիչ էլ Վալտեր Սկօտտից, որոնք արդէն հնացել էին եւրոպական գրականութեան համար, բայց չըզիտէր ով է Բալզակը, Ֆլօբերը, Գօնկուրները, որոնցով հրճվում էին նոր շօլայի մարդիկ: Կարծեմ, նա չէր կարդացել նոյն իսկ Դիկկենսին, իսկ կլասիկ հեղինակների հետ ծանօթ էր շատ մակերևութաբար: Եւրոպական քննադատներից նա ճանաչում էր միայն Իպօլիտ Թէնին, այն էլ վերջին ժամանակ և կարդացել էր միայն նրա «Դասալիսօսութիւնները գեղարուեստի մասին»: Գիտնականների և փիլիսոփաների հետ նոյնպէս ծանօթ չէր:

Նա չէր հերքում ընթերցանութեան օգուտը: Նա այն հաշ հեղինակներից չէր, որոնք, չըզիտեմ ինչ հոգեբանական պատճառներով, վախենում են ուսումնասիրել եւրոպական գրականութիւնը, որ մի գուցէ նրա ազդեցութեանը ենթարկվեն: Ընդհակառակը, նա չարաչար ծաղրում էր այդ մարդկանց, որ հաշոց հին գրականութիւնից գուրս գրեթէ ոչինչ չըզիտէին և չէին ուզում ճանաչել:

— Այդ տեսակ մարդիկ, — ասում էր նա, ակնարկելով մի երկու հեղինակների, — ոչ միայն գրականութեան, այլև կեանքի մէջ անտանելի են: Նրանց ասածներից, ինչպէս և գրածներից, միշտ Այսմաւուրքի և Զարականի հոտ է փչում, ահա ինչու ես ատում եմ նրանց:

Միւս կողմից նա ծաղրում էր և՛ այն մարդկանց, որ գիշեր ցերեկ անխտիր կարդում են ամեն ինչ և իրանց ուղեղի մէջ գոյացնում մի տեսակ սումբուր:

— Դրանք գլուխներ չեն, այլ երշիկներ, — ասում էր նա կծու հեգնութեամբ:

Նա իրաւունք ունէր այնպիսիներին ծաղրելու, որովհետև ինքը թէև շատ քիչ էր կարդացել, բայց ինչ-որ կարդացել էր, լաւ էր մարսել:

Ինձ սաստիկ զարմացնում էր, որ Բաֆֆին թատրոն չէր այցե-

լում: Մի օր ես հարցրի նրանից դրա պատճառը: Դա 1886 թվին էր, երբ Աղամեանի ներկայացումներն էին տրվում, և հասարակութիւնը «կեցցէնե-րով» ու ծափահարութիւններով գլորեցնում էր արքունական թատրո-նը: Միւսոյն ժամանակ, ռուսաց օպերային ամենարժէքի խումբը Թիֆլիսումն էր և ամեն երեկոյ նոյն թատրոն էր գրաւում ահագին բազմութիւն:

— Գնամ ռում տեսնեմ,—հարցրեց Բաֆֆին իւր կողմից:

— Աղամեանին:

— Ես նրա խաղը տեսել եմ և չեմ հաւանել:

— Բայց տեսել էք վեց-եօթ տարի սրանից առաջ, այժմ նա հրաշքներ է գործում. ամբողջ Ռուսաստանը հիացած է նրա խաղով:

— Մնակեանին տեսել էք. նա Աղամեանից լաւ դերասան է: Ես նրան էի միայն հաւանում: Է՛հ, եթէ շատ էք ուզում, մի օր կրգնանք ձեր սիրած Աղամեանին էլ տեսնելու:

Այդ օրն երբէք չըհասաւ, որովհետեւ Բաֆֆին ամեն երեկոյ զբաղված էր իւր վէպերով:

Նա չէր հետաքրքրվում ոչ երաժշտութիւնով և ոչ երգեցողու-թիւնով: Ձեռն չիշում, որ Թիֆլիս այցելող եւրոպական նշանաւոր ար-տիստներից մէկը նրան հետաքրքրած լինի, նոյնպէս, որ նա գէթ մի անգամ, գոնէ մեր ծանօթութեան ընթացքում, օպերա տեսած լինի:

— Մեր ականջները ընտելացած չեն եւրոպական մուզիկին, մենք չենք կարող բաւականութիւն ստանալ օպերաներից,—ասում էր նա:

— Բայց դուք բանաստեղծ էք, մուզիկ հասկանալու համար կա-րիք չունէք մի առանձին սովորութեան կամ կրթութեան: Ձեր բա-նաստեղծական հոգին աւելի հեշտ կարող է զգալ հնչիւնների գեղեցիկ մեղեդին, քան մուզիկ հասկացողներից ոմանք, որոնք զուրկ են բա-նաստեղծական ճաշակից: Գնանք Վերդիի օպերաները լսելու. նրա ե-րաժշտութիւնը մեր սրտին աւելի մօտիկ է:

Իմ թախանձանքները հետեանք չունեցան. ինձ չաջողվեց գոնէ մի անգամ Բաֆֆին օպերա տանելու: Առհասարակ նա չէր սի-րում աշխարհային աղմկալից զուարճութիւններ, խոյս էր տալիս նոյն իսկ հասարակական կեանքից, ոչ մի հանգէս, ոչ մի ընկերութիւն չէր այցելում: Նա ճանաչում էր միայն իւր մօտիկ բարեկամների շրջանը և Թիֆլիսի ընտանիքների հետ յարաբերութիւն չունէր: Միայն շաբա-թական, կարճեմ, մի անգամ ճաշում էր պ. Ալէքսանդր Մելիք-Ազա-րեանցի ընտանեկան շրջանում:

Կ.

Սխալված չեմ լինիլ, եթէ ասեմ, որ Բաֆֆին օրուայ ընթացքում առ նուազը պարապվում էր տասնուչորս ժամ, իսկ երբեմն և՛ աւելի: Նա ընդունակ էր վեց-եօթ-ութ ժամ շարունակ նստել սեղանի մօտ:

— Այս գիշեր լուսաբացին եմ քնել,—ասում էր նա յաճախ գուարթ եղանակով,—իննը ժամին նստել եմ սեղանի մօտ և հինգ ժամին վերկացել:

— Դուք կարող էք այդպիսով քայքայել ձեր առողջութիւնը:

— Է՛հ, ինչ արած, գործ շատ ունեմ, պէտք է շտապել: Վճռել եմ բոլոր կիսատ վէպերս աւարտել և յետոյ մի թեթեւ ճանապարհորդութիւն անել:

— Դէպի ո՛ւր:

— Կամ Պարսկաստան կամ Տաճկաստան, դեռ չեմ վճռել: Ուզում եմ մի անգամ Պօլիսը տեսնել, բայց այնպէս, որ ոչ ոք չիմանայ իմ այնտեղ լինելը: Փառք Աստուծոյ, «Կայծերից» ազատվեցի, այժմ պէտք է վերջացնել «Դաւիթ-բէկը», «Հարէմը», «Սամուէլը», յետոյ «Սալբին» ուղղել և, վերջապէս, տպագրութեան տալ: Գիտէք, ես շրտապում եմ իմ թերի գործերը աւարտել, ով գիտէ, կարող է մի բան պատահել. ինչ կըլինին իմ վէպերը, եթէ ես վաղը մեռնեմ...

Այդպիսի յուսահատական մտքեր շատ հազիւ էին ծագում Բաֆֆիի գլխում, բայց և այնպէս երբեմն ծագում էին: Նրա համար ծանր էր իւր տարիքը հաշվել և չէր սիրում ծերութեան մասին մտածել: Նա աշխատում էր կանոնաւոր կեանք վարել իւր առողջութիւնը պահելու համար, գործելու և միայն գործելու նպատակով:

Նա ճաշում էր հիւրանոցներում և միշտ գանգատվում էր, որ վատ է կերակրվում: Յիշում եմ մի երկար միրուքով և միջին հասակով կարմրադէմ յոջն, որ Թիֆլիսի քաղաքային փոստատան դէմ ճաշարան էր պահում: Այդ ճաշարանը յետոյ տեղափոխվեց «Մշակի» այժմեան խմբագրատան դէմ գտնվող անկիւնի տունը: Այժմ նա այլ ևս չըկայ:

Այդտեղ էին հաւաքվում մեծ մասամբ ազգային անտուն-անտէր գործիչները և կործանիչները: Զատ անգամ ենք Բաֆֆիի հետ միասին այցելել այդ ճաշարանը: Այնտեղ երբեմն տեսնում էինք պ. Պետրոս Սիմօնեանցին, որ նստում էր սեղանի մօտ և խաղում յոջնի շան հետ: Պատկեր: Բաֆֆին, ձեռագիպտը քահանայի գաւազանի պէս բռնած,

ներս է մտնում: Սիմօնեանը յոչնի շան գլուխը շոյշոյում է և փաղա-
քշական խօսքեր ասում: Տեսնելով Րաֆֆին, նա քնթի ծալքին դը-
րած ականոցների միջով զարմացած մտիկ է անում նրան, կարճես, առա-
ջին անգամն է տեսնում: Րաֆֆին երեսը շուռ է տալիս, արտասա-
նելով. «չաղուէսն էլ աչստեղ է»: Մէկը նստած է ճաշարանի մի ան-
կիւնում, միւսը նստում է հակառակ անկիւնում: Երկուսն էլ անտար-
բեր են ձևանում, բայց երբեմն ականոցների միջով գաղտով նայում
են միմեանց և յետոյ սրախօսում իրարու մասին իրանց սեղանակից-
ների հետ:

Րաֆֆին շատ չափաւոր ուտող էր: Իբրև արևելցի, խմորեղէն և
բուսեղէն կերակուրները զերադասում էր մսեղէնից, թէև նրա մար-
սողութիւնը խանգարված էր: Նա ունէր ստամոքսի կատարր, որ
շատ անգամ ազդում էր նրա հոգեկան տրամադրութեան վրայ: Խմում
էր նոյնպէս շատ չափաւոր: Ծաշից առաջ ընդունում էր մի
փոքրիկ բաժակ օղի, ճաշի միջոցին—մի կամ երկու բաժակ գինի: Եր-
բեմն գարեջուր էր խմում, բայց շատ հազիւ և շատ քիչ քանա-
կով թեամբ: Ժամանակ առ ժամանակ ախորժակով չիշում էր զա-
նազան արևելեան կերակուրներ: Մտաբերում եմ այն րոպէները, երբ
նա և Ստեփաննոս Ջելինսկին ճաշից առաջ, քաղցած ստամոքսի թե-
լադրութեամբ, հրճուանքով նկարագրում էին հաշկական և պարսկական
կերակուրներ պատրաստելու եղանակը, համը, հոտը, երբեմն լրջօրէն
վիճաբանելով միմեանց հետ: Երկուսն էլ կատարր ունէին, երկուսն էլ
խօսել գիտէին, իսկ ուտելում շատ էլ քաջ չէին:

Ծաշից յետոյ Րաֆֆին սովորութիւն ունէր երկու-երեք ժամ ո-
տով զբօսնելու: Այժմ էլ կենդանի կանգնած է նա աչքիս առջև, ձմե-
րային բաւական երկար սեւագոյն վերարկուն մինչև կոկորդը կոճկած,
մորթէ գդակը գլխին, թանձր կապոյտ ականոցներով: Անցնում էր նա
Գօլօվինսկիյ պրօսպեկտով գլուխը բարձր պահած, ծանր, հաւասար
քայլերով, ստէպ ստէպ նայելով գետնին: Արտաքուստ անցորդնե-
րի վրայ մի հասարակ վաճառականի տպաւորութիւն էր անում: Բայց
այդ միայն դրսումը, իսկ տանը, երբ նրա գդակը գլխին չէր, երբ նրա
լայն ու խելօք ճակատը բաց էր, միանգամայն կերպարանափոխվում էր:

Մի տարօրինակ գոյգ էին ներկայացնում Րաֆֆին և Աղայեան-
ցը միասին զբօսնելիս: Մէկը փոքրահասակ, գդակը աչքերին քաշած,
հանգիստ քայլուածքով, միւսը—բարձրահասակ, չաղթանդամ, քայլերը
խոշոր, հսկայական: Անցորդները ականաց ուշադրութիւն էին դարձնում
այդ գոյգի վրայ, որ միշտ որևէ բանի մասին վիճում էր, դատում և

հակաճառում միմեանց: Բաֆֆին խօսում էր հանդարտ, անփոփոխ, ունգալին ձայնով, այն ինչ՝ Աղայեանցի ազդու ձայնը քանի գնում բարձրանում էր և խորխտանում: Նա վրդովվում էր, բորբոքվում և երբեմն, իւր խօսքը աւելի համոզիչ դարձնելու համար, կամ խփում էր խօսակցի կրծքին կամ ամուր բռնում նրա կուռը և ուժգին թափահարում:

Միմեանց մի լաւ գզգզելուց յետոյ, երկու վիպասանները նորից իհարկէ, հաշտվում էին և սկսում էին զուարճախօսել: Միայն վերջերում այդ սիրալիր ընկերական հակաճառութիւնները սուր բնաւորութիւն ստացան: «Այճերի» առիթով նրանց մէջ ծագեց մի անախորժ բանակուիւ, մէկը միւսին վիրաւորեց խօսքերով, և այսպիսով ընդհատվեց նրանց անձնական յարաբերութիւնը:

Քարմանալի զուարճախօս էր Բաֆֆին, բայց այդ յայտնի էր միայն մի նեղ շրջանի: Նա ունէր արւելեան անէկզօտների մի անսպառելի պաշար, և զրեթէ ամեն օր մի նոր բան էր պատմում: Այդ մարդը, որ անցել էր կեանքի կրակի և ջրի միջով, որ ճաշակել էր ամեն տեսակ դառնութիւններ, մօտ չիսուն տարեկան հասակում իւր հոգու խորքում դեռ պահում էր երիտասարդական աշխոյժ և թարմութիւն: Նա ունէր մի այնպիսի դուրեկան, անկեղծ և մեղմ ծիծաղ, որին կարող էր նախանձել մի քսան տարեկան պատանի:

Սակայն զուարթ և կատակասէր էր նա միայն բարեկամների նեղ շրջանում: Իսկ դրսում, հասարակութեան մէջ, լուռ էր, լուրջ և երբեմն շատ սառն: Աւելի սառն էր հեռաւոր ծանօթների հետ գործնական յարաբերութիւնների ժամանակ, այնքան սառն, որ երբեմն կարող էր ամենաանտարբեր մարդուն համբերութիւնից հանել: Մի անգամ Թիֆլիսում յայտնի հայ թղթավաճառ Յովհաննէս Տէր-Սարգսեանը դիմում է նրան փողոցում և ասում.

— Պարոն Բաֆֆի, ձեզ վրայ թղթի փող ունեմ:

— Գիտեմ, — պատասխանում է Բաֆֆին հոգով վրդովված, բայց արտաքուստ այնպէս անտարբեր, որ Տէր-Սարգսեանը չէ զգում, թէ իւր վարմունքը վիրաւորել է այդ ինքնասէր մարդուն:

— Ե՞րբ պիտի տաք այդ պարտքը, — հարցնում է Տէր-Սարգսեանը:

— Երբ փող կունենամ:

— Բայց երբ կունենաք փող, — շարունակում է Տէր-Սարգսեանը, հետզհետէ վրդովվելով:

— Չբղիտեմ:

— Ի՞նչպէս թէ չբղիտէք...

— Այո, ինձ յայտնի չէ, թէ Բաֆֆին երբ փող կունենայ, բայց անշուշտ մի օր կունենայ:

— Իսկ եթէ բոլորովին չունենայ...

— Դուք դարձեալ ձեր փողերը կըստանաք մինչև վերջին կոպէկը:

— Բայց երբ, երբ, — գոչում է Տէր-Սարգսեանը, բոլորովին համբերութիւնը կորցնելով:

— Մի չարանաք:

— Այդ անտանելի է...

— Դուք ձեր փողերը կըստանաք մինչև վերջին կոպէկը:

— Դուք ինձ կատաղեցնում էք...

— Ես ձեր պարտքը կըտամ:

— Համբերութիւնս կտրվեց...

— Մինչև վերջին կոպէկը...

— Տօ, մարդ Աստուծո, ես տրաքվեցի, դուք էլ բարկացէք, հայհոյեցէք, որ սիրտս մի քիչ հովանայ էլի, — գոչում է Տէր-Սարգսեանը, միանգամայն կատաղելով:

Բաֆֆին ժպտում է, Տէր-Սարգսեանը մնում է չարացած:

Նոյնքան նա արտաքուստ սառն էր և՛ զուարճութեան ժամանակ, եթէ չըջանը ամենամօտիկ բարեկամներից չէր բաղկացած: Մի օր տասը-տասնուհինգ հոգի, մի խումբ կազմած, Օրթաճալում զուարճանում էինք: Մինչդեռ ամենը երգում էին, խմում էին և աղմկում, մինչդեռ հսկայամարմին Աղայեանցը, տասնուհինգ տարեկան պատանիի պէս, թռչկոտում էր, Բաֆֆին ծանրութեամբ նստած, հանդարտ խօսում էր և նորահարսի պէս ծիծաղում: Ամբողջ ժամանակ նա նստած էր միևնույն տեղը, վերարկուն հագին, գդակը գլխին, աչնպէս որ, կարծես, երկու թուփէի հիւր էր: Մինչև անգամ իւր ձեռափայտից նա չըբաժանվեց և ոչ մի թուփէ: Միւս օրը նա, փողոցում ինձ պատահելով, ասաց.

— Համա երէկ քէֆ արեցինք է է: Հարկաւոր է երբեմն այդպիսի դժութիւններ անել, թէ չէ — բոլորովին կը ժանգոտվենք:

Սակայն ժամանակը այնքան թանգ էր Բաֆֆիի համար, որ նա չէր ուզում և ոչ մի օր գոհել անձնական զուարճութիւններին: Իսկական հոգեկան զուարճութիւնը նա գտնում էր զբաղմունքի մէջ, իսկ անցեալի դառնութիւնների և թշուառութիւնների մխիթարանքը — այն համակրութեան մէջ, որով շրջապատել էր նրան հայ հասարակութիւնը, փոյթ չէ, որ այդ համակրութիւնը մեծ մասամբ պղատոնական էր:

Նա գնահատում էր մարդկանց յարգանքը և պարծենում էր նը-

րանով: Ամեն մի համակրական ցոյց, մի նամակ կամ խօսք նրան խրախուսում էր, թէ և միշտ ուրիշների մօտ աշխատում էր զսպել իւր ուրախութիւնը: Բայց այնքան մոլորված չէր, որ չըկարողանար անկեղծ յարգանքը ջոկել կեղծից: Ընդհակառակը, մարդկանց հոգին զիտէր ճանաչել և շատ անգամ նրանց խօսքերի մէջ զգում էր սուտն ու ճշմարիտը: Քանի քանի անգամ կեղծաւոր մարդիկ իմ ներկայութեամբ գովել են նրա երկերը երեսին, այնպիսի մարդիկ, որ նրա ետեւից հազար ու մի բաներ էին խօսում: Բաժժին ճանաչում էր այդպիսիներին և նրանց գովասանքը լսելիս անախորժութեան ժպիտ էր երևում նրա դէմքի վրայ: Իսկ երբ շողոքորթները հեռանում էին, նա ասում էր՝

— Խօմ իրանք էլ գիտեն, որ ես շատ լաւ եմ ճանաչում իրանց, ինչո՞ւ են դիմակ հագնում:

VI.

Բաժժիի յօբելեանի տարին էր, երբ մի օր Թիֆլիսում լուր տարածվեց, թէ գիշերը ինչ-որ անյայտ չարագործներ չարձակվել են վիպասանի բնակարանի վրայ իբրև թէ նրան սպանելու նպատակով: Այդ ժամանակ Բաժժին դեռ բնակվում էր այն բնակարանում, որ ես համառօտ նկարագրեցի յօդուածիս սկզբում: Քաղաքի կենտրոնում, մի չափոսի փողոցի վրայ, տեղի ունեցած եղելութիւնը յանդուգն էր, մանաւանդ-որ չարձակման ենթարկվածը մի հասարակ մարդ չէր: Ուստի անգործ մարդիկ սկսեցին հազար ու մի անտեղի ենթադրութիւններ անել, որոնց թւումն էր և՛ այն, թէ իբրև մեղուականների դրդմամբ էր եղել չարձակումը:

Տեսնենք ինչպէս էր պատմում ինքը Բաժժին այդ եղելութիւնը:

— Մինչև ուշ գիշեր պարապվելուց յետոյ, ես մոմերը հանգցրի և անցայ ննջարանս: Ձատ էի քնել թէ քիչ—չըգիտեմ, յանկարծ մի խուլ աղմուկ ինձ զարթեցրեց: Ես իսկույն ոտքի թռայ և բնազդումով ձեռս տարեցի դէպի բարձս, որի տակ միշտ պահում էի մի ատրճանակ: Աղմուկը լսվում էր իմ կաբինեթից: Ատրճանակը վերցնելով, անցայ նախասենեակ: Այստեղ ականջիս հասան մարդկային շշնչումներ: Ինձ թւաց, որ մի քանի մարդիկ դիմում են դէպի իմ ննջարանը և արդէն ուզում են բանալ կաբինեթիս դռները: Ես կանգնեցի դռների ետևում և բոլոր ուժովս դէմ կացայ, որ նրանք չըկարողանան բանալ, իսկ նրանք հրում էին, որ բանան: Մեր լուռ կռիւը տևեց մի քանի վայրկեան, մինչև որ նրանք կարողացան դռները մի քիչ բանալ: Ես

ատրճանակիս խողովակը ուղղեցի դռների միջով դէպի կաբինեթը. չարագործները յետ կանգնեցին: Ես, սիրտ առնելով, դռները բաց արեցի և ատրճանակը արձակեցի: Որքան ես կարողացայ նկատել, նրանք երեք հոգի էին, որոնցից երկուսը սենեակումն էին, երրորդը լուսամտի յատակի վրայ: Նրանք շտապեցին լուսամտով ցատկել դէպի դուրս և անյայտանալ: Ես սկսեցի գոռալ, հարևաններիս օգնութեան կանչել չարագործներին բռնելու, բայց ոչ ոք չեկաւ: Ատրճանակի դնդակը անցաւ իզուր, ահա այստեղով...

Այս ասելով, նա ցոյց տուեց գնդակի հետքը, որ երևում էր լուսամտի մի փեղկի վրայ:

— Ի՞նչ էք կարծում, ի՞նչ տեսակ մարդիկ կարող են լինել յարձակվողները, — հարցրի ես:

— Ո՞վ գիտէ, բայց կարծում եմ, որ կողոպտելու նպատակով չէին եկել: Ինչպէս տեսնում էք, ոչ մի բանի ձեռք չեն տուել: Մինչև անգամ այս մի բանի թուբիլն էլ, որ, ինչպէս այժմ, դրված էին գրասեղանիս վրայ, անուշադիր են մնացել: Իսկ նրանք տեսած կրլինին, որովհետև մէկի ձեռքում վառած մոմ կար:

Երկու օր անցած, երբ լրագիրները այդ եղելութեան լուրը հասցրին գաւառները, ամեն կողմից սկսեցին Բաֆֆիի անունով գալ շնորհաւորական հեռագրներ և նամակներ: Թշնամիները այդ եղելութեանը չէին ուզում հաւատալ և աշխատում էին տարածված լուրի մէջ մի յետին միտք գտնել: «Մեղուն», այդ լուրը լսելով, միւս օրը հրատարակեց, թէ միւսնոյն գիշեր չայկունիի բնակարանի վրայ էլ յարձակում է գործվել, բայց «չարագործները» ոչինչ չեն կարողացել անել և միայն նրա գալօշները գողացել են ու գնացել: Ահա հէնց «Մեղունի» հաղորդած այս լուրը, կարելի է ասել, ունէր մի յետին նպատակ: Մի աննշան չայկունիի անունը կապելով յայտնի վիպասանի հեղինակաւոր անուան հետ, կամենում էին հասարակութեան վրայ մի քիչ տպաւորութիւն գործել...

Անցաւ բաւական ժամանակ, և մի օր Բաֆֆին ինձ ասաց.

— Դիտէք, վերջապէս, ես իմացայ ովքեր են եղել ինձ վրայ յարձակվողները:

— Ովքեր էին:

— Սովորական գիշերային սրիկաներ: Տեսէք բանը ինչպէս է պատահում:

Նա պատմեց, որ եղելութիւնից մի քանի օր առաջ իւր ծառային տալիս է մի քսանուհնդանոց թղթադրամ, որ փողոցում մանրաց-

նի: Ծառան թղթադրամը տանում է հարևան օղետներից մէկը, ուր նստած կոնծելիս են լինում մի քանի սրիկաներ: Նրանցից մէկը հարցնում է ծառային, թէ արդեօք նրա աղան շատ ունէ աչդպիսի թղթադրամներ: Յիմար պատանին պատասխանում է, թէ «աղան» մի ահագին սնդուկ լիքն ունէ պահած իւր ննջարանում: Սրիկաները հարցութորձ են անում և տեղեկանում, որ Բաֆֆին բնակվում է առանձին բնակարանում և գիշերները մենակ է լինում:

— Ահա այդ մարդիկ են եղել ինձ վրայ չարձակվողները, ես նրանց հետ ծանօթացայ մինչև անգամ:

— Ի՞նչպէս:

— Երբ ծառաս մի օր ինձ պատմեց այդ բանը, իմ մէջ իսկոյն կասկած ծագեց: Ես հրամայեցի նրան, որ ցոյց տայ ինձ այն օղեվաճառին: Քնացի նրա մօտ: Սկզբում օղեվաճառը չըկամեցաւ ոչինչ ասել, բայց ես խնդրեցի, որ «լօթիանայ» ցոյց տայ ինձ սրիկաներին: Խոստացայ ոչ միայն ոստիկանութեանը չըմատնել, այլ մինչև անգամ փող էլ նուիրել նրանց: Մի երեկոյ օղեվաճառը ինձ մօտ բերեց երկու կարմրադէմ առողջ կինտօներ և ասաց. «սրանք են լօթիքը»: Կինտօները ժպտացին, ասելով. «աղա, էս մէկը բախշի»: Ես հիացայ նրանց կազմուածքով և, մի տասը ռուբլանոց նուիրելով, բաց թողեցի, հաւատացնելով, որ ես ոչ միայն փողերով լի սնդուկ չունեմ, այլ երբեմն ինքս էլ ուրիշների սնդուկների վրայ արշաւանք գործելու չափ կարիք եմ զգում...

Գիշերաչին չարձակումից յետոյ շատ հայ կտրիճներ առաջարկում էին Բաֆֆին գիշերները հերթով պահապան կանգնելու նրա գոնների մօտ: Նա բաւականացաւ միայն մի մշեցու առաջարկութեամբ, որ այնուհետև ամեն գիշեր քնում էր նրա նախասենեակում:

Բաֆֆին վախկոտ մարդ չէր, բնդհակառակը, նրա կեանքի անցեալը լիքն էր վտանգաւոր արկածներով: Նա մեն մենակ շատ անգամ էր ճանապարհորդել Պարսկաստանի խորքերում և պատահել էր, որ գիշերները ընկել էր աւազակների բները և ազատվել: Այսպէս, նա պատմում էր, որ մի անգամ, առևտրական գործերով ճանապարհորդելիս, գիշերը իջևանում է մի աւազակապետի տանը, առանց իմանալու, թէ ուր է իջևանում: Տանտէրը ընդունում է նրան սիրով, բայց ազահ աչքերով չափում է նրան ոտից մինչև գլուխ:

— Դուք վաճառական էք, — հարցնում է նա:

— Այո՛, — պատասխանում է Բաֆֆին:

— Զէք վախենում մենակ ճանապարհորդել:

— Ի՞նչ կարող են ինձ անել:

— Կարող են ձեր գլուխը սոխի պէս թռցնել և ձեզ կողոպտել: Երևի, դուք փող ունէք:

— Ունեմ, բայց ինձանից փող խլելը հեշտ բան չէ:

Տանտէրը կարմրած և կատաղի աչքերով նայում է Բաֆֆին և հեղնաբար արտասանում.

— Միթէ... Յանկայի է իմանալ, ի՞նչ կանէիք, եթէ իսկոյն, հէնց այս րոպէիս մի երկու կտրիճ աւազակներ կանգնէին ձեր գլխին:

Այս ասելով, տանտէրը նշան է անում, և դռների առջև երեւում են մի զոյգ աւազակադէմ մարդիկ:

— Ի՞նչ կանէի,— պատասխանում է Բաֆֆին,— նախ և առաջ ես նրանց ցոյց կրտաչի ահա այս փոքրիկ զէնքի ոյժը:

Այս ասելով, նա գրպանից հանում է վեցտրաքիչ ատրճանակը և մի անգամ արձակում է. գնդակը անցնում է առաստաղի մէջ: Աւազակապետ տանտէրը, մի փոքր լռելուց յետոյ, ասում է.

— Դուք իսկական ճանապարհորդ էք, ես հաւանում եմ այն մարդկանց, որ իրանց պաշտպանել գիտեն:

Յետոյ, դառնալով դռների մօտ կանգնած մարդկանց, հրամայում է.

— Զարբաթ բերէք մեր դռնաղի համար:

Նոյն իսկ այն դէպքը, որ Բաֆֆին տասնուվեց տարեկան հասակում, գիմնադիստ ժամանակը, մեն մենակ ուղտի վրայ ճանապարհորդել է Փոքր Ասիայի մի մասում, ցոյց է տալիս, որ նա անձնական վտանգները արհամարհում էր: Նա շատ էր սիրում խօսել հայերի անհատական քաջութեան մասին: Նա ասում էր, որ եթէ այդ անհատական քաջութիւնը ընկերական լինէր, հայերը կարող էին աշխարհի երեսին մի զօրեղ ազգ լինել:

— Ամեն մի հայ, առանձին վերցրած—առիւծ է, ինչպէս և խելքով ու դատողութեամբ—հսկայ: Բայց ընկերական ոգու բացակայութիւնը, խմբովին գործելիս, ջլատում է նրա ոյժերը: Զգեցէք մենակ հային վտանգների փոթորիկի մէջ, նա արժանաւորապէս կրպաշտպանի իւր գլուխը: Բայց խմբեցէք մի քանի հայեր միասին, և նրանք, պաշտպանվելու կամ չարձակվելու փոխարէն, կրկսեն խորհել, մտածել, հակաճառել և, վերջապէս, թշնամուն թողած, միմեանց միւր ուտել: Այո, անհատականութիւնը հայի գլխաւոր թշնամին է և նա տարածված է մեր բոլոր դասակարգերի ու բոլոր դորձերի մէջ: Արդեօք մեր ազգի մտաւոր առաջնորդները կրկարողանան մի փոքր չիմարեցնել «հ» հայի»

և խելօքացնել շնորհիւ հոգւոյ։ Եթէ այդ եղաւ, մենք կարող ենք ապագայ ունենալ, եթէ ոչ—մենք կորած ենք, կամ կ'ապրենք այնպիսի անօթալի կեանքով, ինչպէս ապրել ենք մինչև այսօր։

Զգո՛ւմ էր արդեօք Բաֆֆին, որ ոչ մի մտաւոր առաջնորդ հաշի ընկերական հոգու զարգացմանը այնքան չէ նպաստել, որքան ինքն իւր գօրեղ գրչի միջոցով...

VII.

Ես արդէն ասացի, որ Բաֆֆին շատ քիչ էր ծանօթ եւրոպական գրականութեանը։ Սակայն այն հեղինակները, որոնց երկերը նա կարդացել էր կամ ուսումնասիրել, խորին ազդեցութիւն էին արել նրա վրայ։ Եւ ոչ միայն այս, այլև դրոշմել էին նրա ապագայ վէպերի վրայ իրանց կնիքը։

Պե՛ռ երիտասարդ հասակում նա այնքան է ոգևորվել Էթէն-Սիւի «Թափառական հրէայով», որ կամեցել է նոյն ուղղութեամբ վէպեր գրել։ Նա ինքը խոստովանվում էր, որ «Խաչագողի յիշատակարանը» սկսված է հէնց այդ վէպի ազդեցութեամբ, բայց յետոյ ենթարկված է փոփոխութիւնների։ Սակայն կարծում եմ, որ հոտառութիւն ունեցող ընթերցողի համար այժմ էր շատ զգալի է այդ վէպի մէջ «Թափառական հրէայի» ազդեցութիւնը։ Այստեղ, ընթերցողին չըջփոթեցնելու համար, հարկաւոր եմ համարում նկատել, որ թէև «Խաչագողի յիշատակարանը» լոյս է տեսել Բաֆֆիի մի շարք ուրիշ վէպերից յետոյ, որոնց մէջ չէ երևում Սիւի ազդեցութիւնը, բայց նա գրված է «Խենթից», «Կայծերից», «Դաւիթ-բէկից», «Ջալալէդդինից» և միւս յետագայ վէպերից առաջ։ Եթէ չեմ սխալվում, նա սկսված է անմիջապէս «Խըլվիկից» և «Սալբից» յետոյ, որոնք վերաբերվում են Բաֆֆիի գրչի պատանեկական ժամանակներին։

Յայտնի բան է, Բաֆֆին, մտաւորապէս հասունանալով, չէր կարող երկար մնալ Է. Սիւի ազդեցութեան ներքոյ։ Բայց Վիկտոր Հիւգօյի հրապույրը նրա աչքում վառ մնաց մինչև մահ։ Նա ծանօթ չէր գրականութեան պատմութեանը։ Նա չըգիտէր, որ աշխարհի երեսին ոչ մի գրականութիւն այնքան պատմական շփոխներ չէ անցել, որքան ֆրանսիականը, հետեաբար և՛ ոչ մէկի զարգացումը այնքան յաջորդաբար և կանոնաւոր չէ կատարվել, որքան ֆրանսիականինը։ Նա հեղինակներին ճանաչում էր առանձին առանձին, շփոխից անկախ և այդպէս էր դատում նրանց մասին։ Հասկանալի է, ուրեմն, որ, նորա-

գոյն գրականական ուղղութիւնների հետ ծանօթ չըլինելով, նա ոգևորվում էր ֆրանսիական ռոմանտիզմի վերջին և ամենափառաբանական կարի գործերով այն ժամանակ, երբ այդ գործերը նոյն իսկ հեղինակի հայրենիքում դադարել էին միահամուռ ոգևորութիւն գարթեցնելուց։

Ժամանակները փոխվել էին, գրականութեան պահանջները — նոյնպէս. ամբողջ ընթերցող աշխարհը սրտի բաբախումով դիտում էր այն գրականական շարժումը, որ սկսվել էր ռոմանտիզմի վերջնական անկումից յետոյ, իսկ այստեղ, մի կիսակիրթ հասարակութեան մէջ, կար մի վիպասան, որ դեռ յափշտակվում էր մի մարող աստղի վերջին փայլով։ Նա համոզված էր, որ այդ աստղը դեռ շատ երկար ժամանակ պէտք է իւր լուսով նսեմացնի ամենին, որ ռոմանտիզմը վիպագրութեան իշխող ուղղութիւնն է։ Բնական է, ուրեմն, որ մի այգախիսի անպայման հաւատ պէտք է ստիպէր Բաֆֆիին ենթարկվելու հիւզօյի ազդեցութեանը։ Ապագայ քննադատին մեծ յդիտողութիւն հարկաւոր չէ, որպէս զի նա Բաֆֆիի գրականական ձևերի մէջ գտնի մի անհերքելի նմանողութիւն հիւզօյին։ Նոյն ձգտումն՝ ամեն մի փոքր թէ խոշոր երևույթ ընդհանրացնելու և բնական կամ հասարակական օրէնքների տակ դնելու, նոյն փափագը միշտ պարադօքսներով դատելու, նոյն սէրը դէպի չանկարձակի էֆֆէկտներ և, վերջապէս, նոյն ցանկութիւնը հակիրճ և հատուկորդ դարձուածներով գրելու, ինչ-որ հիւզօյի մէջ։ Տարբերութիւնը մէկի և միւսի տաղանդի զօրութեան ու չափի և նրանց քիչ կամ շատ ինքուրոյնութեան մէջն է։ Ինչ ասել կ'ուզի, որ ամեն կէտից գերազանցութիւնը անպայման ուսուցչի կողմն է։

Հիւզօյից իւրացրած թերութիւն պէտք է համարել և՛ այն կրկնութիւնները, որոնցով լիքն են Բաֆֆիի վէպերը և որոնք, թէև տեղ տեղ կրում են բանաստեղծական դրոշմ, բայց ընդհանրապէս ձանձրալի և տաղտկալի են։ Այդ կրկնութիւնները դարձեալ առաջանում են վիպասանի դէպի կեղծ էֆֆէկտները ունեցած անյաղթելի սիրուց։ Չըլինէր այդ սէրը, կարճում եմ, լոկ գաղափարով յափշտակվելը Բաֆֆիին չէր ստիպիլ մոռանալ, որ բանաստեղծութեան ոյժը հոգեբանական ճշմարտութեան մէջ է պարունակվում, որ ֆօրման վէպի միայն արտաքին գեղեցկութիւնն է, իսկ ներքինը, չարատեւ ամփոփված է տիպերի, անձերի, տեսարանների և պատկերների խորին ուշալականութեան մէջ, մի ուշալականութիւն, որ, գժբազդաբար, բացակայում է հայ վիպասանի երկերի մեծամասնութեան մէջ։ Բայց ամբողջին դրաւելու համար հարկաւոր էին կեղծ էֆֆէկտներ. նրա աչքերը այնքան սրատես, նրա հոգին այնքան կրթված, նրա սիրտը այնքան քնքշացած չէ,

որպէս զի կարողանայ իսկական գեղարուեստական նրբութիւնները գերադասել կոշտ, կոպիտ և շինովի գեղեցկութիւնէն: Իսկ Բաֆֆին գրում էր ամբոխի համար, նրան հարկաւոր էր թմրած մտքեր զարթեցնել և որոշ գգացումներ գրգռել, ինչ փոյթ, որ հոգեբանութիւնը և գեղարուեստը տանջվում էին այդ ձգտումից . . .

Այսպէս, ուրեմն, Բաֆֆին ռոմանտիզմի երկրպագու էր: Հիւգօյով չափըշտակված, հետևաբար չէր կարող ողևորվել նոր գրականական ուղղութեամբ: Չրգիտեմ, նա կարդացել էր Զօլայի վէպերը, թէ ոչ, բայց չարգանքով չէր վերաբերվում դէպի նատուրալիզմը: Հաւանական է, որ նա ծանօթ չէր «L'assommoir»-ի հեղինակի հետ, որովհետև շատ միակողմանի կարծիք ունէր նրա մասին: Նա Զօլային համարում էր պօրնօգրաֆ և, որքան յիշում եմ, այդ կարծիքը կազմել էր հակազօլայական գրուածների հիման վրայ: Այն ինչ՝ ինքը Բաֆֆին երբեմն հակումն էր ցոյց տալիս դէպի իսկական պօրնօգրաֆիա, երբ կամենում էր իրական կեանքից վերցնել իւր վէպերի նիւթը: Յիշում եմ այն արատաւոր ասիական ինտրիգը, որ նա մտցրել էր իւր վերջին «Մինը այսպէս, միւսը այնպէս» վէպի մէջ: Եւ միայն բարեկամների թախանձանքը ստիպեց նրան դուրս ձգել վէպի միջից այդ ինտրիգը

Բաֆֆին ծանօթ էր ռուսաց մի քանի խոշոր վիպասանների երկերի հետ: Ամենից աւելի նա սիրում էր Տուրգէնեվին, որին միայն նա կարդացել էր անբողջովին և որով նոյնպէս ողևորվում էր: Առանձնապէս դուր էր գալիս նրան ռուս վիպասանի ոճը:

— Այդքան պարզ, հասարակ լեզու և այդքան բանաստեղծական, — ասում էր նա, — կարող են ունենալ միայն արտաբոյց կարգի տաղանդները:

Գալով հայ հեղինակներին, Բաֆֆին, ինչպէս վերը ակնարկեցի, շատ խստօրէն էր վերաբերվում նրանց: Նրա խստութիւնը շատ պարզ արտայայտված է մի յօդուածի մէջ, որ նրա մահից յետոյ տպվեց «Մշակ» լրագրում: Յօդուածը գրված է այն ժամանակ, երբ Բաֆֆին «Կաշճերի» առթիւ բանակուիւ ունէր Աղայեանցի հետ, երբ երկու հեղինակները միմեանց տալիս էին այնպիսի սուր ածականներ, ինչպէս «բրուտի շուն», «Արամազդի էշ» և այլն և այլն: Պարզ է, որ այդ յօդուածը պէտք է միակողմանի ուղղութեամբ գրվէր, որպէս ըոպական վրդովմունքի արգասիք: Բայց և այնպէս նրա մէջ բերված կէտերի էական մասը Բաֆֆիի համոզմունքն է կազմում: Այդտեղ Խաչատուր Աբովեանցը հռչակված է իբրև մեր ժողովրդական վիպասանների ամենատաղանդաւոր ուսուցիչ, իսկ Ղազարոս Աղայեանցը և Պերճ Պռօշեանցը իբր

նրա աշակերտներ, բայց աշակերտներ «գուրկ իրանց ուսուցչի տաղանդից»:

Յիշում եմ իմ մի երկար վիճաբանութիւնը Բաֆֆիի հետ այդ յօդուածի առթիւ: Մասնաւորապէս՝ ես պաշտպանում էի Աղայեանցին: Ես գովում էի նրա «Երկու քոյր» և «Անահիտը», Բաֆֆին յարձակւում էր:

— Այդ տեսակ տետրեր կարող է գրել Ներսիսեան դպրոցի ամեն մի աշակերտ, —ասում էր նա, —իսկ այդ ահագին մարդուց աւելի բան պէտք է պահանջել: Ինչ ուզում էք ասէք, Աղայեանցը վիպասան չէ, այլ մանկական գրող . . .

Եւ այդպէս, նա անպայման հերքում էր Աղայեանցի տաղանդը, բայց հերքում էր վրդովված. մի հանգամանք, որ ինձ առիթ էր տալիս կարծելու, որ իւր հոգու խորքում նա զգում է Աղայեանցի արժանաւորութիւնները: Այն ինչ՝ Պօռջեանցի մասին նա մեծ մասամբ հեղնաբար էր խօսում:

— Այդ մարդը, —ասում էր նա, —Աշտարակ գիւղի դաւթարչին է: Նրա դաւթարի մէջ ինչ ասես կայ, բացի բանաստեղծութիւնից:

Սոււղուկեանցին Բաֆֆին խիստ էր վերաբերվում միայն նրա լեզուի պատճառով, որովհետեւ, ինչպէս վերը ասացի, նա ատում էր զաւառաբարբառները: Քալով բովանդակութեան, նա չարգում էր հաչ դրամատուրգի կօմեդիաները: Քանի քանի անգամ փողոցում զբօսնելիս Բաֆֆին ինձ մատնացոյց է արել այս կամ այն անցորդին, ասելով. «Տեսէ՛ք, Սոււղուկեանցի Զիմզիմովը» կամ «Սոււղուկեանցի Գիգօն, Կակուլին, Պէպօն»: Յիշել հեղինակի տիպերը —մի գեղեցիկ ապացոյց է, որ զգում ես նրա տաղանդի ոյժը: Բաֆֆին չէր հաւանում միայն Սոււղուկեանցի նոր տիպերը, համարելով նրանց թերի և անաջող:

Ձեռն չիշում, ինչ կարծիք ունէր նա Ծերենցի մասին, բայց գիտեմ, որ նրանք միմեանց ատում էին: Մէկը Բաֆֆին էր իւր «Կաջճերով» և «Խենթով», միւսը Ծերենցը, որ հալընիքի փրկութիւնը հաչ լուսաւորչականութեան մոլեռանդ պաշտպանութեան և վաճառականութեան զարգացման և տարածվելու մէջ էր որոնում: Պատմում են, որ երբ «Խենթը» տպւում, վերջանում է «Մշակ». լրագրում, մի օր Ծերենցը մտնում է խմբագրատուն և վրդովված հարցնում, թէ ով է Բաֆֆին: Յոյց են տալիս Բաֆֆին, որ այդ ժամանակ նստած է լինում խմբագրատանը:

— Դիւ ես գրել այդ խելառ «Խենթը», —հարցնում է Ծերենցը բարկացած:

— Այո:

— Խենթը դուն ես, որ անանկ բաներ գրեր ես, ամօթ,—ասում է Ծերենցը և հեռանում:

Տաքարիւն ծերունին կատաղած է լինում Վարդանի երագով, որով աւարտվում է «Խենթը»:

Բոլոր ոտանաւոր գրողների մէջ Բաֆֆին ընդունում էր միայն Դուրեանի, Պէշիկթաշեանի և Գամառ-Քաթիպայի բանաստեղծ լինելը: Առաջինն նա գերադասում էր ամենից: Միւս բոլոր բանաստեղծների վերաբերմամբ նա կամ չէր խօսում կամ խօսում էր կիսաբերան: Նա խոնարհվում էր Գամառ-Քաթիպայի ժողովրդականութեան առջև, չարգում էր նրան իբրև ամենաազգու տենդենցեօղ բանաստեղծի, բայց ատում էր նրան իբրև անձնաւորութիւն: Մի անգամ Գամառ-Քաթիպան Թիֆլիսումն էր և հասարակութիւնը բանաստեղծին չարգելու համար հանդիսաւոր ընթրիք էր տալիս: Որքան խնդրեցի, թախանձեցի — Բաֆֆին չըկամեցաւ ներկայ լինել այդ ընթրիքին:

Բաֆֆին մեծ գովասանքով էր խօսում Թաղիադեանցի մասին, որի «Սօս և Սանդիպին» համարում էր առաջնակարգ բանաստեղծութիւն հայկական գրականութեան մէջ: Նա վրդովվում էր, որ հայ հասարակութիւնը լաւ չէ ճանաչում այդ բանաստեղծին:

Իւր ոտանաւորների մասին Բաֆֆին շատ քիչ էր խօսում: Ըստ երևոյթին, նա ինքը նրանց մի առանձին նշանակութիւն չէր տալիս:

VIII.

Ամբոխի մակերևոյթական հայեացքը Բաֆֆիի մասին կազմել էր սխալ կարծիք: Մարդիկ նրան համարում էին և՛ ինքնահաւան, և՛ գոռոզ, և՛ ժլատ, և՛ փողատէր, և՛ մարդատեսաց:

Նա, ով լաւ էր ճանաչում Բաֆֆին, ուրիշ կարծիք ունէր նրա մասին: Ես չեմ տեսել մի հայ հեղինակ, որ իսկապէս այնքան համեստ լինէր, որքան Բաֆֆին, միևնոյն ժամանակ, չեմ կարող ցոյց տալ մի հայ գրականական գործիչ, որ այնքան շատ իրաւունք ունենար իւր գործերով պարծենալու, որքան Բաֆֆին:

Եթէ նա իւր բարեկամների նեղ շրջանում երբեմն խիստ քննադատում էր իւր արհեստակիցներին, դա դեռ չէ նշանակում, որ նա նրանց չէր չարգում: Այդ ցոյց է տալիս, որ նա հայ գրականութիւնից աւելի էր պահանջում: Եթէ լրագրութեան մէջ երբեմն ստիպված էր լինում իրան պաշտպանել — դա դեռ չէ նշանակում, որ ուզում էր իրան գովել: Չատ անգամ հակառակորդները այնպիսի ծայրայեղութեան էին հասնում, որ սկսում էին նրան գրաբարտել չեղած բա-

ներում: Ահա հէնց բացարձակ զրպարտութիւններն էին, որ ստիպեցին Ռաֆֆին «Մշակի» մէջ ասպարէզ գալ Փաւստոս ստորագրութեամբ Հայկունիի դէմ: Նա ինքն էր կամենում պաշտպանել իւր նուիրական գաղափարները, իւր հաւատամքը անզգամ չարձակումների դէմ, նա ինքն էր կամենում մաքրել իւր անունը անարդար արատներից, որովհետեւ ուրիշ ով կարող էր այնպիսի տաղանդով և հմտութեամբ պաշտպանել նրան:

Մարդուն ցեխոտում էին, համարում էին «խաչագող», «փերեզակ», գրականական անբարոյականութիւն տարածող, ազգի և եկեղեցու դաւաճան, չըզիտեմ էլ ինչ, և նա պէտք է լռէր, պէտք է համբերութեամբ տանէր այդ բոլոր հաշոյանքները: Ոչ. նա սառնարիւն փիլիսոփայ կամ անտարբեր գիտնական չէր, որոնց իսկի չեն էլ հաշոյում այդպիսի անպատկառութեամբ: Նա զգայուն սրտի և վառ երեակացութեան տէր մի մարդ էր, որ չէր կարող ականջները փակել, աչքերը ծածկել բացարձակ զրպարտութիւնների դէմ:

Նա պէտք է պատուէր իւր թշնամիների դիմակը, և պատուում էր անխնայ:

Ահա ինչով պէտք է բացադրել Փաւստոս—Ռաֆֆիի մի շարք կրքոտ յօդուածների երևան գալը: Արկնում եմ, ոչ մի բարեկամ չէր կարող այնպիսի տաղանդով պաշտպանել Ռաֆֆիին, որքան նա ինքն էր պտշապանում իրան, որովհետեւ ոչ ոք այնքան լաւ չէր ուսումնասիրել նրա թշնամիներին, որքան ինքը:

«Ռաֆֆին գոռոզ է», — դատում էին կարճատես մարդիկ, նայելով նրան արտաքուստ: Եւ այդ անսահման թախիժով սքօղված դէմքը, այդ մշտական տխուր ժպիտով սեղմված շրթունքները, այդ խորշոմած մուսլ ճակատը, այդ կնճռված ունքերը—ամբոխի աչքում գոռոպութեան նշաններ էին: Բայց մօտեցէք այդ մարդուն, խօսեցէք նրա հետ, դիտեցէք նրա դէմքի վրայ մերթ բնդ մերթ սահող համեստ ժպիտը, լսեցէք նրա անկեղծ ծիծաղը, աչքելեցէք նրա անշուք բնակարանը, տեսէք ինչպիսի սիրով է նա ընդունում ցնցոտիների մէջ կծկված խեղճ, ողորմելի մէջոյններին, ինչ ախորժակով է նրանց հետ ժամերով խօսում, նրանց մխիթարում, սիրտ տալիս ապագայի համար, ինչպէս է սեղմում նրանց կոշտ ու ոսկորոտ ձեռները, ինչպէս է հիւրասիրում նրանց — և դուք կրհամոզվէք, որ այդ սառն ու գոռոզ կերպարանքի տակ թաղցված է իսկական ժողովրդական մարդու ջերմ և մարդասէր հոգին:

Ռաֆֆին գոռոզ էր, այո, ճշմարիտ է: Բայց ում հետ: Նրանց հետ,

որոնք չըզիտէին յարգանքով վերաբերվել դէպի իրանց հայրենիքի ցաւերը, նրանց հետ, որոնք հերքում էին և՛ ազգ, և՛ լեզու, և՛ նոյն իսկ իրանց ծագումը: Դա իսկապէս գոռոզութիւն չէր, այլ իւր հայրենիքի պատուի նախանձախնդիր հայի արհամարհանք: Հոգով ինքը հպարտ լինելով, նա ատում էր ուրիշների մէջ ստրկութիւնը մեծամեծների առջև և ամբարտաւանութիւնը փոքրաւորների մօտ: Եւ որքան մանաւանդ ծաղրում էր գրականական ամբարտաւաններին:

«Բաֆֆին ժլատ է» — կրկնում էր նոյն ամբօքը: Նա խոյս էր տալիս հասարակական գոլարճատեղերից, վարում էր չափաւոր և սուղ կեանք, գրեթէ ինչպէս մի կամաւոր ճգնաւոր, չէր շռայլում աջ ու ձախ իւր դառը քրտինքով վաստակած չնչին կոպէկները — և դա համարվում էր ժլատութեան և փողասիրութեան նշան: Բայց ո՞վ պէտքէ պահէր նրա ընտանիքը, ո՞վ պիտի հոգար նրա զաւակների կրթութիւնը, ո՞վ պէտք է ապահովէր նրան ծերութեան հասակում:

Սակայն, չընայելով այդ հոգսերին, նա ինքը դարձեալ օգնում էր ուրիշներին:

Քանի քանի անգործ ուսուցիչներ են դիմել նրան և օգնութիւն ստացել, քանի քանի ամօթխած մուրացկաններ, որ չէին ուզում բացարձակ ողորմութիւն հաւաքել, շատ անգամ նրան են դիմել և նրա պատ ստացել, քանի քանի հիւանդ տաճկահայերի է օգնել և քանիսի ճանապարհածախսն է հոգացել: Եւ այդ բոլորը անում էր գաղտնի, առանց իւր արածի մասին փողեր փչելու և թմբուկներ զարկելու, որովհետև չէ՞ որ նա ինքը մարդկանց փարիսեցիական բարեգործութեան թշնամի էր և քիչ չէր կռվել դրա դէմ զրչով: Այն ինչ՝ ամբօքը, որ միայն աչքերով է դատում, չէր ճանաչում նրա հոգին, նրա անհատական կեանքը և համարում էր նրան ժլատ, փողասէր: Ո՛ր մնացին նրա հազարները, որոնց մասին գոռում էին թշնամիները, ինչո՞ւ մահից յետոյ երևան չեկան, և այսօր նրա ընտանիքի միակ ժառանգութիւնը նրա գրքերն են և անունը:

Եթէ Բաֆֆին մինչև անգամ ժլատ և փողասէր էլ լինէր — արդարանալու կարիք չունէր: Այն դառնութիւնները, այն կարօտութիւնը, որ նա կրել էր իւր անցեալ կեանքի ընթացքում, ինքն ըստ ինքեան կարող էին արդարացուցիչ պատճառներ համարվել: Մինչդեռ սեպհական թշուառութիւնները նրա սիրտը չէին քարացրել, այլ սովորցրել էին ուրիշների կարիքներին կարեկից լինելու ոչ միայն իբրև հասարակական գործիչ, այլև իբրև մարդ, իբրև անհատ:

— Թանաչում էք այդ մարդուն, — դարձաւ մի օր նա ինձ, ցոյց տալով փողոցում մի անցորդ:

— Ոչ, — ասացի ես:

— Ի՞նչ էք կարծում, ի՞նչ գործով է նա զբաղված:

— Արտաքինից դատելով, — պատասխանեցի ես, — կարելի է նրան ընդունել կամ մի միջին կարողութեան կալուածատիրոջ կամ վաճառականի տեղ:

Բաֆֆին դառնութեամբ ժպտաց և ասաց.

— Այդպէս շատ անգամ մարդկանց արտաքինը խաբուսիկ է: Այդ մարդը մուրացկան է, բայց գաղտնի մուրացկան: Թիֆլիսը լիքն է աչդպիսիներով: Երէկ երեկոյեան նա ինձ մօտ էր, ճանաչում է ինձ, կարգացել է իմ վէպերը: Նա մի ժամանակ հարուստ է եղել, հանդիպել է ձախորդութեան, կորցրել է ամեն ինչ և այսօր մուրացկան է, բայց ինքնասիրութիւնը չէ թոյլ տալիս իւր իսկական վիճակը ուրիշներին յայտնելու: Նա երէկ եկել էր ինձ մօտ և արտասուքը աչքերին պատմում էր իւր օրերը: Նա ասում էր, թէ միայն ուրիշների ցաւը նկարագրողը կարող է հասկանալ նրա վիճակը, ուստի ինձ էր դիմել: Ցաւում եմ, որ չունէի — անելի տալու, բայց տուեցի ինչ-որ կարող էի: Թշուառ մարդ:

Եւ միթէ կարող էր ժլատ և մարդատեաց լինէր նա, որ աչդպիսի վշտակցութեամբ էր վերաբերվում դէպի իսկական կարօտեալները և թշուառները:

IX

Ես չեմ ուզում Բաֆֆիի անձնական յատկութիւնների փաստաբանը հանդիսանալ և ոչ էլ նա կարօտ է իմ պաշտպանութեան: Բայց զգրելի է, երբ մի աչդպիսի մարդու մասին թիւր և անարժան գաղափար է կազմվում:

Բաֆֆին ունէր թերութիւններ, բայց ոչ այն, ինչ-որ վերադրում էին նրան մարդիկ: Նրա լեզուն երբեմն անզուսպ էր իւր հակառակորդների վերաբերմամբ: Բոպէական վրդովմունքը նրան հասցնում էր ծայրայեղութեան: Նա չէր խնայում ոչ մի սուր ածական իւր հակառակորդների համար, աշխատում էր միշտ միայն նրանց թերութիւնները տեսնել, գուցէ երբեմն և՛ հնարում էր չեղած թերութիւններ:

Յիշում եմ նրա մի կատաղի յօդուածը «Մշակի» մէջ Պետրոս Սիմօնեանցի և ընկերութեան դէմ: Դա «Մեղուի» քսանուհնգամեայ յօբէլեանի ժամանակն էր: Գաղափարներով արդարացի յօդուածը վա-

րակված էր մի քանի այնպիսի ակնարկներով, որոնց կարելի էր միայն Բաֆֆիի թշնամիներից սպասել և ոչ Բաֆֆիից: Այդ ակնարկները նույն իսկ վիպասանի բարեկամների և երկրպագուների վրայ անախորժ տալաորութիւն գործեցին:

Նա քինախնդիր էր և ռիսակալ—ահա նրա հոգու տկար կողմը: Ջատ անգամ էր նա վճռել արհամարհել իւր թշնամիներին, բայց չէր կարողանում, որովհետեւ կիրքը նրա մէջ զօրեղ էր: Նա միշտ բարկանում էր իւր թշնամիների յարձակումների դէմ: Այն ինչ արհամարհանքը, ինչպէս շատ գեղեցիկ նկատել է Ռենանը, բարկութեան հետ կապ չունէ: «Բարկութիւնը մարդուն թելադրում է ճրճուան ֆրագներ, կոպտութիւն, յաճախ և՛ վիրաւորանք, իսկ արհամարհանքը գրեթէ միշտ արտայայտվում է վայելուչ և արժանաւոր ոճով: Նա, ով որ բարկանում է, կամենում է, որ ուրիշներն էլ իւր հետ բարկանան, իսկ նա, որ արհամարհում է, այնպիսի մի նուրբ հաճոյք է զգում, որ կարիք չունէ ուրիշների մասնակցութեանը: Արհամարհանքը ինքն իրանով է բաւականանում»:

Բաֆֆին կարողանում էր արհամարհել միայն իւր թոյլ և աննշան հակառակորդներին, որոնց թիւը լեզիօն էր, իսկ նրանց, որոնց մէջ որեւէ ոյժ էր զգում, ատում էր ամբողջ էութեամբ: Դրանից էր առաջանում այն սարսափելի թոյնը, որով տոգորված են նրա բոլոր պօլեմիքական յօդուածները:

Նա չէր ուզում համոզվել, որ եթէ իւր հակառակորդների արժանաւորութիւնները խոստովանի, դրանով ինքն իրան աւելի կբարձրացնի, որովհետեւ ինչ հրապույր ունէ անարժանների հետ կռիւլը:

— Արժէ՞ կռվել այդ մարդկանց հետ, որոնց ինքներդ ամեն կրիտիկայից ստոր էք համարում,—ասում էին նրան երբեմն:

— Արժէ, որովհետեւ նրանք միասակար են:

— Կընշանակէ ոչնչութիւն չեն, այլ ոյժ, խոստովանվեցէք, ուրեմն, որ դուք ոյժի դէմ էք կռվում:

— Այո՛, թունաւոր միջատներն էլ ոյժ են, բայց նրանց հետ չեն կռվում, այլ ջախջախում են նրանց, ոտնատակ են անում:

Եւ իրաւ որ նա չէր կռվում, ինչպէս զիսցիպլինայով անցած սառնարին զինւոր, այլ ջախջախում էր և ոտնատակ անում, ինչպէս մի ասպատակ:

Գուցէ դրանով պէտք է բացատրել այն անսահման ատելութիւնը, որ զգում էին դէպի Բաֆֆի—Մելիքզադէն ամենը, որոնք երբեւէ ենթարկվել էին նրա հարուածներին:

X.

Բանաստեղծների կեանքում կանաչք սովորաբար մեծ դեր են խաղում, շատ անգամ արմատապէս փոխում են նրանց հոգեկան աշխարհը:

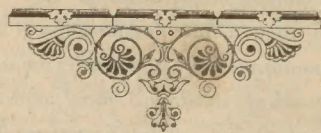
Ազդել են արդեօք կանաչք Բաժֆիի վրայ երիտասարդ հասակում, հետևապէս և՛ ներգործութիւն արել են նրա բանաստեղծական ուղղութեան վրայ—ինձ յայտնի չէ: Գիտեմ միայն, որ կանանց մասին նրա գաղափարը մերթ թեօրեթիւքական էր, մերթ միակողմանի—գործնական: Նա նրանց հոգեբանօրէն չէր ուսումնասիրել—դրանով պէտք է բացադրել այն գեղարուեստական աններելի սխալները նրա վէպերի մէջ, երբ նա կնոջ և տղամարդի սէր է նկարագրում:

Նա ծնվել և մեծացել էր այնպիսի ժամանակ և այնպիսի շրջանում, որ կանաչք դեռ փակ կեանք էին վարում: Հետևաբար դրժուար է ենթադրել, որ պատանեկական և երիտասարդական հասակում շատ կանանց հետ ծանօթ լինէր, ուրեմն և՛ թարմ հոգով ուսումնասիրէր նրանց: Իսկ յետոյ, հասուն տարիքում, որքան ինձ յայտնի է, նա բոլորովին հեռու էր կանանց հասարակութիւնից: Գրեթէ Թիֆլիսում նա չունէր կին ծանօթներ, բացի մի քանի վարժուհիներից, որոնք մի առանձին հոգեբանական հետաքրքրութիւն չէին ներկայացնում:

Բայց և այնպէս, Բաժֆին շատ էր սիրում խօսել կանանց մասին: Նա պատմում էր իւր կեանքի անցեալից քանի մի արկածներ, բայց չեմ չիշում մէկը, որ ունենար ուսմանային հիմք: Նրա ձգտումները աւելի զգայասիրական էին, քան հոգեսիրական: Այս դէպքում նա ինձ թւում էր խորին արևելցի, որի հեշտասիրութիւնը նշմարվում է նրա շատ սիրային նկարագրութիւնների մէջ անգամ, մանաւանդ «Հարեմում»: Յիշում եմ նրա «Պարսկաստանից նամակների» մէջ մի տեսարան, ուր նա նկարագրում է իւր հանդիպումը մի անմեղ օրիորդի հետ և նրանց մէջ տեղի ունեցած ըոպէական ինտրիգը: Բայց ես համոզված եմ, որ այդ տեսարանը նրա հարուստ ֆանտազիայի ծնունդներից մէկն է, և ուրիշ ոչինչ: Նա խօսքով էր միայն այդպէս, իրականութեան մէջ չեմ չիշում նրա կեանքից մի դէպք, որ կարողանար ապուցանել նրա հայեացքը, բացի, հարկաւ, երիտասարդական քանի մի սխալներից: Սակայն այդ տեսակ սխալներ, որ ներելի են զգայուն բանաստեղծին, Բաժֆիի կեանքում եղել են այնքան սակաւ, որքան գուցէ մի ժուժկալ մարդու կեանքում:

Թշնամիների լուտանքը Բաֆֆիի անձնաւորութեան մասին այս դէպքում էլ չափ չունէր։ Այդ ժուժկալ մարդուն նրանք վերագրում էին այնպիսի ախտեր, որոնց մասին ականարկելն անգամ ամօթալի է։ Նրբ մանր մարդկանց թշնամական կիրքը չուզվում է, զրպարտութիւնները տեղում են այնպիսի առատութեամբ, որ մարդ չըզիտէ որը հերքէ և որի դէմ վիրաւորվէ։ Յաճախ բարոյապէս ապականված մարդիկ ուրիշների մէջ են որոնում այն ախտերը, որոնցով վարակված են իրանք։ Ոչոք այնքան յաճախ չէ կրկնում գող բառը և այնպիսի դիւրութեամբ այդ անունը չէ կպցնում իւրաքանչիւրին, որքան իսկական գողը։ Ով չըզիտէ իւր դրական արժանաւորութիւններով իրան բարձրացնել, ուրիշների բացասական յատկութիւնները քննադատելով է զբաղվում։ Հասարակ մահկանացուների մասնաւոր կեանքը սքօղված է նրանց անյայտութեան քօղով։ Իսկ բացառիկ անհատների անձնաւորութիւնը ենթարկված է հասարակական քննադատութեանը, ուստի բնական է, որ նրանց մասնաւոր թերութիւնների վրայ ամբօխը խոշորացուցցով նայէ։ Յիշում եմ շատ անվայել լուրեր Բաֆֆիի մասին, որոնք բղխում էին վիպասանին թշնամի բանակից և որոնք ոչ մի հիմք չունէին։ Արհամարհէնք այդ լուրերը և զգուսնքով երես դարձնենք, որովհետև բոլորն էլ ուրիշ ոչինչ էին, եթէ ոչ կրքի և ծայրայեղ ատելութեան ջնուկը—զրպարտութիւններ։

ՃԻՐՎԱՆԶԱԴԻ



ԲՕՐՉԱԼԻՈՒՄ

(Ճանապարհորդական նկատողութիւններ)

„ . . . Եւ պարզ աչքով ես տեսնում եմ
Հայրենիքըս ծաղկաւէտ.
Այն ճոխ երկրից ես լսում եմ
Անհոգ ծիծաղ լացի հետ:“

Լրագիրներում եթէ կարդում էք՝ սպանեցին. . . . կողոպտեցին. . . .
առևանգեցին. . . . գողացան. . . . կրակեցին. . . . այդ Բօրչալիցն է գը-
րած:

Այդպէս է եղել հնումն այդ գաւառը և այդպէս է այսօր էլ:
Եւ ոչ մի ժամանակ խաղաղութիւնը տեղ չի գտել այդ սպանութիւն-
ների և իմ հայրենիքում:

Բայց այնքան աղքատ չէ այդ երկիրը, որ մարդիկ խրար ուտեն:
— Ընդհանուր բնութիւն ունի Բօրչալուն, ահագին անտառներ, արգաւանդ
դաշտեր, աղբերաշատ, դալար սարեր, ջերմ ու ջրառատ ձորեր, պղնձ-
ձի, արծաթի, երկաթի և ապակու հանքեր ու գործարաններ և. . . .
աղքատ ժողովուրդ:

Բօրչալի լայնատարած անտառները մարդասպան աւազակների
ապաստարաններ են, արգաւանդ դաշտերում սոված է բազմատանջ
երկրագործը, սարերում անասնապահութիւն չըկաջ, քարերում մեղա-
պահութիւն, որ այնքան զալիս են այս գաւառում, ոչ էլ կարգին աշ-
գեգործութիւն կայ: Ինքնաբոյս բարատու ծառերի պտուղը համ իրանք
են ուտում համ արջը, սկիւռը, թռչունն ու մրջիւնը. եղած այգիներն
էլ մշակում են Նոյ նահապետի սիստեմով: Թողնենք հանքերն ու
գործարանները, նրանք ուրիշին են պատկանում:

Այս ժողովուրդը թէև դեռ 20-ական թւականներին ապստամբ-
ւել, ձեռք է բարձրացրել ճորտութեան դէմ, բայց ահագին մեծամաս-

նութեամբ այսօր էլ մնում է ականաց ճորտ, շնորհիւ այս գաւառում եղած խոշոր կալաճատիրութեան:

Ամենալաւ, բերրի հողերը պատկանում են զանազան իշխանների, թաւաղների ու աղալարների: Այդ հողերի վրայ բահրով ապրում է ռանճապար ժողովուրդը, հերկում, ցանում, հնձում... վաստակի մի քառորդը իւր տիրոջը տալու պայմանով: Դեռ այդ տուրքի հետ գիւղացին կատարում է հողատէր աղալի հազար ու մի ծառայութիւնները, հրամանները և փէշքաշներ ու կաշառքներ է տալիս, որ ամուր լինի իւր հողի վրայ:

Այս հողերը գլխաւորապէս գտնւում են Ձորագետի ներքին հոսանքում: Ձորագետը որքան գիժ է Լոռու ձորերում, այնքան խաղաղ և յամրնթաց է իւր ներքին հոսանքում, և, իշխանների հողերը ոռոգելու համար՝ բազմաթիւ պտույտներ է անում այնտեղ—Բօրչալւի արեւակէզ դաշտում:

Ձորագետի վերին հոսանքում իբրեւ կալաճատէր չայտնի են էջմիածնի և Հաղբատ-Սանահնի վանքերը: Էջմիածնի Մարցայ անտառապատ կալաճքը 20,000 գեսեատինից աւելի է: Այս տարածութեան վրայ մի քանի հազ գիւղեր կան, որոնք վանքին տասանորդ են տալիս ամեն տեսակ եկամուտից: Այս կալաճքն ընկած է անօգուտ և անտառը թողած է գիւղացիների կացնի խնամքին: Իսկ գիւղացին անտառի ու ծառի ամենաանգուլթ թշնամին է: Նա չի հասկանում, որ այդպէս անելով զրկում է իւր հայրենիքի բնութիւնը զարդից, սարերն աղբիւրներից, որոնք հետզհետէ ցամաքում են անտառների պակասելով, սրանց հետ փոխւում է և կլիման: Գիւղացին կլեպը (կեղևը) քաշում և չորացնում է դարևոր ընկուզենին մի չուխա ներկելու համար, հոնի ծառը ջարդում, ճղնակոտոր է անում հոնը քաղելու համար, և բոլոր պտղատու ծառերի հետ վարւում է ճիշդ Արիլովի խոզի նման: Հէնց որ բացւում է գարունը, ծառերն սկսում են բողբոջել, գիւղացին կոտորում է ծառերի թարմ օստերն ու բողբոջները՝ (բոխ) անասուններին ուտացնելու համար: Եւ այն էլ ինչպէս է կոտորում, պէտքէ տեսնել ու զարմանալ, թէ որքան ալյանդակ գաղափար ունի գիւղացին անտառի մասին, որին պարտական է իւր հազար ու մի բարիքները... իւր առողջութիւնը:

Երանի էջմիածինն ուշք դարձնէր իւր այս նշանաւոր կալաճքի և նորա մեծ անտառի վրայ, որ ահագին եկամուտի աղբիւր կարող է լինել:

Կալաճատէրերի ընդարձակ հողերին հարևան արքունի գիւղեր

կան, որոնց վարելահողերն այնքան սակաւ են, որ երկրագործը չի կարողանում տարեմէջ հանգստութիւն տալ իրան չոգնած հողերին, և ամեն տարի միևնոյն հողը ցանելով ուժասպառ է անում: Այսպիսի ուժասպառ հողերն արհեստական կերպով ուժեղացնելու (փէշնելու— անասունի աղբ ածելու) սովորութիւնն էլ նոր է մտել այստեղ: Բայց դուք տեսէք թէ որքան է հաստ այդ գիւղացու գլուխը: Իւր աչքով տեսնում է, որ փէշնած հողը առատ բերք է տալիս, իւր դռանն էլ զիգած է այդ փէշնից. ասումես—ախպէր, խօ քու աչքով տեսնում ես ինչ լաւ բան է փէշնելը, իսկ դռանդ կիտած թողնելով այդ միևնոյն փէշնը քեզ կրհիւանդացնի, տար ածա արտդ:

Տես ինչ պատասխան ես ստանում—«Որ Աստոծ տալու ըլի, փէշինին մտիկ կրտայ»: Ահա թէ որքան ծանր է ընդունում հայ գիւղացին նոյն իսկ տնտեսական որևէ բարեփոխութիւն:

Հողի կողմից աւելի բաղդաւոր են ուռւներն ու մալականները, որոնք թէև ուշ եկւորներ են, բայց լաւ և ընդարձակ տեղեր են գրաւած, և բացի ունեցածը համայնական ուժով նորանոր հողեր են գրնում:

Սրանց օրինակին հետևելով հայ կաթողիկոսներն ևս, իրանց Սարգիս վարդապետ Շաղրճեանի յորդորանքով 1892 թւին նշանաւոր հողեր գնեցին:

Տոկոսն և ժրպան գերմանացի գաղթականներն էլ այգեգործութեամբ և առհասարակ օրինակելի գիւղատնտեսութեամբ ապահովել են իրանց և ապրում են քաղաքավարի, գեղեցիկ տներում, առանձնացած, ջոկւած միւս ազգութիւններից, սառն ու մռայլ բնաւորութեամբ:

Սակայն Բօրչալի մասին խօսելիս հայերից յետոյ երկրորդ խօսքը պատկանում է թուրքերին, թէ բազմութեան և թէ կատարած դերի պատճառով:

Թարաքեամա թուրքերը, որ ամառ ժամանակ տաք դաշտերից հեռանում, սարերն են բարձրանում, հարևան հայերին հանգիստ չեն թողնում գոգութիւններով: Սրանք անհանգիստ ժողովուրդ են և հակած դէպի աւազակութիւնը: Սրանց հարագատ զաւակներն են Քեարամ, Տաշդամուր, Սամադ, Մասուր, Աւդի, և այլ նշանաւոր աւազակներն իրանց խմբերով, որոնք ահով ու սարսափով են անցկացել Բօրչալի վրայից:

Սրանց հետ քեալլայ տալ գիտեն Բօրչալի հայերը. Լօռեցիք՝ Դսեղեցիք, Լօրուտեցիք, Հուլաւէրցիք, Աղբօրփեցիք: Գազան թուրքերը

կատու են դառնում Լօռու ձորերով անցնելիս: Այս ձորերումն էլ անպակաս են եղել հաջ իգիթներն ու աւազակները, որոնց ահը դեռ չի անցել:

Դեռ չի անցել նրանց ահը, բայց անցնում, թուլանում է ժողովրդի մէջ արիութեան ոգին: Չքաւորութիւնը խեղդում է բօրչաւեցուն:

Բօրչալուն Թիֆլիզի նահանգի բոլոր գաւառներից ամենաաղքատն է: 1894 թւին ոչ մի գաւառ Բօրչալի չափ (346,596 ռուբլի) պարտ (недоимка) չի մնացել գանձարանին, միւլնոյն ժամանակ և ոչ մի գաւառում Բօրչալի չափ յանցանքներ չեն գործւած: Յանցանքներն էլ գլխաւորապէս ստոր տեսակի յանցանքներ են, որի մեծ բաժինը թուրքերին է ընկնում:

Ահա ձեզ շօշափելի եզրակացութիւններ Բօրչալի տնտեսական և բարոյական դրութիւնից:

Բօրչալում, մանաւանդ Լօռի, յաճախ կրկնող կարկուտը, հացի պակասութիւնը գիւղացուն ճտահար խեղտել է պարտքի մէջ: Սովը վաշխառու հարուստի ընկերն է: Սովն աղքատ գիւղացուն տանում է վաշխառու եղբօր դուռը, և այս բաւական է...:

Թէկուզ մի մանէթ առնի գիւղացին—էլ չի պրծնելու իւր պարտքի տակից: Զարմանալի խորամանկ են այդ վաշխառու հրէշները: Մի օր իւր ժամանակին գիւղացին տանում է իւր պարտքը ետ տալու. «Տօ, հօ՛ւ ա քեզանից փող ուզում, տար բանացրու. մի ուրիշ ժամանակ կունենաս կրտաս, հիմի էս սհաթին ինչ ես վաւզում, ուրիշ պակասութիւն կունենաս, տար քու պակասութեանն արա...» այսպիսի սրտացաւ բարեկամի նման վաշխառուն ետ է տալիս փողը գիւղացուն և անխիղճ տոկոսով, տոկոսը տոկոսին բարդում, մի քանի ամսում անկատելի կերպով մէկ էլ տեսնում ես բանն այնտեղ է հասել, որ գիւղացու ունեցած չունեցածը վեր է գրում պարտքատէրը:

Այսպիսի հրէշներին ժողովուրդը յաճախ «հայր» է անւանում:

Յիրաւի, որդուն արժանի հայր: Ինքը, ժողովուրդն էլ ոչնչով պակաս չի հօրից: Ընկած կլեաւուզների և ինտրիգների ետեւից: Որ խոզարածի մօտ էլ որ գնաս զակոնի ու ստատեաների անուճով է խօսում: Տգէտ, անտեղեակ օրէնքներին, և սակայն շարունակ յանցանքների մէջ բռնւած նա դեգերում է աղվակաւոր, խնդիր գրող-ճանապարհ ցոյց տուող, գործն առաջ տանող չինովնիկների, աղաների և պիսերների դռներին: Ամբողջ Բօրչալուն լիքն է այդպիսի մեծ ու փոքր աղաներով ու մեծօլաններով: Դրանց բոլորին—իրանց

շուալ ճախսերով—ժողովուրդն է պահում, այն ժողովուրդը, որ չի կարողանում ամօթն երեսին պահել իւր ընտանիքը:

Իրան անյայտ, անճանօթ օրէնքի և դատաստանի առաջ կանգնած Բօրչալեցիին ինչ ուզէք կրտաչ ազատելու համար, թէ և ազատւելը նրան աւելի թանկ է նստում: Զատ անգամ մի որեւէ անմեղ բանի համար պարտք են անում, ահագին փողեր մսխում, և դուք չէք կարող նրանց բան հասկացնել, այնքան կուրօրէն հաւատում են իրանց աղաներին ու մեծօրաններին:

Երեք տարի առաջ մի հայ «մեծօրան» Լօռեցունց յայտնել էր, թէ ամեն մէկը հարիւր մանէթ տւէք ինձ, բոլորիդ որդիքը ես ազատեմ զինւորակոչից: Լօռուց զինւորակոչին կանչում են մի քանի հարիւր հոգի, և այդ մի քանի հարիւր հոգուց պէտք է 10—15 զինւոր վերցնեն:

Հասնում է զինւորակոչի օրը: Ամեն մի Լօռեցի տղատէր հարիւր մանէթ է տանում տալիս աղին: Անհնար է լինում համոզել այդ մարդկանց, թէ բոլորին զինւոր չեն տանելու, մի քանիսին են տանելու, և թէ՛ ում որ ընկնի նա չի կարող ազատել, գուր են այդ փողերը տանում:

25, ասում են ու տանում հարիւրանոցները:

Զինւորակոչն անցնում է: Որոշեալ թւով ընկածներին տանում են, միւսներին թողնում: Ժողովուրդը առանձին շնորհակալութիւն է յայտնում աղային և նոր պատիւներ անում, որ իրանց տղերանցն ազատեց: Ընկածների հայրերն էլ են շնորհակալութիւն անում աղին, իրանց մխիթարելով, թէ «աղէն շատ չարչարեց, ամա իրանց բաղդը կտրեց ոչ»:

Հիմաչ եկէք տեսէք այս ժողովրդի տանուտէրը, քեօխվէն, գիւղական դատաւորը..., որոնք հրապարակում իրանց անյայտ զակօնի անունով են գողգողում, իսկ իրանց տներում գողերի հետ են խորհրդակցում, որոնք ոչ մի օրէնք ու արդարութիւն չեն ճանաչում ու հասկանում բացի կաշառքն ու մտրակը:

Որքան էլ արդար լինի մէկի բողոքը, կարող է ենթակաջ լինել տուգանքի ու ծեծի, եթէ հակառակորդն առաջուց իւր է քսել տանուտէրի դնչին:

Կորչում է մէկի ձին, գողանում են անասունները և այլն: «Ի՜նչ կրտաս, որ ապրանքդ գտնեմ, հանեմ» առաջարկում է ասանուտէրը: Ապրանքատէրն, իհարկէ, մի բան է տալիս, ինչ որ ուզում է տանուտէրը, և, չիրաւի, ապրանքն ետ է ստանում:

Ի՞նչ էք կարծում, ո՞վ էր գողացել այդ ապրանքը:—Անպատճառ տանուտէրը կամ տանուտէրի սեփական գողերը:

Դէհ, գնացէք բողոքեցէք այսպիսի տանուտէրից, տեսնեմ ինչ կրտանէք ձեր տունը: Աղաներից ամենամեծերը սրանց հովանաւորներն են, որովհետեւ սրանք աւելի իւղալի են քան հասարակ գիւղացիին:

Սակայն ժողովուրդը բողոքում է կառավարիչների ու դատաստանատների դռներին չոքած: Բայց չըկարծէք թէ նրա բողոքը արդարութիւն է պահանջում:—Ո՛չ, այդ դեռ շատ հեռու է այսքան ընկած մի ժողովրդի հոգուց: Այդ բողոքողն էլ մի ուրիշ կուսակցութիւն է, դա էլ մի ուրիշ տանուտէր է ուզում, որ գուցէ աւելի վատթար լինի քան առաջինը:

Տւէք այդ արդարութեան անունով բողոքողներից ամենաթունդին թէկուզ մի գգրի պաշտօն և կրտսնէք թէ ինչ պտուղ է, կամ ինչ է նշանակում նրա բերանում «արդարութիւնը»:

Թողէք մարմնաւոր իշխանութեան դռները, ձեզ ուրիշ աղմուկ ցոյց տամ. տէրտէրների և տէրտէրացու տիրացուների գործեր:

Մի որևէ 10-20 տուն աղքատ, ողորմելի գիւղացիներ, համախօսական թերթ կազմած, դիմում են հոգևոր իշխանութեանը, թէ մեզ վրայ քահանայ ձեռնադրեցէք այս ինչ տիրացւին: Համախօսականի մէջ հաւատացնում են, որ ամեն կերպ ապահով է իրանց ապագայ քահանան, և խոստանում են ամեն բան տալ: Փահանայացուն էլ գոհ է: Այս խնդրի ետեւից քարշ են գալիս Մինօղի, Կոնսիստորիայի ու հոգևորականների դռներին, էլ հանգստութիւն չեն տալիս, անդադար կրկնելով իրանց սովորական սպառնալիքը, «եթէ չըձեռնադրէք—կըթուրքանանք»:

Միւս կողմից էլ տիրացուն է փորը գետինը քսում, աղաչում, պաղատում, արաղ խմացնում, միջնորդներ գցում, ունեցածը ծախում, կաշաւքներ տալիս, պարտքի տակ ընկնում.... վերջապէս ձեռնադրւում է:

Հիմի ի՞նչ անենք:—

Ի՞նչ ուտի տէր հայրը, ինչով պահենք, ինչով գոնէ մի փարաջաչ առնի իրան համար, որտեղից տայ հոգևոր իշխանութեան ուղարկած շարականի 60 ռուբլին, Արարատի բաժանորդադիւնը, իւր ձեռնադրութեան պարտքերը . . . :

Ադամն ինչ ունէր Եւին ինչ տար:—Սկսում են ժողովուրդ ու քահանայ իրար ուտել. ժողովուրդն այսքան է տալիս, քահանան շատ է ուզում, ժողովուրդը չունի, քահանան բողոքում, աղերսելով ուրիշ

Ժողովուրդ է պահանջում կամ մեռելը վեր դրած թողնում է, մինչև իւր ուզած վարձն ստանայ . . . :

Սրանից յետոյ քահանան սկսում է օրհնանքի տեղ անիծել— հայհոյել, ժողովուրդն էլ իւր կարգին:

Եւ այսպիսի քահանաներ աւելանում են օրէցօր, և այսպիսի քահանայութեան համար գլուխ են պատռում ժողովուրդ ու տիրացու:

1893 թ. ամառը Թիֆլիսի կոնսիստորիայի անդամ բար. Յովհ. քահ. Մարտիրոսեանը քննում էր Լոռու վիճակում տասը գործ: Երկուսը երկու վանահայր վարդապետների (ընդամենն երկու վարդապետ կան այս վիճակում) վրայ էր, որոնց վարք ու բարքից բողոքել էր ժողովուրդը, մնացածը տէրտէրների ու տէրտէրացուների գործեր էին: Այդ գործերն այնքան էին բարդւել և սուր կերպարանք ստացել, որ սինօզն ու կոնսիստորը վճռել էին տեղն ու տեղը քննել:

Ես հետաքրքրւած ուղեկցում էի քննիչ տէր հօրը: Ժողովուրդը զիւղերում երկպառակած, բաժանաճ կուռն է իրար դէմ, ամեն մի կողմը մի տիրացւի է ուզում քահանայացնել:

Քաջ ինչու են սրանք մէկին ուզում նրանք միւսին: «Ընչի պտի», իրանց լեզուով պատասխանենք: Պարզ անձնական հաշիւներից են բողոքում այս ընտրողների համակրութիւնը կամ հակառակութիւնը, և բոլորովին չնչին է նրանց դադափարը քահանայի մասին, որի պաշտօնի ձևական և մեքենայական կողմն է նրանց միայն հասկանալի: Նրանք զարմանում են երբոր լսում են թէ քահանան պէտք է հոգայ իրանց բարոյական և տնտեսական դրութեան մասին: Դառը փորձերից յետոյ թերահաւատ են դարձել, չեն հաւատում որեւէ պաշտօնեայի սրտացաւութեան, անկեղծ, անկաշառ ծառայութեան կամ անձնուրացութեան յօգուտ ժողովրդի. չեն հաւատում, որ աշխարհքում կարող է այդպիսի բան լինել: Այնպէս որ նրանց համար մին է, ով լինում է լինի, մի բան որ, միևնոյն բանը պէտք է անի—աւելի լաւ է որ իրան բարեկամը լինի:

Փորձերով կազմած այս համոզմունքը շատ անարդարութիւններ և սխալներ է անել տալիս, մանաւանդ այժմ, երբ յաճախ քահանայացու աստիճանների բարոյական ոյժերը շատ են իրարից տարբեր լինում:

«Քահանան թէ տգէտ ըլի, թէ ուսումնական, երկուսն էլ պէտք է թաղեն, կնուռք անեն, ժամ ասեն... աւել խօ բան չեն անելու: Երկուսի թաղածն էլ թաղած ա,—ուսումնականը խօ խորը չի թաղում տգէտն երես, կամ ուսումնականը խօ մեռոն չի քսում տգէտը ձէթ...»

Այսպիսի դատողութեամբ քանդում է ուսումնական և տգէտ քահանայի միջի պատը և երկուսին էլ դնում մի տախտակի վրայ:

Բայց այդ նոյն գիւղացին քո առջև փլիխտիպտութիւններ կանի, տեսականապէս կրպաշուպանի ուսումնական քահանայի խնդիրը, քանի որ գործ չըկայ. հէնց գործին եկաւ թէ չէ, կըբարձրացնի իւր ահագին աղմուկը չիմար պատճառաբանութիւններով: Այն ժամանակ գլուխ պէտք է լինի, որ նրան բան հասկացնի:

Ա. գիւղացի պ. Տ. Վ. եանցը, ներսիսեան դպրոցն աւարտած և առանձնապէս զարգացած մի պարոն, ուզում է քահանայ դառնալ իւր հայրենի գիւղում, որ ընդամենն 55 տուն է: Այստեղ հացի, սեփական կաշւի ասպհովութեան խնդիրն արհամարաւ է մինչև անգամ և բոլորովին ուրիշ ցանկութիւններ են առաջնորդում պարոնին. բայց դուք տեսէք, թէ ինչ ժառեր կան այդ վարդազոյն ցանկութիւնների առաջին:

Գիւղի մի մասը երդւած հակառակորդ է կանգնել երիտասարդին և նրա դէմ դուրս է բերել իւր ծերունի քահանայի որդուն—մի կատարեալ տգէտ մարդ, մի իսկական հովիւ—իրանցից մէկը:

Ռողոքել են Սինօղին պ. Տ. Վ. ի դէմ, նրա խնդիրն անւանել կեղծ, արաղով գլուխ բերած, իրան անբարոյական և այլ հազար ու մի անասելի և անպատմելի վատ յատկութիւնների տէր, որ իրանց քաջ չայտնի է, և որը կապացուցանեն երդումով:

Այս գործը ձգձգւել է տարիներով, մինչև սինօղը քննութիւն է նշանակել:

Չիմաց քննիչը նստած, այդ բողոքարկուններին հրաւիրում է երդւելու և հաստատելու իրանց խօսքերը:

«Մենք օրթում չենք ուտիլ, աղաղակում են գիւղացիք, էն ա մի անգամ ինչոր գրել ենք, հլէ էն ա.... գրել ենք, որ դա լաւ մարդ չի, դրան ուզում չենք, էլ ինչ էք եկել հարց ու փորձ անում . . . :

— Խի՞ (ընչի) չէք ուզում, հարցնում է քննիչը:

— Խի պտի . . .

— Պատճառն ի՞նչ ա:

— Պատճառն էն ա, որ ուզում չենք:

— Իս ձեր խօսքերն է՞ն, ինչ-որ գրել էք թղթում:

— Հա, հլէ մեր խօսքերն են

— Դէ եկէք, երդումով հաստատեցէք, եթէ ձեր խօսքերը ճշմարիտ են:

— Մենք օրթում չենք ուտիլ, հլէ ինչոր գրել ենք էն ա . . . :

Տանուտէրի օգնութեամբ վերջապէս քննիչը երդւեցնում է կա-

մակոր գիւղացիներին. աչստեղ արդէն երգերը փոխեցին. տես ինչ են ասում. —

— Դու ինչու չես Տ-Վ-ին ուզում, հարցնում է քննիչը մէկին:

— Ես նրա համար չեմ ուզում, որ դա տարեկան ութ հազար մանէթ փող ա ստանում, մեր եկեղեցուն ինչի չի մի նւէր տալիս, թէ լաւ մարթ ա:

— Ութ հազար չի լինիլ, գուցէ ութ հարիւր է *), հարցնում է քննիչը:

— Չէ, ես գիտեմ—ութ հազար:

— Ա՛յդ է քո պատճառը:

— Հրամանք ես. մին էլ էն ա, որ դա խօ տէրտէրի տղայ չի, որ ինքն էլ տէրտէր դառնայ:

— Էլ ուրիշ բան ունիս նրա դէմ ասելու:

— Ո՛չ . . . Էս միթէ քիչ ա:

— Դու ինչ ունիս ասելու, հարցնում է միւսին:

— Ես էլ էն եմ ասում, որ դա թէ տէրտէր, դառնալու միտք ունէր, ընչի չէր մի ստաքան արաղ վեր ունում, գալիս իմ տունը — հլա մի երկու հետ էլ խնդրում, որ ես էլ իրան կողմն էի խօսացել:

— Էլ ուրիշ ինչ գիտես նրա մասին:

— Էլ ուրիշ բան չի գիտեմ: Դէ նա ուսումի գնացած էր, նոր ա եկել. իսկի թամամ ճանաչում էլ չեմ:

— Բաս ինչի ես խնդրի տակին ստորագրել — թէ մենք քաջ ճանաչում ենք, անբարոյական է նա:

— Նրա համար, որ խափանեմ դրա գործը:

— Ընչի խափանես:

— Դէ էնա էնհէնց խափանեմ էլի:

Մի ուրիշն է առաջ գալիս:

— Ես բան չի գիտեմ, տէրտէր ջան, մեր տղերքն ասին արի ձերք քաշի, ես էլ ձերք քաշեցի. հմի դու էլ ինչ որ ասում ես թող քու ասածն ըլի:

Գալիս է հետևեալը:

— Մեր տէրտէրը 50 տարի մեզ վրայ քահանայութիւն ա արել. դրա խաթեր էլ ես ուզում եմ որ նրա տղերանցից մնին քահանայ շինենք, որ նրա ճուլսը չըկտրի . . . :

*) Պ. Տ. Վ-ն մի տարի իւր կնոջ հետ ուսուցչութիւն է արել Աղէքսան-դրապօլ 800 մանէթով:

Այս բոլորից յետոյ հայր քննիչը դիմեց ժողովրդին, իւր զարմանքը յայտնեց, որ այսպիսի պատճառներով ժողովուրդը հակառակում է, ուզում է խափանել պ. Տ. Վ-ի ձեռնադրութիւնը, և որ ժողովուրդը չի հասկանում իւր օգուտը, առաջ է քաշում մի տգէտ հովի և չի ընդունում մի ուսումնական մարդու քահանայութիւնը:

— Ուսումնական ա, թող զնա իրան ուսումը կարգա,— աղաղակում է ամբօխը և իւր անմիտ, ծիծաղելի պատճառաբանութիւններով, որ չիշեցի (և որ մոռւեալ են քննութեան արձանագրութեան մէջ), գնում է սինօդ գալիս կոնսիստօր—բան ու գործ թող արած, յոյսերը կաշառքի վրայ դրած:

Յօրջալեցին այնքան է սովորել կաշառքին, որ չի հաւատում թէ առանց կաշառքի կարող է գործ առաջ դնալ աշխարքում: Նրա կարծիքով Աստուած էլ աշխարքը կաշառքով է ստեղծել:

Մի զիւղում քննչին կաշառք առաջարկեցին. քննիչը հրաժարեց, միայն հաւատացրեց, որ նրանց գործը լաւ կերթայ:

— Հէ, մեր գործը վատ կերթայ, որ աջահամբույր *) չես վեր առնում մեզանից, տրտնջում էին գործատէրերը. քննիչը, դատաւորը որ սաղվաթ, փէշքաշ չընդունի ընչի ա պէտք . . . :

Այս խօսքերը ես լսել եմ իմ ականջով զիւղի առաջաւոր մարդկանց բերանից: Որքան շատ բան են ասում այս մի քանի խօսքերը ժողովրդի տեսած արդարադատութեան մասին, որքան արդար ձայներ ու բողոքներ պէտք է լսեղլւած լինին այս տեղերում, որքան ճընշւած ու տանջւած չունեորը, որքան ընկաճ, մեռած խղճի և դատի նշանակութիւնը այնտեղ, ուր ստեղծել են այս խօսքերը:

Եւ շատերը հրաժարւում էին քննութիւնների ժամանակ յանցաւորներին մեղադրելուց:

— Ինչու չես ասում, ինչոր դիտես, հարցնում է քննիչը:

— Ի՞նչ ասեմ, տէր հայր, ինչ մեղք էլ վրէն հաստատենք, էգուց կերթայ բարձր կաշառք կըտայ, ինքը կըպրծնի, գուր մենք վատամարդի կըդառնանք:

Սրանք դատարկ խօսքեր չեն, անձնական փորձերից յետոյ է խօսում այս զիւղացին:

Այս քննութիւնների, ազմուկների ժամանակ յանկարծ առաջ են գալիս մի քանի զիւղացիներ: Քոյրը լուծ եւ: Սրանցից մէկը երկիւղածութեամբ ծոցից մի թուղթ է հանում, մեկնում հայր քննչին: Այդ

*) Վաշառքը զանազան անուններով են տալիս,—աջահամբույր, չայի փող, ճամբի ծախս, ևայլն:

էլ ուրիշ խնդիր է. ժողովուրդը դրանով աղերսում է հոգևոր իշխանութեանը, որ իրանց գիւղում մի ուսումնարան բացւի:

Այստեղ, այս անակնկալ րոպէին, մարդու սիրտ յանկարծ ճխում, թունդ է առնում և ակամայ գութս է թռչում—«ահա քո խնդիրը» ամեն լուսից ու բարուց զրկած ժողովուրդ, ահա քո փրկութեան անունը . . . :

Բայց ի՞նչ... խօսում են, խոստանում, խնդրում, աղաչում, պաղատում և վարժապետին տարեկան հարիւր մանէթից աւելի չեն կարող վճարել, ոչժ չունեն:

Արդօք այսպիսի տեղերում լաւ չէր լինիլ բաց անել ուսումնարաններ էժանագին վարժապետներով, ուսումնատենչ գիւղացու երեխան գրաճանանչ անելու համար:

Վերջապէս շատ է խաւար, շատ է ուշադրութիւնից զրկւած. այս ամենագուրկ, ամենաաչքից ընկած վիճակն է Թիֆլիսի թեմի, թէև տւած արդիւնքովն առաջնակարգ:

Ուսումնարանները պոչաւոր աստղի նման այստեղ այնտեղ երեւում են ու կորչում: Հոգևոր իշխանութիւնը ուշադրութիւն չի դարձնում, իսկ ամբոխը ուսումնարան չի պահիլ. դուք միք հաւատալ նրա աղերսալի խնդիրներին. նա ինքնիրան զոհաբերութիւն չի անիլ իրան չըհասկացած բաների համար: Նա չար խաղեր կը խաղայ այդ իւր խնդրած ուսումնարանի գլխին, կըքանդի իւր ձեռքով, և դուք կըզարմանաք:

Այն գիւղացին, որ տարին մի քանի անգամ իւր երեխանց բերանից կտրում փեշքաշներ է տանում զանազան աղաների, պարտք է անում—կաշառքներ է տալիս, փորացաւ է ընկնում, երբ հերթը գալիս է ուսուցչի ոռճկին:

Թող մեր գիւղական ուսուցիչներն ասեն:

Դ. գիւղում ուսուցիչն ամբողջ տարին սրանից նրանից մուրացկանի նման ալիւր ուզելով էր ապրել. ոռճիկը չէին տալիս գիւղացիք. երբ հ. քննիչը այդ մասին բացատրութիւն ուզեց հոգաբարձուներից, վերջիններս իրանց զարմանքն էին յայտնում, որ տէր հայրն այդպիսի «պարապ բաների» ետևից է ընկնում, այդպիսի «սարսաղների» համար գլուխը ցաւացնում:

Օ. գիւղում ուսուցիչը արաղ էր խմացրել հոգաբարձւին, որ կարողանայ ոռճիկն ստանալ: Այս լսելով միւս հոգաբարձուն էլ էր գնացել արաղ պահանջել վարժապետից. վարժապետը մերժել էր սրան,

պ. հոգաբարձուն ծեծել էր չանդուզն ուսուցչին և ռոճկի հաշիւը վերջացել էր սրանով:

Այդ գիւղի ուսուցիչներին շատերն են այսպիսի ռոճիկներ ստացել:

Հ. գիւղացիք ուսուցչին ռոճկի փոխարէն խոստացել էին կէսօրավար ցանած կարտօֆիլ և երկու այծ, հաւատացնելով, որ այդ ռոճկին աւելի կրբունի: Խեղճ Թիֆլիզցի երիտասարդն էլ հաւատացել էր: Հակառակին կարտօֆիլն էլ այն տարի լաւ չէր եկել:

— Դէ քու բաղտինցն էր, մենք ինչ անենք, վարժապետ ջան, վարժապետի սիրտն առնում են գիւղացիք ու ճանապարհ դնում:

Անբաղդ ուսուցիչը ինձ պատահեց Քալայօղլի հետը երկու քոսոտ այծ, որոնց ֆուրգունչին չէր համաձայնում վերցնել Թիֆլիզ տանելու:

Այսպիսի առակներ ուսուցիչներն աւելի շատ գիտեն: Իսկ ապառիկներ, որքան կուզէք:

Հայրենակիցներիս մեղքերը թեթեւացնելու համար այստեղ դարձեալ չիշեցնում եմ նրանց աղքատութիւնը:

Աղքատութիւն եմ ասում, որ օրերով հունձ անես կիզող արևի տակին, գիշերը խօրոմես, և տաժանելի աշխատանքից չետոյ յոգնած, ուժասպառ, երբ սիրտդ գնում է սովածութիւնից, Աստուծոյ փառք տաս քարից փափուկ ցամաք հացի համար, այն էլ այնքան չլինի, որ փորդ կշտանայ: Տանջւում են, մաշւում, և սնունդ չեն առնում որ պակասած ոյժերը կազդուրեն: Ամիսներով իւղալի կերակուրի երես չեն տեսնում, իսկ մսով միայն այն ժամանակ են լիանում, երբ անասունների կոտորած է լինում. ուտում են անխտիր հիւանդացած անասունի միսը, առանց մտածելու հիւանդութեան մասին:

Հիւանդութիւններն ու մոլութիւնները այս ժողովրդի կեանքի հարազատ եզրակացութիւններն են: Սիֆիլիսը (տիրամօր ցաւ) և օնանիզմը յայտնի են ամենախուլ անկիւններում, իսկ անասնամոլութիւնը զարմանալի տարածւած է թէ ամուրիների և թէ ամուսնացածների մէջ:

Այս խորին ուշադրութեան և ցաւակցութեան արժանի իրողութիւն է: Դէպի իւր կրքերն անփոյթ, տգէտ, վաչրենի ու մոլի ժողովուրդը քայքայւում է բարոյապէս և ֆիզիքապէս, հալւում, հիւժւում է իւր ծածուկ ախտերի մէջ և հոգացող չլիայ նրա մասին:

Ապրում են կեղտոտ, աւելի կեղտոտ, քան իրանց անասունները. մարդիկ կան, որ մկրտւելիս աւագանուժն են լողացել, մէկ էլ մեռած ժամանակ պէտք է լողացնեն. նրանց մարմինը 50—70 տարւայ ընթացքում երկու անգամ է ջուր տեսնում:

Հապա ինչպէս չըջիշենք արբեցողութիւնը, որ շարժողութիւն, և մի տեսակ ճիւղալիս կեանք է տալիս այս աշխարհակ պատկերին, թէ և սա հաւասար չի տարածւում ամեն կողմ:

Այս բոլորից յետոյ ձեր առաջ կանգնում է վտիտ, կորաքամակ և ապուշ նոր սերունդը, մի խիստ, աչքի ընկնող կոնտրաստ—հակապատկեր ներկայացնելով իւր հաշտենիքի հսկայական բնութեան հետ:

Մինչդեռ նոյն գիւղերում մեզ պատահեցին հարիւր տարին անցկացրած առոյգ ու վիթխարի հին մարդիկ:

Այս ժիր ծերունիների զարթ գրոյցները, սուր յիշողութիւնը, կրտուկ խելքն ու դատողութիւնը, գործի աշխույժն ու եռանդը բարձր աղաղակում են հին առածի մասին—«առողջ մարմնի մէջ առողջ հոգի»:

Ազ. գիւղում մեզ մօտ նստած գրոյց էր անում մի հարիւր տարեկան ծերունի, երբ ներս մտաւ նրա մեծ եղբայրը 105 տարեկան: Փոքր եղբայրը վերկացաւ, տեղը տւեց մեծին, ինքը մնաց կանգնած մինչև մեծ եղբայրը հրաւիրեց նստելու: Մեզ հետ սկսեց խօսալ մեծ եղբայրը Պասկեիչից, Լիսանեիչից, Երևանու պատերազմից:

— Մենք իզրհատցի ենք բնիկ, պատմում էր ծերունին, Զաւրովանց ճորտն էինք: Մի օր կալ կասելիս մեր աղէն եկաւ, թէ էս հաղաղին եզնիքը բաց թողէք, բերէք իմ կալը կասեցէք: Ողորմածիկ իմ բիձա Բիլաւն ասաւ, կացի, էսա մեր կալն էլէլա, պրծնեմ, ետնա բերեմ քունը կասեմ: Նա թէ հլէ չէ, էս սհաթին ձեր կալը բաց թողէք, եկէք իմը կասեցէք: Էստեղ հակառակութիւնն ընկաւ. իմ բիձա Բիլաւը եղանով տուց աղին կալումը վեր գցեց ու թվանքը վեր կալաւ ձորերն ընկաւ: Մենք էլ վերկացանք տանով տեղով եկանք: Երմալովն Երևանու կուիցը ետ գալիս Իւալումն առաջը կտրեցինք, մի եզը մորթեցինք, որ աջողութենով կովիցը պրծելա, եղնա խնդրեցինք, լաց ու շիւան արինք, թէ մեզ ազատ արա ճորտութենից...:

Այս խօսակցութեան ժամանակ չանկարճ փոքր եղբայրը մի բան յիշեց. մեծը բարկացած դարձաւ 100 տարեկան փոքր եղբօրը «երբ որ տեսնում ես քու մենձը խօսում ա—դու մէջ մի ընկնիլ...» 100 տարեկան փոքր եղբայրը խոնարհեց իւր ճերմակ միրուքն ու գլուխն և լռեց:

Այսպիսի ծերեր պատահում էին մեզ գրեթէ ամեն գիւղում: Սրանց ամեն մէկը աւանդութիւնների, առասպելների, հին գրոյցների, ժողովրդական հաւատալիքների մի շտեմարան, մի թանգարան է:

Այս պատմութիւններից, գրոյցներից, սովորութիւններից շատերն եկած են հին դարերից, մեր հին նախնիքների կեանքն ու սովորութիւններն են, նրանց մտքի և հոգու ծնունդներն են:

Ահա թէ որտեղ է հայոց գրականութեան աղբիւրը. ահա, թէ որտեղից պէտք է խմի հայոց բանաստեղծը, հայոց վիպասանը, հայոց գրողը, որ գօրանայ:

Բայց մեռնում են այս ճերուկները իրանց հետ տանելով իրանց գիտեցածը, իսկ սրանց որդիքը հոգսերով ծանրացած, բարոյապէս աշխտակւած, նոր բառեր են սովորում, հինը մոռանում, նոր պատմութիւններ են սովորում, նոր բարքեր, նոր կարգեր,—մի բաբելոնեան խառնակութիւն: Այս պատկերը կարելի է նմանեցնել մի հարսանիքի, ուր հարբած հանդիսականներն աղմկում են խառնիխուռն, և չեն լըսում, թէ ինչ է երգում երգիչը, որ շուտով պէտք է լռի:

Ես ինչ խօսքեր, դարձւածներ, զրոյցներ սրանից 10 տարի առաջ լսել եմ Լոռի, ինչ սովորութիւններ տեսել եմ, այժմ դժւար եմ տեսնում ու լսում. բոլորը նսեմացել, նօսրացել, անհետանում են:

Ժողովուրդը մի գրութիւնից անցնում է դէպի միւսը ինքնագլուխ, առանց առաջնորդի և հսկողի, և այդ գրութեան մէջ շատ բաների հետ կորցնում է և մեր բանաւոր գրականութիւնը:

Մասնաւոր ապահով մարդիկ չըկան, որ ժողովեն, այնպիսի հարուստներ չըկան որ ձեռնհաս մարդկանց միջոց տան ժողովելու, ընկերութիւն չըկայ, որ զբաղւի դրանով, իսկ մամուլը.... ճգնում է եղած ողորմելի գրականութիւնն էլ խեղդել իւր հրապարակախօսական ցեխի մէջ, ուր մնաց այդ մասին հոգար իւր գաւառներում ցրած աշխատակիցների միջոցով: Եւ այսպիսով մոռացւում, թաղւում կորչում են մեր ազգային հոգու ճնունդները—մեր գրականութեան հարազատ հոդն ու պատւանդանը մաշւում, սպառւում, անհետանում:

Վերոյիշեալ գիւղերից որոշւում են այն գիւղերը, որ գտնւում են մենաստանների—մեծ վանքերի մօտ: Որոշւում են աւելի մեծ անբարոյականութեամբ ու ծուլութեամբ: Զգւելի պատմութիւններ կան սրանցից, բայց տեղս տեղ չի, որ օրինակներով խօսեմ:

Բօրչալի հնութիւններից հռչակաւոր հաղբատ—Մանահնի վանքերն են այժմ կանգուն, որոնք, կարծես, իրանց ժամանակը լրացրած աչքից ընկել են: Այս վանքերը մի ժամանակ հայոց եկեղեցական լուսաւորութեան ջահերն էին համարւում, արևելքի բռնակալներից հալածւած հայոց դպրութիւնն այս վանքերն էր ապաստանում ու ծաղկում: Այստեղ են ուսել ու քարոզել Յովհան Խմաստասէր, Գրիգոր Տուռէորդին, Վանական մեծ վարդապետը, Աիրակոս պատմագիրը, շատ կաթողիկոսներ և այլ հոյակապ, ուսումնասէր ու ժողովրդասէր հոգևորականներ:

Այժմ մի մի տգէտ վարդապետ պարապ-սարապ նստած նրանց տեղը ազքատ ուխտաւորների հետ վիճում են վանքի (իրանց) հասոյթների, խաչահամբոյրների, աջահամբոյրների համար, մատաղի մորթիները հաւաքում—կախ են անում բեմբասացութեան դահլիճում, ուր մի ժամանակ թնդում էին հաչոց եկեղեցու հոգեխօս հռետորների ճառերն ու քարոզները, կամ թափում ածուխի կոշտի վրայ—թանգարանում, ուր պահում էին հնութեան պարծանքները:

Այս գիւղերից յետոյ կարելի է յիշել ազնականների գիւղերը: Այս սնապարծ ու դատարկաբորտ սովածներին տեսնելիս, սրանց անմիտ ու չիմար պարծենկոտութեանն ականջ դնելիս, դէպի ռանձաբար դիւղացին ու աշխատանքը տաճած արհամարհանքը տեսնելիս, մարդ մտածում է,—ինչ պատուհաս է ազնականութիւնը մարդկութեան համար. դրանով կարելի է ազգեր աշխատեռել, մեռցնել Ֆիզիկապէս և բարոյապէս: Այս դժբաղտներին ժողովուրդը անմահացրել է, մի երկու խօսքով—«մեծ-մեծ տներ—սոված շներ»:

Այստեղ խօսքս մասնաւորում եմ երկու գիւղի—Ջուլաւէրի և Ջալալ-օղլու վրայ, որոնք ազդում են Բօրչալւի թէ նիւթական և թէ բարոյական կեանքի վրայ:

Բօրչալւի գաւառական քաղաքը Ջուլաւէրն է համարւում, որ մօտ հազար բնակիչ ունի. Ջալալ-օղլին փոքր է նրանից:

Գեղեցիկ է երեք կողմից լեռներով պատած և աչգիներում թաղւած Ջուլաւէրը, բայց Ջալալ-օղլին աւելի քաղաքի տպաւորութիւն է անում և աւելի չքնաղ է: Ջալալօղլեցին գիտէ ոգևորւել և իւր մաքրասիրութեամբ կարող է համարձակ պարծենալ Թիֆլիսեցու առաջ, իսկ շուլաւէրցին աննման կոնճող է: Երկու գիւղի ժողովուրդն էլ զուրկ են համայնական ոգուց, խռովասէր, անբարիշտ, ինտրիգան:

Ասում են, թէ մէկը Թիֆլիս գալիս ճանապարհին մի թուղթ է գտնում. վերցնում է տեսնում հարիւր ռուբլիանոց, և ցաւելով բացականչում է—«ափսոս, ես կարծեցի զանգատի թուղթ ա»:

Յիմի վէճ կայ, և դժար է վճռել, թէ այս մարդը Ջուլաւէրցի էր թէ Ջալալ-օղլեցի. երկուսն էլ հաւասար շանսեր ունեն այս մարդը լինելու:

Գալով դարձեալ ընդհանուրին այս կասեմ.—առհասարակ դանդաղ ու կոպիտ է այս ժողովուրդը, ինչպէս իւր սիրած գոմէշը, ինչպէս իւր լեզուն, շարժւածքն ու երգը, (թէ և սեփական երգ էլ չունի):

Ջուրկ է, թէ ապրելու և թէ հոգեկան վայելչութիւնների ճաշակից. նա չի կարողանում գնահատել նոյն իսկ իւր լեռնային բնու-

Թեան վաչրենի գեղեցկութիւնը, և անխնայ աչանդակում է, շարունակ սպառելով ահագին անտառները: Դեռ վաչրենու նման քաղաքակրթութեան արտաքին փայլերովն է շլանում: Այսքան դարեր ապրած, ճերացած ժողովուրդ և դեռ չի ըմբռնել կեանքի ներքին իմաստը, անցել է անթիւ ու անհամար փորձերի ու փորձութիւնների միջով և չի հասկացել, խորամուկ չի եղել, եզրակացութիւններ չի դուրս բերել այդ փորձերից, չի ստեղծել մի անհատական—զուտ ազգային կեանքի օրէնք—ազաթ, որ աւանդէր իւր որդուն: Դորա համար էլ ինքնուրոյն ոչինչ չի զարգացել նորա մէջ...

Ջարունակ ապրել է տարածութեան վրայ և ժամանակի մէջ և դեռ որոշ գաղափար չունի ժամանակի և տարածութեան մասին:

Մի բան կրպատմի քեզ երէկ մէկէլօրից, և դուրս կրգայ, որ այդ երէկ մէկէլ օրը 20—30 տարի է...

Հարցնում ես.—նրքան է հեռու այս ինչ տեղը, որ ինքը հազար անգամ գնացել է եկել, այստեղ—մօտիկ առաջդ է, կրպատասխանի. և դու ամբողջ օրով կերթաս ու չես հասնիլ, կամ ընդհակառակը կրպատահի:

Պատւի զգացմունքը թույլ է նրա մէջ, ինքնասիրութիւնը ապականւած, հոգու առաքինի ջատկութիւնները սասանւած, խախտւած: Զոդոքորթութիւնը, կեղծաւորութիւնը, խորամանկութիւնը, ստախօսութիւնը, քսութիւնը, գաղտառութիւնը... կազմում են նրա բարոյական աշխարհի տիրող մասը:

Եւ մակերևոյթից խոր թափանցող աչքերը կըտեսնեն, որ նրա բոլոր սրբազան զգացմունքները մատչելի են դարձել ամենակեղտոտ ձեռքերի, ականջները խլացել են մաքուր ձայների համար և զգացմունքները բթացել. նա հաց է ուզում միայն, նւագած է նրա կեանքը, նւագած, ստորացած է և նրա պահանջը:

Ահա մի քանի աղբատ տեղեկութիւններ մեր ժողովուրդից: Ահա այն առաքինի, նահապետական ժողովուրդը, այն առողջ, հսկայ ժողովուրդը, որ այնքան ոգևորում է մեր երազուն հայրենասէրներին, այն մեծանուն դատաւոր «ժողովուրդը», որ իրանց կաբինետներում նստած հրապարակախօսներից իւրաքանչիւրը իւր կողմն է քաշում, իբրև մեծ բարոյական ոյժ, հաւատացնելով, թէ իրան հետ է նա...

Ահա մենք...

Սակայն ինձ կասեն՝ դու մոռացար... չե՞ որ այդ գաւառում,—գիւղաքաղաքներում, օրինակ—ձուլաւէր, Քալալ-օլլի, և այլ մեծ գիւղերում լուսաւորւած նոր սերունդ, երիտասարդութիւն կայ...

«Երբ...»...»։ ահա մի խաբուսիկ, փայլուն, փքուն բառ ևս, ինչպէս «Ժողովուրդը» սրան կասեն «անուժը կաջ, ամանուժը չըկաջ»։
Ահա թէ որտեղ կարելի է փոխ առնել Լեւոնտոյի տողերը։

Печально я гляжу на наше поколѣніе:
Его грядущее — иль пусто, иль темно.
... Къ добру и злу постыдно равнодушны,
Въ началѣ поприща мы вянемъ безъ борьбы;
Передъ опасностью позорно — молодухны...

Անտարբեր ու սառը դէպի շրջապատող ժողովրդի կեանքի կարիքներն ու չարիքները, զգած, վհատած, հաւատացնում են թէ «ոչինչ չի կարելի անել այսպիսի ժողովրդի մէջ»։ ահա թուլամորթ, փոքրոգի մարդկանց յաւիտենական երգն ու ապաստարանը։

Այսպէս լինելուց յետոյ, տաք վիճաբանութիւններով իրլանդական հոմոսուի վճիռն են պահանջում Անգլիական պարլամենտում կամ բանտրների խնդիրն են քննում ու պաշտպանում Ֆրանսիայում...։

Ո՛հ, ազնիւ սրտեր...։

Ջարմանալի ժողովուրդ ենք մենք։—Հայոց բանաստեղծին աւելի ազդում, վշտացնում է այն, թէ ինչու են սև ամպեր կուտակել Մասիսի ձիւնափառ դագաթին—և նա շատ քիչ է նկատում կենդանի հայ գիւղացու ճակատի սև ամպերը։ Հայոց հայրենասէրն Արտազը, Տարօնն աւելի է սիրում—քան Արտազում և Տարօնում ապրող ժողովուրդը։ Հայոց հոգևորականը նախնեաց աւանդութիւններն է քարոզում, նրանց է պաշտօն տանում,—ապրող ժողովրդի բարոյական կեանքն ու յառաջադիմութեան պահանջները մոռացած...։

Ահա մի քրմական, կոյր, կեղծ, անխելք հայրենասիրութիւն։—Մեր սգաւորը, մեռելը թող արած, դադարի համար է արտասուում։

Այս գաւառի երիտասարդութիւնն էլ, ինչպէս ամեն տեղ, a la Թիֆլիս, մշակական ու նոր-դարական անունով բաժանուած կուում են, իբրև մտքի հակառակորդներ. բաց նրանց այդ գաղսփարի կոլուն ուրիշ բան չի, միայն ասիական թշնամութիւն, որ արտայայտուում է ամեն մի դէպքում, ամեն մի գործի մէջ։ Այդ նեղ, չինական հայեացքի ու հոգու տէր մարդկանց իդէալներն ու կուռքերն անձնաւորութիւններ են և «ԵՍ» եր, սակայն նրանք չեն քաշում միշտ պարծե-

նալու, որ իրանք սկզբունքների զինւորներ են, ոչ թէ մի ուրոյն տեսակի ստրուկներ ու մարդապաշտներ:

Նրանց վէճերի մշտական առարկան հոգեւորականութիւնը, եկեղեցին է. կարծես, թէ նրանց խելքին ու դատողութեանը լայալ ուրիշ բան չըկայ, բայց իսկապէս, այս նրանց մտքի թշուառութեան և աչքերի կուրութեան ավացոյցն է: Ինչ որ խօսեն, անգիր արած աշուղի նման, կրգան կրկաչեն եկեղեցուն, թէկուզ անտեղեակ այդ նոյն եկեղեցու էութեանն ու գոյութեանը, լրութեան ու թերութեանը:

Այդ պարոններին դուք տեսնում էք լրագիրներում. — կարդում էք նրանց գաւառական թղթակցութիւնները. վրդովելով, յանուն արդարութեան պասկիլներ, պամֆլետներ, սուտ սուտ լուրեր են գրում իրանց անձնական հակառակորդներին անանարկելու, կամ չարած գործերը փառաբանելով — գովում են իրանց քեռուն ու խնամուն. և այդ ամեն ձևով — լուր, յօդած, վէպ, դուք էլ կարծում էք, թէ չիրաւի, մեր ժողովրդի կեանքը այդ է տալիս «ագնիւ» թղթակցին:

Եթէ այսպէս չի, հապա մի ասացէք, հայոց լրագիրների ընթերցողներ — դուք ինչ գիտէք, ինչ տեղեկութիւն ունէք գաւառի ժողովրդից: Բայց այս երիտասարդութեան և նրա կեանքի մասին մի ուրիշ անդամ:

Ժողովրդի բարոյական ու տնտեսական կեանքը ճանաչելու համար մի գեղեցիկ միջոց, մի հեշտ չափ կայ — այդ քնն է:

Կնոջ վիճակը յայտնում, ցոյց է տալիս, ինչպէս անհատի, այնպէս և հասարակութեան աշխարհայեցողութեան սահմանը, զարգացման աստիճանը:

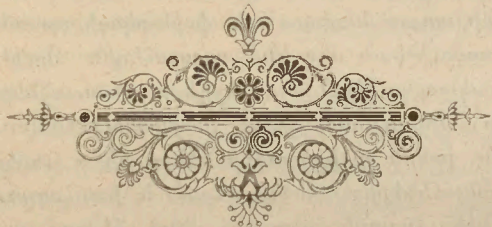
Քորչալում կինը դեռ դատապարտւած է ականդական արհամարհանքին, իբրև «առաջին մեղքի պատճառ», «դժողքի դուռը», նզովւած բոլոր սրբերից ու սրբութիւններից:

Քրիստոնէութեան բարձր գաղափարն այլանդակող տգէտ կղերը այսպէս քարոզեց կնոջ դերը: Եւ այս առարկայական հասկացողութիւնը կնոջ մասին, այս անարգանքի մշուշը, որ աւելի թախծրացրել են միջնադարեան աշխարհից փախած, մենակեաց, խոտաճարակ ճգնաւորները, դեռ ծանր չոքած մնում է այնտեղ Քորչալում կնոջ վերայ: Դեռ այնտեղ բարոյապէս սահմանւած ընդհանուր չարգանք չըկայ դէպի կինը. տղամարդի, անհատի բարեհայեցողութեանը, քէֆին է թողած, թէ նրան ընչի տեղ կըդնի:

Այո, — «Մարդ գդակը վեր ա դնում հետը մասլահա թանում, էս խօ իսան (մարդ) ա», ասում է տղամարդը կնոջ մասին. «Մարդի ծեծած — վարդի ծեծած», ասում է ծեծւած,

Նախատուած կինը, և, այսպիսով, մէկից մի փոքր զիջում, միւսից
համբերութիւն՝ մեղմանում է տրագիկացի խստութիւնը, բայց սա
քիչ է, շատ է քիչ. սա դեռ մալքը, կինը, կեանքի ընկերը չի....

ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ



ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

«ՏԵՆՉԱՅՐ ՍԵԹԵՆԻԿ» ՀԱՏԻՆԹԻ ԱՌԹԻՒ

1893 թ. մտածեցի մի բան հիւսել մեր աշխարհաշէն Արտաշէս II-ի մեծ վշտերից և նրա մեծ որդու՝ նախանձոտ Արտաւազդ II-ի կրքերից:

Այս նպատակի համար սկսեցի ուսումնասիրել Արտաշէսի ընտանեկան կեանքի առասպելախառն և փոթորկալի պատմութիւնը:

Այդ պատմութեան մէջ ինձ պատահեցին մութ առասպելներ, խորհրդաւոր ակնարկութիւններ, երգերի հատաճներ—մի խօսքով, պատմութեան հանելուկներ, որոնց բացատրութեամբ միայն կարելի էր ժամանակն, լրերն ու իրողութիւնները ձիշտ հասկանալ:

Այդ հանելուկներից ամենադժարն և խորհրդաւորն է «Տենչայր տիկին Սաթենիկ» յայտնի հատաճը: Ինձ թվաց, որ այս հանգուցը բանալով, իմանալով թէ ինչ էր տենչում թագուհի Սաթենիկը—այդ բոլոր կոճիւների ծաղիկը, կարելի էր մտնել Արտաշէսի պալատը:

Եւ հետամուտ եղայ հասկանալու, թէ ինչ է նշանակում.—

«Տենչայր տիկին Սաթենիկ: Գեղեցիկ զարդաւոր խաւար և զոյց խաւարի ՚ի Բայբեյն Արտաշէս» ¹⁾:

Կարգացի և լսեցի այս հատաճով զբաղած մի քանի բանագէտների թեր ու դէմ մեկնութիւնները, բայց նրանք բաւականութիւն չըտւին իմ ներքին զգացմանը, որ ուրիշ բան էր որոնում այդ տենչանքի մէջ, քան ազդր, բլուր, բարձի փունջեր և այլն: Եւ ով որ լաւ ծանօթացել է Արտաշէսի տան պատմութեանը, նա կրգգայ, թէ որքան կամայական, հեռու են այդ բացատրութիւնները և չեն կապում այն առասպելախառն դրամայի ընդհանուր հիւսածքի հետ, չեն զալիս նրա բնաւորութեանը:

Այդ հատաճում ես որոնում էի մի աւելի սիրուն և խորհրդա-

¹⁾ Խոր. գիրք Ա. գլ. 1.

ւոր տենչանք, որ կարող էին տալ սիրահարւած թագուհուն «առասպելեալ ասող» գողթան երգիչները, մտածելով, որ անկասկած դրա բանալին ժամանակն ու ժողովուրդը մեզ պէտք է լինին հասցրած: Որովհետեւ.

Եթէ նոյն օրերում «նոյն երգիչքն յառասպելին ասեն այսպէս, վիշապագունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ և դե փոխանակ եղին», ¹⁾ և նոյն հաւատը մնում է տակաւին. դեռ այսօր էլ ժողովուրդը հաւատում է, որ մի չար ոգի գիշերը գողանում է երեխաներին և տեղը դե դնում:

Եթէ նոյն երգիչքն «առասպելեալ» երգեն, ասելով. «Տեղ ոսկի տեղայր 'ի փեսայութեան Արտաշիսի, տեղայր մարգարիտ 'ի հարսնութեան Սաթինկան», ²⁾ և տակաւին այսօր էլ ժողովուրդը հարսի և փեսայի գլխին ոսկի-արծաթ է շաղ տալիս:

Եթէ նոյն «Գողթան երգիչքն առասպելաբանեն» Արտաշէսի անէճքը, Արաւազգի խորտակումը ազատ Մասիսի ստորոտներում, և այլն ըստ կարգին:

Եթէ այն օրից դարեր անցած—Խորենացին լսել է, որ «զրուցեն զսմանէ պառաւունք» և ասում է. «առ մերով իսկ ժամանակաւ բազումք 'ի դարբնաց, զհետ երթալով առասպելին, յաւուր միաշաբաթուոյ երկոց կամ չորիցս բախեն զսալն, զի զօրասցին շղթայք Արտաւազդայ ³⁾...»

Եթէ Խորենացուց յետոյ էլ, շատ դարեր անցած, նոյն սովորութիւնը պահպանած, մեր օրերումն էլ դարբինները աւագ ուրբաթ գիշերը երեք չորս անգամ մուրճով խփում են սալերին «զի զօրասցին շղթայք Արտաւազդայ»:

Ապա և Սաթենիկի տենչանքը—նոյն «առասպելեալ երգի» մի կտորն ևս կարող էր կենդանի և անկորուստ մնալ ժողովրդի անտակ յիշողութեան մէջ: Յամենայն դէպս, եթէ մնար, ժողովրդի մէջ պէտք է մնար:

Առասպելը ժողովուրդն է շինում, պահում և պատմում, նրա սեփականութիւնն է, և նրան պէտք է գիմել:

1) Խոր-դիրք Բ. գլ. ԿԱ. Այս առասպելը ես մի ոտանաւորի նիւթ եմ առել «Օրօրոցագող» Մուրճ 1893 թ. № 2.

2) Խոր. Բ. գիրք գլ. Ծ.

3) Խոր. Բ. գիրք գլ. ԿԱ.

Սաթենիկի տենչանքն էլ առասպել լինելով պատմական իրողութիւն չի, այլ Գողթան երգիչների շինածն ու հնարածը, որոնք, իհարկէ, առիթ ունէին: Խորենացին ինքը, որ այս հատաձններն «առասպելեալ» անւանելով գրել է թողել, վկայում է, որ Նրանք (առասպելները) հնարովի, մտացածին բաներ են: Մի տեղ ուզենալով ընթերցողին հաւատացնել, ասում է «թէև առասպել է, բայց հեռու չէ ճշմարտութիւնից»:

Իսկ առասպելն, ինչպէս ասացի, ժողովրդի գործն է. հետեւեալ Սաթենիկի տենչանքի վրայ պէտք է նայել ոչ իբրև մի անհատի ցանկութեան, այլ մի ժողովրդի, որ առասպելի մէջ արտայայտել և գրել է անհատի սրտում:

Այս աչապէս լինելով, անմիտ և անտեղի են երևում բարձի փրնջերը, բլուրները և սրանց նման բաներ: Դրանք չեն կարող լինել մի ժողովրդի տենչանքի առարկաներ: Ժողովրդի տենչանքը, ինչպէս և ամեն մի զգացմունքն ու կիրքը, որ չաչտնում է զանազան ձևերով զանազան առասպելեալ անձնաւորութիւնների ու դէպքերի մէջ, աւելի ընդհանուր, ընդարձակ և մնացուն է, մի խօսքով բոլորին հասկանալի և բոլորին: Մինչդեռ բարձի փունջեր շոյելը, բլուրների վրայ ձեմելը կարող են անհատական ցանկութիւն լինել, որ տեղ չունեն առասպելում:

Մի հանգամանք էլ գալիս է ապացուցանելու, որ Սաթենիկը —անհատինը չի այդ տենչանքը:—Պատմութիւնից երևում է, որ Սաթենիկ թագուհին (50 տարեկան) տոփական սէր չի ցոյց տւել դէպի վիշապազունների նախարարը (80 տ. անց), այլ նախանձոտ Արտաւազդն է այդպէս բամբասել, աչնքան յարգւած ու մեծարւած Արգամին հօր աչքիցը զցելու համար: Եւ, ինչպէս համանման դէպքերում, ժողովուրդը յօրինել է առասպելներ, «որք, ըստ Խորենացու, զճշմարտութիւն իրացն աչաբանաբար յինքեանս ունեն թագուցեալ»:

Առասպելն ասում է, թէ տիկին Սաթենիկն այրւում էր վիշապազունների (Արգաւան նահապետի) տոփական սիրով *):

Եւ դրա համար էլ, որպէս թէ՛

Տիկին Սաթենիկը սաստիկ ցանկանում էր արտախուր խաւարտ և տից խաւարձի Արգաւանի բարձերից:

Սակայն ինչ են այդ արտախուր խաւարտն ու տից խաւարձին, որ Սաթենիկը ցանկանում է իւր սիրած Արգաւանի բարձերից:

*) Խոր. Բ. գիրք գլ. ԽԹ.

Մեկնիչներին շատերը վաղուց գտած լինելով, որ սրանք բոյսեր են, միևնոյն ժամանակ մերժել են սրանց բուսական նշանակութիւնը և ուրիշ զանազան բացատրութիւններ են տւել առասպելին, տարակուսելով, թէ ինչու համար պէտք է լինեն այդ բոյսերը սիրահարած թագուհու տենչանքի մէջ:

Ահա, հէնց այդ հարցի պատասխանը պէտք է գտնել:

Իբրև բոյս ընդունելով այդ բառերը — արդէն կամուրջ էր ձգւում անցնելու բացատրութեան մի ուրիշ աշխարհ, դէպի մեկնութեան մի ուրիշ աղբիւր — բոյսերն ու ծաղիկները և նրանց հնումն ունեցած խորհրդաւոր նշանակութիւնը սիրոյ գործում:

Այս շաւիղը բռնելով, և իբրև բոյս ընդունելով այդ անհասկանալի բառերը, սկսեցի քրքրել հին սիրերգը, գլխաւորապէս իմ ընտրած առարկան հասկանալու նպատակով: Ես էլ ինձ համար բանալի ընտրեցի ժողովրդական երգերն ու կախարդանքները, սկսեցի որոնել դրանց մէջ ծաղիկների ու խոտերի կախարդական գորութիւնը և նշանակութիւնը սիրոյ պատմութեան մէջ, ենթադրելով, որ մի ժամանակ, և այսօր էլ, կախարդական գորութիւն ունեցող ճանաչւած խոտերն ու ծաղիկները կարող էին գործածւած լինել այնպէս, ինչպէս գիրը, մագը, շորի կտորը, որ դնում են բարձի մէջ ու տակ, և ալ տեղերում, սիրտ կախարդելու, սիրահարեցնելու նպատակով:

Իմ այս հետաքրքրութեան և հետամտումների ժամանակ — 1894 թ. № 3 «Արարատում» դուրս եկաւ հ. Միաբանի յօդւածը — «Հայկականք Ը.», նոյն հատւածի մասին:

Այս բացատրութեան մէջ արտախուրը վարտիքի վրայից հագնելու զգեստ էր կամ զրահ, ստիցն երկսալքի զէնք և խաւարձին — բոյս, հաւանական ալաբանութիւն առն անդամի:

Այս բացատրութիւնն էլ ինձ թվաց ոչ իսկականը, չընայելով մէջ բերած օրինակներին ու ապացոյցներին, որոնցով հ. Միաբանը գտել է այդ խրթին բառերի գուցէ առաջին նշանակութիւնը:

Առաջին ասացի, որովհետև արտախուր զրահ նշանակելով հանդերձ կարող է ունենալ և երկրորդ — և այն բուսական նշանակութիւն: Օրինակ.

Մանուշակ ծաղիկ անուն է, միևնոյն ժամանակ և կնոջ. այստեղ տղամարդն է իւր սիրուհուն տւել անուշահոտ մանուշակի անունը: Ծիրան և եգան անուն է և պտղի. այստեղ էլ գոյնի նմանութիւնն է պատճառը: Զան բերան ծաղիկ անուն է, որովհետև շատ նման է շան բերանի: Քուրդ — ծաղիկ է, որովհետև քրդի քօլօլի նման է

պսակը: Մի խոտ էլ թուր կամ թրախոտ է կոչուած, որովհետեւ թրի նման է: Գառան ականջի նման մի բոյս էլ գառնականջ է կոչուած, և այլն և այլն:

Այսպէս էլ արտախուր զէնքի նման մի խոտ կամ ծաղիկ էլ կարող էր կոչուել արտախուր, և թէ արտախուրը և այլն բոյսեր են, դրա համար փաստեր չեն պակասում:

Այդ նոյն չօգւածում, այս հարցի հետ ծանօթանալու ցանկացող ընթերցողի համար ակնարկած էր «հ. Ստեփանէի աշխարհաբար Խորենացու 156 մեծ ծանօթութիւնը, որտեղ առաջ են բերուած Էմինի, Փլօրիւալի, Միսիթարեանների, Ուխտօն եղբայրների, Լանգլուալի, Լաւուէրի, Ք. Պատկանեանի և այլոց կարծիքները»:

Այս կարծիքներից մի քանի անձանօթների հետ ծանօթանելու համար ես ձեռք բերեցի հ. Ստեփանէի աշխարհաբար Խորենացին և կարողացի վերոյիշեալ գիտնականների կարծիքները:

Հանգուցեալ պրօֆ. Էմինն ասում է. «այս հատուածը գայթակղութեան քար էր և է բոլոր ուսումնական հայերի համար, որովհետեւ այստեղ այնպիսի բառեր են հանդիպում, որոնք գործ են ածւում միայն այս մի հատուածում և չեն գտնվում ուրիշ հայ մատենագիրների մէջ, այնպիսի բառեր, որոնց նշանակութիւնը մեկնելու ոչ մի հնար չրկաջ (?), և զարմանալով թէ «ի՞նչ հիմամբ (Փրանսիական և իտալական թարգմանութեանց մէջ) արտախուր և տից Y herbe (խոտ) են նշանակում—բոլորովին չենք հասկանում», ինքք բացատրում է այսպէս.—

Սաթենիկ տիկինը փափագում էր Արգաւանի արտախուրին (թագին) և նորա (իշխանական) բարձերին:

Թուսերէն թարգմանում է.—

Царица Сартеникъ сильно горѣла желаниємъ носитьъ діадему Аргавана и возлежать на подушкахъ его»:

Փլօրիւալը Փրանսերէն թարգմանութեան մէջ մեկնել է այսպէս,—

Սաթենիկ տիկինը ցանկանում էր ջերմագին խոտերն... Արգաւանի:

Արտախուր, խաւարտ և տից խաւարծի այստեղ ընդհանուր առնուով խոտ են կոչւած:

Միսիթարեանների աջակցութեամբ կատարւած իտալական թարգմանութիւնն այսպէս է.

Տիկին Սաթենիկը տենչում էր ունենալ Արգաւանի սեղանից արտախուր խոտը և տից խոտիկը:

Անզլիացի Ուխտոնները լատիներէն աչապէս.

Սաթենիկ տիկինը սաստիկ ցանկանում էր հաւասար մութ ծածկոցը Արգաւանի բարձերից:

Լանգլուան աչապէս. —

Սաթենիկ տիկինը սաստիկ ցանկանում էր Արգաւանի սեղանից արտախուր խոտը և տից խոտիկը:

Լաուէր գերմաներէն աչապէս. —

Տիկին Սաթենիկը տենչանք ունէր ունենալու Արգաւանի սեղանի վրայի արտախուր խոտը և տից բոլբոջը:

Քոլոր աչս թարգմանութիւնները ճիշտ չեն, և բաց են թողնված խաւարտ և խաւարծի բառերը: Բարձ ևս սեղան չէ նշանակում, և աչլն:»

«Պ. Պատկանեանն առաջ է բերում (Mat. для арм. с. 108. ВВІІ. II. եր. 44) Գ. Խալաթեանի (Լազարեան ձեմարանի հայկաբանութեան ուսուցչապետի) մինչև այժմ միջին մնացած աչս հատուածի հետեւալ բացատրութիւնը, որ շատ հաւանական է թւում մեզ: Զարտախուր, խաւարտ, տից և խաւարծիլ հոտաւէտ ծաղիկների անուններ են. սորա հետ ՚ի բարձիցն ևս սովորական բարձի նշանակութեամբ առնելով, հատուածի իմաստն աչս կրկինէր. «Սաթենիկ տիկինը փափագում էր հոտաւէտ ծաղիկներին և խոտերին Արգաւանի բարձերից:» Աչս ինչ է նշանակում: Ոմանք հայեր մինչև այժմ ևս սովորութիւն կամ աւելի լաւ ասեմ, հնար ունեն դիւթելու. աչսինքն սիրելի անձի սէրն ստանալ ցանկացող կինը (երբեմն և տղամարդը) ծածուկ, առանց նորա գիտութեան, դնում է նորա բարձի մէջ հոտաւէտ խոտեր և ծաղիկներ (կարծեմ առաւելապէս ռեհան): Քանի մի ժամանակ անցնելուց չետոյ, աչն խոտերը գաղտադողի բերում են, դնում են սիրվել ցանկացող անձի բարձերի մէջ, որով իբր թէ բերվում են նորան բարձի տէրի սէրն ևս: Գ. Խալաթեանն ասում է, թէ Սաթենիկի մասին հատուածը ակնարկում է աչս ժողովրդական սովորութեանը, որի սկզբնաւորութիւնն անկասկած հնագոյն ժամանակներից է:» Աչս կարծիքն առաւել հաւանական համարելով, մենք աչապէս և թարգմանեմք:»

Ուրեմն կորածն արդէն գտնւած է իւր տեղը. ժողովուրդը տւել

է իւր առասպելի բացատրութիւնը, որը սակայն միայն հաւանական է թվում և այն էլ մի քանիսին:

Պեռ այս բացատրութիւնից յետոյ էլ շարունակում են զանազան մեկնութիւններ տալ ու պատրաստել: Այնպէս, որ դեռ կարիք կայ ոչ տալու, արձարծելու հաւանականը համոզական կացուցանելու համար: Հայկազեան բառարանում կարդում ենք.—

1) Արտախուր կամ արտախուրակ—գործրինակ բանջար վարսաւոր. (ապա և իբրև մոլորակ):

Լազարդը նմանեցնում է արտախուրը պարսկերէն sardechvar-ին, որ բժշկական յայտնի խոտի անուն է նշանակում Վուլքէրսի բառարանում: (Նոյն ծանօթ.):

Լոռեցիք մի բոյս կոչում են «Գաղտակուռ», Ղարաբաղցիք նոյն բոյսը «Տաղտրկուռ». սա բժշկական յայտն բոյս է, և չիշեցնում է Արտախուրը:

2) Խաւարծի - փափուկ և թաւ բոյս է մատաղ. բողբոջ, ընձիւղ, որպէս թէ խաւարտ տնկոյ. տես և խորձուիլ, որ է ծիլ որթոյ: «Կանգնեցան կացին (յորթն) կողր և տերեւք, խաւարծի, և ծաղիկ և ողկոյց: Վեցօր. Ե:»

«Ինքեանք փափուկք, և պէս պէս դարմանօք օրըստօրեայ իբրև զխաւարծի փափկանային: Ոսկեք. Եփես. ԺԳ:»

Խաւարծել կամ խաւրրծել—մի թթւաշ բոյս է բոս վանեցոց:

3) Խաւարտ—բանջար ուտելի մարդկան, կանաչեղէն: «Եթէ ոք զբանջար հատանէ կամ խաւարտ: Կոչ. Զ:» «Հինգ նկանակ հաց, և խաւարտ և աղ և ջուր: Թ:Թ:»

«Ոչ կերեալ խաւարտ, և ոչ բանջար դալար: Եւագր. Ա: Խաւարտ, որ կոչի հազար. վրք հարց Զ:

4) Տից—բառ անշայտ, որպէս բոյս նորաբողբոջ կամ բողբոջ բուսոց:

Այս բառարանի և մատենագիրների վկայութիւնները:

Բայց շատ անգամ անհասկանալի, մթին բառերը հասկացւում են պարբերութեան ընդհանուր իմաստի ուժով: «Տենչայր» պարբերութիւնը մի սիրային տենչանք է և մթին բառերն են նրա նպատակը. սիրահարած տիկինը սաստիկ ցանկանում է իւր սիրած Արգամի բարձերից ձեռք բերել արտախուր խաւարտ և տից խաւարծի:

Արդ—ինչ են այս արտախուր խաւարտն ու տից խաւարծին:

Ինչ էլ որ լինեն, այն պարզ է, որ սիրահարածի ուզելիք են. բոս որում տիկին Սաթենիկը, իբրև թէ, տուփական սէր էր տածում

դէպի վիշապազուհներ Նրգաւան նահապետը: Այս հանգամանքը մեզ մօտեցնում է այդ խրթին՝ բառերի ընդհանուր իմաստին. յետոյ գալիս են զանազան մատենագրերի վկայութիւնները, որ դրանք բոցերի անուններ են. ապա վրայ է հասնում ժողովրդի մի սովորութիւնը, նոյնպիսի մի տենչանք, որ ունի այսօր սիրահարւած հայ գիւղացին.— Ում սիրտն ու սէրն ուզում է ձեռք բերել, նրա բարձի մէջ, ի թիւս այլ միջոցների, կախարդական զօրութիւն ունեցող ծաղիկներ ու խոտեր է դնում և որոշեալ ժամանակից յետոյ բարձից հանում, ետ գողանում—տանում, իբրև թէ նրա հետ և իւր անձկալիի սէրը:

Այս այդ ժողովրդի նոյն տենչանքն է, որ մի ժամանակ առասպելաբանելով Սաթենիկ թագուհուն—յատկացրել է նրան:

Եւ յայտնի է, որ հին հեթանոս հայաստանում, ինչպէս ուրիշ երկիրներում, ծաղիկներն ու խոտերն ունէին իրանց առանձին խորհրդաւոր նշանակութիւնը, զօրութիւնն ու պաշտամունքը. որը մոռացութիւն կընշանակէր, որն ապերախտութիւն, որն տտելութիւն էր ստեղծում, որն ապահովում չար աչքից:

Անկասկած է, որ սէրն էլ ունէր իւր ծաղիկները, և այդ ծաղիկները գործ էին ածուած սէր արծարծելու, սիրտ գրաւելու համար սիրալին կախարդանքների մէջ:

Եւ ինչպէս այսօր կախարդանքների ժամանակ «կիպրիանոս», գիր, շորի կտոր, մազ (սրանք սովորականներն են) և այլ կախարդական զօրութիւն ունեցող իրեր ու գրեր են դնում բարձի մէջ ու տակ, որ բարձի վրայ քնողը կախարդւի (գուցէ անուշերազներով), նոյնպէս և այդ միևնույն զօրութիւն ունեցող ճանաչւած ծաղիկը կամ խոտը կարելի էր դնել բարձի մէջ նոյն նպատակի համար. և մթթէ կասկածի տեղ է թողնում նոյն ժողովրդի սովորութիւնը, որ հասել է մեզ և աւելի պերճ է խօսում քան ամեն պատմաբան:

Խօսքիս վերջում ես անում եմ մի այսպիսի ենթադրութիւն, որը, սակայն, ոչ հակասում և ոչ վնասում է նախընթաց ասածներին:

Ներկայ դէպքում երգի կտորը կարող էր ակնարկել և մի ուրիշ սովորութիւն. որովհետև առասպելը միայն ասում է, թէ Սաթենիկը տենչում էր Նրգաւանի բարձերի ծաղիկներին—իսկ այդ ծաղիկների բարձերի մէջ դնելու մասին լուծ է. ով էր դրել այդ ծաղիկները—չի պատասխանում:

Հին մեծերն ու իշխաններն ունէին իշխանական բարձեր: Այդ բարձերը նրանց մեծութեան աստիճանն ու չարգն էին որոշում և

իրանց այս բարձր նշանակութեամբ համարուած էին սրբազան, որոնք և պէտք է ժամանակի օրհնութեամբ ու կախարդանքներով կրօնի տէսակէտից ապահովուած ու զօրացած լինէին:

Այդպէս մինչև օրս արևելքում իշխանները համալիներ, գրեր, յուլունքներ, ձկան, օձի ողնաշար, ոսկրներ ևն.— են կարում իրանց զգեստի վրայ, որ հագնում են, ձիու վրայ, որ նստում են, բարձի մէջ, որի վրայ քնում են, ևայլն: Եւ դրանցից մի քանիսն իշխանին ազատ են պահում յաչաղանքից, մի քանիսը նրա բաղաւորութեան գաղտնիքն են պարունակում իրանց մէջ, մի քանիսը նրան սիրելի են կացուցանում ուրիշների աչքում, նրա հրապույրն են ամփոփում իրանց մէջ, ևայլն:

Ճէնց այդպէս էլ, նոյն արևելքում, և դեռ այն ժամանակ, երբ բնութիւնն և իւր երևոյթներն էին պաշտուած, երբ աներևոյթ ոյժերի հետ մարդը կախարդանքներով էր հաշտուած, ապահովում ու զօրանում, կախարդանքներով հռչակած մարաց նահապետը, հեթանոս հայոց թագաւորի երկրորդական Արգաւանն էլ իւր իշխանական բարձերի մէջ կարող էր ունենալ զանազան ծաղիկներ, որոնք ունէին այլևայլ զօրութիւններ, պահպանում և ներկայացնում էին իշխանի զանազան զգացմունքների ու յատկութիւնների գաղտնիքները և նրանց գողանալը նոյն էր թէ գողանալ նրանց զօրութիւնը: Այս է որ ասել են Գողթան երգիչներն առասպելաբանելով, իբրև թէ սիրահարուած Սաթենիկը տենչում էր ձեռք բերել Արգամի բարձերից Արտախուր խաւարտ և տից խաւարձի, այսինքն նորա սէրը:

ՅՈՎ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ



ԳՐԱԿԱՆ ՁԵՐԺՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՅԱՆՈՒՄ

ըստ Խ. Մ—ի.

Ռուսաստանի նոր պատմութիւնը սկսւում է ճորտերի ազատութիւնից, այսինքն 1860-ական թւականից:

Գրականութեան միակ ձևը—ամսագրութիւնն էր, ուր խմբւում էին գրողները, բանաստեղծները—մի խօսքով ամենքը, որոնք խօսել էին ուզում ռուս ժողովրդի հետ, յայտնել նրան իրանց մտքերը: Այդ ամսագրերը բովանդակում էին վէպեր, բանաստեղծութիւններ և մանաւանդ գրական քննադատութիւններ, կրիտիկա, որը, վերջ ի վերջոյ, ստացաւ քաղաքական նշանակութիւն:

Հրապարակի վրա կաշին երկու գլխաւոր հոսանքներ, որոնք և ճնունդ տւին աչքի ընկնող երկու կուսակցութիւններին, այն է Սլավոնասէրների (սլաւեանօֆիլ) և արևմտականների (զապադնիկ): Առաջինները հիմնւում էին ռուսաց ազգային անցեալի վրա և սրա մէջ էին ցուցմունքներ որոնում ապագայի համար: Երկրորդները հիմնւում էին իրանց յոյսերը Արևմուտքի քաղաքակրթութեան վրա և ձգտում Ռուսաստանին պատաստել նրա գաղափարները ու հիմնարկութիւնները: Կառավարութիւնը կասկածելի էր համարում երկու կուսակցութիւններն էլ: Եւ նրանք ստիպւած եղան իրանց ծրագրերը մեկնել շատ քօղարկւած ու վերացական ձևով, և այդ արեցին հիմք ընդունելով Հեգելի գերմանական փիլիսոփայութիւնը: Արևմտականների մի մասը Փրանսիական սոցիալիզմի կողմն էր:

Կարելի էր կարծել որ կուսակցութիւնները՝ մամուլի ազատութիւն ձեռք բերելուց յետոյ—կբացատրէին իրանց ծրագրերը—սակայն միանգամայն հակառակը պատահեց:

Աղէքսանդր II Թագաւորի ընթրիքներից յետոյ (որոնց թւումն էր և մամուլի ազատութիւնը), յայտնի դարձաւ որ երկու ծրագրերն էլ դատարկ և անբովանդակ նախադասութիւններ էին:

Այն ժամանակեայ ազդեցիկ ամսագրերից էին՝ Պետերբուրգի «Սո-վրեմենիկը» և Մոսկւայի «Ռուսկիյ վեստնիկը»։ Թէև մամուլի վերաբերեալ նոր օրէնքը հրատարակեց միմիայն 1865 թ.,—այսուամենայնիւ Աղէքսանդր II գահ բարձրանալու օրից սկսած մամուլը վայելում էր մի որոշ ազատութիւն։ Սկսեցին հիմնւել օրաթերթեր և երեւան եկաւ գրողների մի առանձին դասակարգ։ Նկատելու միանգամայն արժանի է, որ այդ ժամանակեայ բոլոր գրողներն էլ մեծ մասամբ ապահով մարդիկ էին, մարդիկ, որոնք, միևնոյն ժամանակ, վարում էին նաև զանազան պետական պաշտօններ, օրինակի համար՝ Հերցենը, Օգարեովը, Տուրգենևը, Սալտիկովը, Լ., Վ. Տօլստօյ կոմսերը, Լաւն, էլ յստօած նախընթաց պերիօդի գրողների՝ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Գօգօլի մասին։ Միմիայն վերջին ժամանակներս է որ ռուս գրականութիւնը ռամկացել է և ապաստարան դարձել մարդկանց մի մեծ խմբի, որը չունէր ապրուստի ուրիշ միջոց։ Այդ մեծ խմբի մարդիկն են ահա որ գրականութեան մէջ մտցրին նոր մտքեր, նոր ձևեր ու եղանակներ, որոնք յարատւում են տակաւին։

Այդ ժամանակեայ նշանաւոր հրապարակախօսների և լուրջ մտածողների թւում կային այնպիսիները, որոնք խոր հմտութեան, էրուզիցիայի հետ միացնում էին և իսկական տաղանդ։

Նոյնը չէր գրականութեան մէջ։ Նախընթաց էպոխայի վիպագրողները պատկանելով ապահոված դասակարգին՝ օժտւած էին նաև մի խնամած կրթութիւնով ու եւրոպական գրականութեան գլուխ գործոցների ծանօթութիւնով,—մինչդեռ նոր սերնդի գրողները, առաջ եկած լինելով չքաւոր ժողովրդից, գուրկ էին յիշեալ առաւելութիւններից։ Միակը այդ սերնդից, որը դեռ կենդանի է և որը ամենընդունակը և ամենախնքնուրոյնն էր այդ գրողների փաշտուն շարքում—դա Գլեբ Ուսպենսկին է։ Այդ գրողների մեծամասնութիւնը երիտասարդներ էին, որոնց, այսպէս թէ այնպէս, չէր չաջողել իրանց ուսումը աւարտելու և որոնք, վաղ երիտասարդութիւնից սկսած, ստիպւած էին ապրուստի միջոց որոնել։ Դրանց պակասում էին և տեսական գիտելիքներ և էսթետիկական կրթութիւն։ Հասկանալի է որ այս հանգամանքներում գրական ձևը քուտում էր սրանց հոգսերի ամենավերջին տեղը։ Նրանք առաջ էին գալիս ժողովրդի մի դասակարգից, որը անծանօթ, անյայտ էր գրականութեան մէջ։ Այդ գրողները աշխատում էին մտցնել նրան գրականութեան մէջ, ներկայացնելով նրան հէնց այնպէս, ինչպէս որ նա կար իրականութեան մէջ—իւր ախտերով և պակասութիւններով։ Դրանք էին որ ռուս գրականութեան վրա դրին

ժողովրդականութեան կնիքը, մի կնիք, որը անխախտ մնում է մինչև օրս էլ:

Եւ այսուամենայնիւ դրանք մեծ տաղանդներ էին՝ չնայած իրանց անփութութեանը ձևի վերաբերմամբ:

Դրանց կողքին մենք տեսնում ենք նաև երգիծաբանական գրականութեան մի տեսակը: Բեֆորմներից առաջ Ռուսաստանը ծանօթ չէր հրապարակագրութեան: Զեղծումները, անարգարութիւնները, թույլերի հալածելը կատարում էին օրը ցերեկով և ոչ ոք չէր համարձակում դրանց հրապարակ հանելու: Եւ ահա, օգտուելով մամուլի ազատութիւնից, գրողները սկսեցին երևան հանել այդ զեղծումները: Սակայն մամուլի վայելած այդ ազատութիւնը, այսպէս ասած, բաւականին յարաբերական էր: Ուստի երգիծաբաններն էլ ստիպւած էին իրանց գործը սահմանափակել վէպերով, կատակերգութիւններով, նորովէպերով, որոնց հերոսների գծերի տակ ազդեցիկ մաքրկանց էին նկարագրում: Այս գրականութեան հիմնադիրը, անկասկած, Սալտիկով-Շչեդրինն էր, իւր «Գուբերնսկիէ Օչերկի»-ով: Եւ մինչդեռ նրա մօտ, իւր տաղանդի շնորհիւ, մենք պատահում ենք ընդհանուր տիպերի, տիպերի, որոնք արդիւնք են որոշ հասարակական դրութիւնների, — միւս երգիծաբանները ներկայացնում էին, շատ շատ, դէպքեր առանց որևէ գրական արժանաւորութեան:

Գրական կրիտիկան հետևում էր գրականութեան այդ շարժմանը: Գեղարվեստական ստեղծագործութիւններից նա կարողացաւ մի հազւագիւտ շնորհքով բացատրութիւններ դուրս բերել մոլորած ընթերցողների համար: Օրինակ՝ Դոբրոլիւբովի այդ տեսակի քննադատական չօգուածները Տուրգենևի, Գոնչարովի և ուրիշների ումանների մասին ահագին ազդեցութիւն ունեցան ուս հասարակութեան վրա: Իսկ երբ որ, Դոբրոլիւբովի մահից յետոյ, Պիսարևը իւր ձեռը առաւ ուս քննադատութեան գալիստներ — նա իսպառ մերժեց էսթետիկական ձևը:

Նոյն Պիսարևն էր որ մեզանում մտցրեց բնական գիտութիւնների չափազանց պաշտամունքը:

Գիտական ինքնուրոյն գրականութեան բացակայութեան շնորհիւ սկսեցին ազահութեամբ թարգմանել այն ամենը ինչ որ լոյս էր տեսնում արտասահմանում: Այդ ժամանակ նոր էր սկսւում ռէպրական կոչւած ուղղութիւնը, որը դէպի իրան քարշեց Ռուսաստանի այն ժամանակաչ ամբողջ ինտելիգենցիան:

Այս փիլիսոփայական ռէպրիզմը ընթանում էր գուզնիթաց գե-

ղարեստական ռէպիզմի և երգիծաբանական գրականութեան հետ: Եւ ռէպիզմը, այսպիսով, չաղթութիւն էր տարել ամբողջ գծի վրա: Ձեռնամուխ եղան ուսումնասիրելու կեանքը իւր ամբողջ տգեղութեամբ— միանգամայն ազատ որևէ նախապաշարումից— թէ աստաճաբանական, թէ քաղաքական, թէ ընկերվարական տեսակէտների:

Այս հոսանքը, անշուշտ, պարունակում էր իւր մէջ վատ բաներ, բայց նրա մէջ կաշին և շատ լաւ կողմեր: Որոնում էին *հիմար-ընդուն*, որը ուսերէնում շփոթում էր արդարութեան հետ, այն բանի շնորհիւ որ երկու իմաստն էլ մի հատ «պրաւդա» բառով է արտայայտւում: Այս շարժումը ունէր այսպիսով իբրև հիմք էթիկական և իդէալական ձրգտումներ և հէնց այս գաղափարների շնորհիւն էր որ Ռուսաստանում ճնունդ առաւ մի գրականութիւն, որի կարևորութենը չարտաւում է նաև այսօրւայ օրը:

Մոսկուայի հրապարակախօս Կատկովը 'սկսեց իւր ասպարէզը քարոզելով մի տեսակ անգլիական ձևի աղատամտութիւն, բայց կամաց կամաց դարձաւ մի չափազանց ռէակցիօներ' կուելով ամեն տեսակ ռեֆորմների դէմ: Նա ձեռք բերեց մի այնպիսի ազդեցութիւն, որին երբէք չհասաւ ոչ մի ուրիշ հրապարակախօս: Նա օգտուում էր մամուլի ազատութիւնից իւր անձնական նպատակների համար:

1868 թւականին բանաստեղծ Նեկրասովը ձեռք բերեց մի շատ ազդեցիկ ամսագրի՝ «Օտեչեստեննրիա Զապիսկի» խմբագրութիւնը: Սա, որ մի շատ ժողովրդական բանաստեղծ էր Ռուսաստանում և որը իւր մուսային՝ վրէժխնդրութիւնների ու տխրութիւնների մուսա էր կոչում, կարողացաւ իւր ամսագրում նորից ճնեցնել այն ռէալական ուղղութիւնը, ճշմարտութեան որոնումը, որի մասին վերը չիշլեց: Բանաստեղծի մահից յետոյ (1877)— ամսագրի խմբագրութիւնը ստանձնեց Զչեդրինը: Սրա բեղմնաւոր մուսայի դառն ծիծաղը բարձրաձայն կերպով լսեց ամբողջ Ռուսաստանում: Ռուս կեանքի բոլոր ծալքերի խոր ճանաչողութեան հետ նա ունէր քաղաքական և ընկերվարական մի լայն իդէալ: Նրա երգիծաբանութիւնը ոչինչ և ոչ ոքի չըխնայեց: Նա խստօրէն պարսաւում էր սուտը, անարդարութիւնը, անգթութիւնը և փարիսեցիկութիւնը ամեն տեղ, ուր որ սրանք յայտնւում էին իւր ճանապարհի վրա: Այս անսահման երգիծաբանութեան պատճառով մի քանի կրիտիկոսներ պնդում էին որ Զչեդրինի մուսան չի ներկայացնում ոչ մի դրական արժանաւորութիւն: Մի քանիսն էլ հեռու գնացին մեղադրելով բանաստեղծին թէ նա համ չի սիրում իւր հայրենիքը, համ էլ միշտ հալածում է նրան իւր ատելու-

թեամբ: Բայց իրապէս նա սաստիկ սիրում էր իւր ազգը և գրականութիւնը:

Զնգորինը դեռ պատկանում էր հին սերնդին, որը որոշւում էր խնամած կրթութեամբ, որ նա աշխատասիրութեամբ ձեռք էր բերել իւր հայրական կտուրի տակ: Այլ է «Օտեչ. Զապիսկի» միւս աշխատակցի—դեռ կենդանի Գլեբ Ուսպենսկու դրութիւնը: Սա մի մեծ տաղանդաւոր գրող է, որի հոգին հրաշալի կերպով անդրադարձնում է բոլոր կրքերը, իւր ազգի բոլոր իշխող զգացումները: Աշխատելու մի տենդային ցանկութիւն բնորոշում է սրա բոլոր երկերը: Սրա լաւ յատկութիւնները, որպէս նաև պականութիւնները, իրանց ցոյց են տալիս իւր երկերի մէջ: Սրանք լիքն են նկատողութիւններով, բայց զուրկ են ձևից: Մի փոքրիկ էսկիզի մէջ, Ուսպենսկին խճճում է այնքան նկատողութիւններ, որոնք կարող էին մի քանի հատորի նիւթ դառնալ: Ուսպենսկու տաղանդի առանձնաշատկութիւնը այն է, որ նա իւր գրածներում բնութոյն կերպով միացնում է հումորային և ողբերգական տարրերը: Իւր սիրած նիւթը ժողովրդի կեանքն է: Մի սրտաշարժ և անսահման անկեղծութիւն, իւր գրածներին կենդանութիւն տւող մի սաստիկ և խորին զգացում—ահա այն յատկութիւնները, որ նրան ամենասիրելի հեղինակ են դարձրել ամբողջ Ռուսաստանում: Նրա երկերի լիակատար հրատարակութիւնը, որը լոյս տեսաւ 1889 թ., վաճառւեց մի քանի ամսում տասը հազար օրինակով—մի թիւ, որին առաջին անգամն էր հասնում մի ռուս գրող: Ռուսական կեանքը տխուր է և այդ տխրութիւնը, որ ամենքս զգում ենք, մի տխրութիւն է առանց զրգուման, առանց բարկութեան, մի տեսակ ծաղր առանց դառնութեան, այսպէս ասած մի կրակորական տխրութիւն, որ Ուսպենսկուց լաւ ոչ ոք չի բմբռնել: Սրա բոլոր հերոսների իշխող գիծը այս է և այնքան ճշմարիտ, այնքան ծանօթ ամենքին, որ ամեն անգամ նրան կարդալիս մենք բացականչում ենք՝ «հէնց սա է որ կայ!»

Զլստովրատսկին նմանապէս մի շատ ժողովրդական գրող է: Գուցէ իւր երկերի լաւ վերջաւորութիւններով նա Ուսպենսկուց բարձր լինի, բայց նա չունի առաջինի ճշդութիւնը և մանաւանդ՝ խորութիւնը և սրտեղ շարժելու ընդունակութիւնը:

Մենք ունինք նաև Գարշին, որը 1876 թւականի փալտն, բայց փաղաժամ դէբիւտներից յետոյ—ինքնասպանութիւն գործեց 1888 ին: Վերջինս՝ իրական կեանքի և իդէալականի մէջ եղած տարաձայնութիւնների մարմնացումն էր: Նրա «Կարմիր վարդը» փոքրիկ պատմու-

Թիւնը մեզ ցոյց է տալիս մահի հետ կռուող մի հոգեկան հիւանդի բանդագուշանքների ողբերգական պատկերը, չարաչար տանջանքները, որ զգացուում են երբ մարդս կռուում է քաղաքական և բարոյական իդէալի համար: Գարշինի շատ գրածքների նիւթը այս առարկան է, որը, թէև ուրիշ ձևերով, մշակման առարկայ է դարձրել նաև տիկին Կրեստովսկայա՝ն (կեղծ անուն)—մի շատ աչքի ընկնող վիպասանուհի:

Յիշատակենք նաև Մամին-Սիբիրեակին, որը դեռ ևս չի ասել իւր վերջին խօսքը: Սա մի վերին աստիճանի գեղարուեստական անձնաւորութիւն է, որը օժտել է ռուս գրականութիւնը Ուրալի բնակիչների իրական կեանքից վերցրած մի շարք պատկերներով: Լրջօրէն ուսումնասիրած լինելով այդ երկրի գործարանները, ոսկու հանքատեղերը,—նա տալիս է մեզ թանգագին մանրամասնութիւններ հանքագործարանատէրերի և տեղական մշակների բարքերի վերաբերմամբ:

Այս բոլոր տաղանդները շրջապատել էին «Օտեչ. Զապիսկի» ամսագիրը, որը իւր յօդածներով շատ տրամաբանօրէն մարմնացնում էր մի առանձին հոսանք, որը կարելի է ընկերվարական անւանել: Սակայն սա մի առանձին գոյնի սոցիալիզմ էր, իւր վրա առանձին կնիք ունեցող: Եւ ահա թէ ինչպէս: Եւրոպական սոցիալիզմը գործ ունի մեծ քաղաքների պրոլետարների հետ,—մի դասակարգ, որը գոյութիւն չունի Ռուսաստանում: Այդ պրոլետարները մեզանում նոր են սկսում ծնւել: Արդ՝ գրականութիւնը պէտք է ըզգար դեռ չրկատարուած մեր իդէերը, և մեր ձգտումները: Միւս կողմից նկատուած էր, որ պարլամենտարիզմը, այն ձևով ինչ ձևով որ նա գոյութիւն ունի Եւրոպայում, չէր կարողանում ազատել ժողովուրդը թշուառութիւնից ու խեղճութիւնից: Աչքի էր ընկնում այն հանգամանքը որ գիտութեան և արւեստների առաջադիմութիւնը, հեռու լինելով մշակ դասակարգի վիճակը բարւոքելուց, էլ աւելի սուր էր դարձնում եղած տագնապը: Եւ եւրոպական քաղաքակրթութեան զէմ յայտնած այս կասկածներն են, որ կազմում են «նարոդնիկ» կոչւած գրականութեան տարրերից մէկը, մի գրականութեան, որը նւիրուած է միմիայն ժողովրդին և որը գործ ունի միմիայն ժողովրդի հետ:

Մեր գրականութիւնը կռուում էր նաև ռուս մտքի աստուածաբանական և բնագանցական (մետաֆիզիկ) տենդենցիաների դէմ: Անցնելով ճիւղների և Մոլեշոտտի մատերիալիզմի միջով՝ մենք հասանք Օգիւստ Կոնտի պոզիտիւիզմի և նէօկանտիզմի—սակայն առանց կու-

որէն և անպայման ենթարկելու սրանց ազդեցութեանը: Փրանսիացի Պիւլյօ և Փուլէ գրողները նմանապէս ազդել են ռուս մտքի վրա: Աւելացնենք նաև Դարւինի տէօրիան, և Սպենսերի էւօլյուսիօնական տէօրիան և մենք ահա կունենանք այն ամենի գումարը, որ ազդել է Ռուսաստանի գրական շարժումի վրա:

Յիշեալ ամսագրի գրողների կողքին կային նաև ուրիշները, որոնք պատկանում էին նախընթաց սերնդին և որոնք չէին ընդունել առաջինների ծրագիրը: Մենք տեսնում ենք սրանց թւում Տուրգենևի իւր՝ «Հայրեր և Որդիք» ռոմանի մէջ, Գոնչարովին, իւր «Օբրիվ» ռոմանով, իսկ Պիսեմսկին իւր «Վզբայամուչեննօէ Մօրէնով և Դոստոպսկին ու Նատկովը իրանց քննութիւններով աւելի ևս հետու գնացին:

Այսուամենայնիւ Տուրգենևը և Գոնչարովը երբէք չհեռացան չափաւոր լիբերալիզմից, որի ներկայացուցիչն է Ռուսաստանում «Վեստնիկ Եւրոպրի»՝ ամսագիրը, (որը գտնւում է Պետերբուրգի համալսարանի նախկին պրոֆեսոր Ստասիւկէիչի Դիմբագրութեան տակ):

Դոստոևսկիին դարձաւ մի նէօսլաւօնասէր շփօլալի հիմնադիր: Իւր կեանքի երկու դժբաղտութիւնները վնասակար ազդեցութիւն ունեցան նրա՝ գրական գործունէութեան վրա: Նրա տաղանդը դարձաւ չափազանց հիւանդ, նրա ստեղծագործութիւնները չափազանց յոռետես: Այս բոլոր դժբաղդութիւններից յետոյ նրա մէջ մնացած ժողովրդական ձգտումների մնացորդը կերպարանափոխեց մի տեսակ չափազանց միստրիցիզմի, որը նրան կատաղի թշնամի դարձրեց ամեն տեսակ ռեֆորմի: Վերջ ի վերջոյ նա այն տեղը հասաւ, որ սկսեց փառաբանել աքսորանքը, որը նա նկարագրել է իւր «Մեռածների տան չիշատակարանը» գրքում: Ապա նա սկսեց հաւատալ ռուս ազգի տանջվելու ցանկութեանը, որը ընդ նմին համապատասխանում էր իւր հոգուն և իւր անգուլթ տաղանդին: Արտասահմանում Դոստոևսկու գրածքներում կամեցան տեսնել ռուս հոգու մարմնացումը: Սա մի պարզ սխալ է: Ռուս գրականութիւնը մեծ պարծանքով է չիշատակում այս հեղինակի գրածքները, նա ընդունում է սրա տաղանդի զօրեղ ոյժը, նա խոնարհւում է սրա նուրբ անալիզի առաջ, — բայց նա չի ընդունում որ Դոստոևսկիին համարւի իւր ազգի հոգու ներկայացուցիչը: Ռուս ըէակցեօներները, և ամենից առաջ Վատկովը, ջանում էին օգուտ քաղել նրա տաղանդից իրանց անձնական նպատակների համար: Եւ Դոստոևսկին ոչ միայն չէր արդելում դրանց օգուտել իրանից, այլ և ինքն էր գնում նրանց ընդ առաջ:

Նրա ժողովրդական և սոցիալիստական ձգտումները սակայն տարան նրան ուրիշ ուղղութիւնով և նա աւելի սլաօնասէրներին էր մօտ, քան իսկական յետադէմներին: Սլաօնասէրների պէս նա սաստիկ գովում և ցանկանում էր Ռուսաստանի զարգացման մի առանձին ճանապարհ, բոլորովին տարբեր եւրոպական քաղաքակրթութեան ընթացքից: Եւ այդ մտքերը նա մշակեց, զարգացրեց մի միստիկական հիմքի վրա՝ պնդելով թէ ռուս ազգը Աստուծոյ ձեռքով ընտրեալ մի ազգ է և թէ ռուս ազգը Մեսսիայի ազգ է: Սակայն սլաօնասէրները արդէն երգել պրծել էին իրանց կարասի երգը և Դոստոևսկու տէօրիաները ալլա ոչ ոքի չէին կարող ոգևորել:

Սրա կողքին ուրեմն մենք տեսնում ենք ուրիշ գրողներ, որոնք ընդունելով անգամ Եւրոպայի քաղաքակրթութեան անհրաժեշտութիւնը Ռուսաստանի համար՝ աշխատում են հեռացնել ռուս ազգի գլխից այն պատրանքները, որ քաղաքակրթութիւնը առաջ էր բերել Եւրոպայում:

Սրանց թւում չիշատակենք կոմս Լև Տոլստոյին: Կոմսը ի միջի այլոց փորձ էր փորձել ժողովրդական լուսաւորութիւնը դնել Ռուսաստանում առանձին հիմքերի վրա: Այս նիւթի վերաբերեալ (1862 և 1864 թւականների) յօդաձևերում կոմսը յարձակեց ու քննադատեց այն հետեւանքները, որոնց հասնում է եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, որ վերջ ի վերջոյ սկսել է հարստահարել հասարակ ժողովուրդին յօգուտ արտօնացեալ դասակարգերի: Նկատելու է որ նրա այդ յօդաձևերը մնացին գրեթէ չնկատած: Եւ հնդհակառակը ռուս ժողովուրդը մեծ ոգեւորութեամբ վերաբերեց դէպի կոմսի ուսմանները, պատմութիւնները ու նորավէպերը: Նրա բոլոր գրածքները պտտում են արտօնացեալ դասակարգի ներկայացուցիչների շուրջը ներկայացնելով սրանց կամ ջարդւած իրանց դրութեան ծանրութեան տակ, կամ դժբաղդ և մոլեխիկի վիճակին նախանձող, կամ հանգիստ սրտով կեանքի մէջ իրանց վերապահւած քաղցրութիւնները վայելող: Հեշտ է նկատելը որ այս բոլոր տատանումները հէնց իրա հեղինակի հոգունն են,—մի հանգամանք որ ինքը հեղինակը անկեղծօրէն խոստովանում է իւր «Խոստովանութեան» մէջ: Սկզբում կոմսը հարկաւոր էր համարում իրացնելու ժողովրդի հաւատալիքները: Բայց վերջ ի վերջոյ նա ստեղծեց իրա համար մի սեփական հաւատք և դարձաւ բարոյականութեան քարոզիչ և աստուածաբան: Եւ այս հանգամանքի պատճառով ռուս գրականութիւնը կորցրեց մի վիթխարի տաղանդի

տէր հեղինակ և փոխարէնը ձեռք բերաւ մի սակաւ հետևողական և շատ միզապատ միստիկ:

Այս վերջին ուղղութեամբ կոմսը ունի շատ աշակերտներ: Սակայն սրանք չեն կազմում մի որ և է շկոյա, որովհետև դրանք չեն կապած իրար հետ մի որ և է վարդապետութիւնով, այլ հետևում են կոմսին քաջ առ քաջ: Նրանք ընդունում են կոմսի ուսմունքները առանց ամենաչնչին կրիտիկայի: Կոմսը, որը այսօր խոտաճարակութիւն (վեգետարիզմ) է քարոզում—վաղը կարող է նոյն եռանդով պաշտպանել մսի դորձածութիւնը և նրա աշակերտներն էլ կուրօրէն կհետևեն նրան: Եւ կարծիքների այդպիսի փոփոխութիւններ կոմսին շատ յաճախ են պատահել: Ընդունելով այն աւետարանական գաղափարը, որ մարդիկ իրանց հացը իրանց երեսի քրտինքով ձեռք բերեն և որ կանայք ցաւով պիտի երեխայ բերեն—կոմսը քարոզեց կանանց կրթութեան դէմ յօգուտ տղամարդկանց ֆիզիկական աշխատանքի: Ապա պատերազմ յայտնեց ուսանողուհիների և կանանց բարձր կրթութեան դէմ: Յանկարծ նրա կարծիքը փոխւում է: Իւր «Կրայցերի սօնատը» գրածքում Տոլստօյը արդէն այն կարծիքի է որ ծննդաբերութիւնը մի հակաբնական ակտ է և որ ամենալաւ դրութիւնը, որը համապատասխանում է կնոջ արժանաւորութեանը—դա պառաւ աղջիկ մնալն է: Ուրիշ օրինակ: Մի ժամանակ նա հակառակ էր մուրացկանների տւած օգնութեան և այս չըխանգարեց կոմսին որորմութիւնների համար մի կենդրոնական գրասենեակ հիմնել: Իսկ տղստօյականները հետևում էին նրա փոփոխամտութիւններին... Հաւատարիմ հօտի պէտ: Անշուշտ՝ Տոլստօյի մեծ տաղանդը այս հանգամանքում մեծ դեր է խաղում,—սակայն ռուս հասարակութեան դրութիւնն էլ իւր մասը ունի անկախութեան այս բացակայութեան մէջ:

Մեր երկու մեծ բանաստեղծներից՝ Պուշկինից և Լերմոնտովից յետոյ մեզանում որոշւեցին բանաստեղծութեան երկու տիպարներ: Առաջինը կարելի է անւանել «քաղաքացիական բանաստեղծութիւն» և նրա ամենանշանաւոր ներկայացուցիչն է Նեկրասովը: Երկրորդը—ուրախ բանաստեղծութիւն, որի համար կեանքը ուրախութիւնների աղբիւր է; որը հաւանում է «զուտ գեղեցկութիւնը» և «գեղարւեստը —գեղարւեստի համար» քարոզում: Այս կարգի բանաստեղծութեան մէջ աչքի է ընկնում Ֆէտը:

Յին սերնդի կենդանի մնացած բանաստեղծներից առաջին կարգում կարելի է դնել Ժեմչուժնիկովին, երկրորդ կարգում—Պոլոնսկուն:

Վերջին ժամանակներս ամենաժողովրդականն էր անշուշտ վաղամեռիկ բանաստեղծ Նադսոնը: Սրան կարելի կըլինէր Նեկրասովի ա-

ւանդութիւնների պահապանը և շարունակողը համարել եթէ չունենար տխրութեան չափազանց քնքշութիւն, մի հանգամանք որ նրան մօտեցնում է անցեալ սերնդի բանաստեղծներից տաղանդաւոր Պլեշչէկին:

Ներկայումս մեր բանաստեղծութիւնը թեւում է դէպի միասնականանք և մետաֆիզիկականը: Ամենանշանաւորներն են՝ Փոփանով, Մինսկի, Մերեժկովսկի: Անտարակոյտ դրանք օժտւած են տաղանդներով, սակայն այդ տաղանդները ոչ առաջնակարգ են և ոչ անկախ: Ամենախնքնուրոյնը Փոփանովն է—սիմբոլիստ, կամ, եթէ ուզում էք, գեկադենտ մէկը: Իւր գրւածքներում և նոյն իսկ իւր անձնաւորութիւնով նա մի յայտնի չափով նման է Պոլ Վերլենին: Մերեժկովսկին ուզում է սիմբոլիստ լինել: Նորերս սա մի գիրք է հրատարակել ներկայ ռուս գրականութեան վիճակի մասին, որով աշխատում է դնել սիմբոլիզմի տեսական հիմքերը: Սակայն նրա այս գրքի մէջ բարի դիտաւորութիւններ աւելի են երևում քան տրամաբանութիւն: Այս երիտասարդ բանաստեղծի երեւուն և անհաստատ միտքը, ըստ երևոյթի, պիտի դեռ շատ անգամ փոխի իւր գոյնը:

Մինսկու մետաֆիզիկական և միստիկ յոռետեսութեանը պակասում է անկեղծութիւն: Աշմարիտ և խոր զգացումը նա փոխարինում է ջոկովի և փքուն նախադասութիւններով:

Ընդհանրապէս առած մեր բանաստեղծութիւնը, որը այնպիսի մեծ դեր էր կատարել Պուշկինի, Լերմոնտովի և Լապա Նեկրասովի օրերով—ներկայումս անկումի մէջ է գտնուում: Հետեւից վերընթեւում են կլասիկներին, իսկ նորերից նախապատուութիւնը տրւում է Նադսոնին:

Ժամանակակից սերունդը չունի իդէալ, մինչև անգամ նա չգիտէ թէ ուր որոնի այդ իդէալը:

Այս տեսակի մարդկանց է պատկանում Անտոն Զեխովը—մի մեծ տաղանդ: Նա գրել է նորավէպեր, ահագին քանակութեամբ էտիւդներ, սակայն դրանք չեն կապւած իրար հետ որևէ ընդհանուր գաղափարով, ընդհանուր սկզբունքով: Եւ երբ որ նա ջանք է թափում մի մեծ ռոման գրելու—այդ նրան չի յաջողւում: Նա ունի շատ ընդօրինակող հետևողներ, որոնք իրանց վարժապետի նման չեն կարողանում կենտրոնացնել իրանց ջանքերը և ծախսում են իրանց տաղանդը մանրամասելով:

Ի թիւս այլ ռոմանիստների չիշատակենք և Վլադիմիր Կորոլենկօյին—մի հեղինակ, որը մեծ ապագայ ունի իւր առջև: Սրա ամենա-

հարուստ երևակայութեան հետ միասին մենք գտնում ենք առողջ և դրական մտքի մի հազազդիւտ և բարեբաղդ գուգադիպութիւն: Սրա ամեն մի գրածքը Ռուսաստանում սենսացիա է անում: Նոյնը կարելի է ասել նրա ֆանտաստիքական գրույցների («Մականի երազը») մասին Նակուտսկու կեանքից (ուր հեղինակը աքսորւած էր միպոժամանակ): Նոյնն է նրա «Փորձեր տովի մասին» գրածքը:

Գալով չափաւոր լիբերալիզմին, որի ներկայացուցիչն է «Վեստնիկ Եւրոպրին» (որը շատ կողմնակիցներ ունի ուրս հասարակութեան շրջանում)—գրական ասպարիզի վրա նա չունի փոքր ի շատէ աչքի ընկնող տաղանդներ:

Ռէակցիոներական գրականութիւնը նմանապէս շատ կորուստներ ունեցաւ: Նա օրեցօր նւազում է Կատկովի մահից յետոյ: Սրա յաջորդները միմիայն նրան նմանելու ցանկութիւն ունին, բայց գուրկ են թէ նրա տաղանդից, թէ նրա ազդեցութիւնից: «Ռուսկիյ Վեստնիկ» ամսագիրը և «Մոսկովսկիէ Վեդոմոստի» լրագիրը ընկել են խամ, անփորձ ձեռքեր: Իշխան Մեշչերսկին, «Գրաթղանին» լրագրի խմբագիրը ջանում է իւր ձեռքը գցել Կատկովի ազատ մնացած գալիսոնը: Ի թիւս աչլոց նա պահանջում է Ալէքսանդր II կայսեր ընթերցանքների վերացումը և վերադարձ դէպի կնուտը: Այն ինչ իշխանը ուսերէն գրել անգամ չգիտի և գառել է մեծ ծաղրի առարկայ:

Ռուս գրականութեան այժմեան օրերում մենք հանդիսատես ենք հետեւեալ կրկնակի երևույթին. մի կողմից, ժամանակ առժամանակ, մենք տեսնում ենք մարդիկ, որոնք ուզում են մեզ բերած լինել ն ուր խօսք —միւս կողմից մի ահագին բազմութիւն, որը հէնց այդ ույն խօսքն է ականջալում, դրան լսելու և հետեւելու համար: Սակայն, աւաղ, այդ բոլոր ն ուր խօսքերը միստիկական բանդագուշանքներ և մետաֆիզիքական մտքի արտադրութիւններ են—ուրիշ ոչինչ: Եւ միևնույն ժամանակ դրանք ուզում են ջատագովել այն սկզբունքները, որոնց համար կուել են մեր հին շկոլաները: Քացի դրանից, այդ նոր մարգարէները ու կարապետները հանդէս են գալիս մեծ մասամբ անտաղանդ և անհեղինակաւոր մարդկանց շարքերից: Ահա թէ ինչու, երբ որ երևան է գալիս Տոլստոյի պէս մէկը—ուրս հասարակութիւնը հետևում է նրան չընայելով նրա հակասող տենդենցիաներին:



ՓՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՆՈՐԱՆՈՅՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ըստ Փ. Դ. Դի:

«Փրանսուիկն» բառով ֆրանսիացին հասկանում է այն բուրժուազիայի որ կարող է և պէտք է կարգաւոր ամեն մի զարգացած մարդ, եթէ նա ձգտում է մտքի ներդաշնակ զարգացման: Ինչի մասին էլ որ գրի հեղինակը, քննադատութեան թէ էսթէթիկայի, պատմութիւնից թէ հնագիտութիւնից, եթէ նա լաւ գրիչ ունի, նրա գրածքն արդէն ընկնում է գրականական աշխարհը և այն կրկարդան ոչ միայն մասնագէտները այլ և ամբողջ կրթւած դասակարգը: Ինչպէս յայտնի է ֆրանսիական խոշոր գիտնականներից շատերը միևնոյն ժամանակ և շատ լաւ գրողներ են: Ով որ ընդունակ է գիտութեան արդիւնքը մատչելի դարձնելու հասարակութեան մեծ շրջանին նա և համարւում է գրող. և Փրանսիայում համարեայ թէ չրկայ այն անշուքները, որ ուրիշ երկիրներում բաժանում է գիտնականին գրողից: Փրանսիական պրօզան՝ միակը իւր տեսակի մէջ իւր պարզութեամբ և անողոք տրամաբանութեամբ, ամեն մի հասարակութեանը դիմողից պահանջում է այնպիսի պատրաստութիւն, որ չրկայ ոչ մի ուրիշ երկրում: Իսկ եթէ մտքի յաջողակ արտայայտութեանը միանում է և խոր գիտութիւն, ապա երևան են գալիս Ուրնանի, Տէնի, Բուսսոնի, Փիլատել դը-Կուլանտի, Վլօդ Բերնարի, Պաստեօրի նման մարդիկ, — մարդիկ որոնք միաժամանակ հանդիսանում են և գիտնականներ և գեղարւեստագէտներ: Արեւի է մինչև անգամ պնդել, որ առանց չուրջ գիտութիւնների գեղարւեստագէտը կարող է ձեռք բերել միայն մի անցողական յստիքութիւն, և որ նրա անմահութեան իրաւունքները (իօսքն իհարկէ ֆրանսիական ակադէմիայի մասին չէ) այնքան աւելի և այնքան հաստատուն են, որքան հիմնաւոր է նրա զարգացումը: Փրանսիայի փառքը միշտ կազմել է նրա պրօզան, և այժմ, երբ հանգել են ֆրանսիական բանաստեղծութեան երեք ջահերը — չիւգօն,

Լամարտինն և Միւսէն, որոնք մեր դարի առաջին կիսին տալիս էին մի ուրոյն գրականական կերպարանք, այժմ, երբ լուել է «Պառնաս»-ը, էլ բանաստեղծութիւն չեն կարդում: Այդ չի նշանակում թէ մեռել է Փրանսիական բանաստեղծութիւնը: Երիտասարդութեան շրջաններում նա տակաւին ծաղկում է: Եւ ներկայ օրինակելի արձակ գրողները սկսել են ոտանաւորներով: Յիշենք միայն Դոդէին, Բուրժէին, Ժիլ Լըմետրին, Անատոլ Փրանսին: Բայց նրանք շուտով թողին յանդաւոր բանաստեղծութիւնը: Լեկոնտ դը Լիլը գլուխ տարաւ իւր գործը: Միւլլի Պրիւզոն և Փրանսուա Կոպպէ շատ սակաւ են ձայն հանում:

Երիտասարդ բանաստեղծները բաժանւում են երկու ուղղութեան, որոնք հերքում են իրար: Մի կողմը հետևում է նորքրիստոնէական հոսանքին, որը առաջ քաշեց Միլիտօր դը Վոգիւէ, և որը մի քանի բանաստեղծութեան զիլլետանտներ երկինք են բաժրացնում: Այս ուղղութեան են պատկանում Բուշօր և Գաբրիէլ Վիկէր, որոնք և ամենատաղանդաւորներն են այս բանակում: Սրանք զիմում են «Նոր կտակարանին», սրբոց աւանդութիւններին, և դրամատիկական ձևով պատկերացնում են զանազան հրաշքներ: Միւս ուղղութիւնը զբաղւում է զիցաբանութեան և ժողովրդական բանաստեղծութեան ուսումնասիրութեամբ: Նա օգտւում է զանազան տեղական աւանդութիւններից, որին և ապացոյց են Եկարի, Լը-Յօֆիկի, Ժինեստի, Մադլէնի, Լը Վափասօրի երկերը: Այս ուղղութիւնից ակնկալում են Փրանսիական բանաստեղծութեան վերածնութիւնը:

Յիշենք արդեօք և այն երիտասարդ բանաստեղծներին, որոնք ոտանաւորներ են գրում զանազան փոքրիկ ամսագրերում: Նրանց նպատակը բանաստեղծութեան լեզւի և բովանդակութեան արմատական յեղափոխութիւնն է: Ոգևորելով պէսսիմիզմով (յոռետեսութիւն), բուդդիզմով, և ուրիշ օտար «իզմ»-այանգ բառերով, այս սիմբօլիստները, ինչպէս իրանք իրանց անւանում են, այս դեկադենտները, ինչպէս նրանց կոչում են հակառակորդները, որոնում, հանում են XV և XVI դարերի շարադրութիւններից հնացած, վաղուց արդէն անհասկանալի դարձած դարձաւծներ, ներկայ լեզուն բռնաբարում են զանազան ձևերով, հպարտանում են, որ իրանց չի հասկանում «բուրժուան», և իրար խունկ են ծխում: Թերևս երբեքից նրանց միջից դուրս գալ մի հանճար, որ նշանակութիւն տալ այս ուղղութեանը, և որը չաջողութիւն ունենայ բառերի հնչիւնով չառաջ բերելու ամենքին հասկանալի մտքերի մի որոշ միաւորութիւն:

Բայց մինչև օրս, չընայած Մալարմէի հռչակին, նրանք միայն ծաղրանք են չարուցանում և չատկապէս նրանք են աւելի ծաղրի ենթարկւում, որոնք ծագումով բելգիացի, յոյն, կամ ռումինացի լինելով, յանձն են առնում իրանց խորթ ֆրանսիական լեզուն չեղափոխելու:

Բեմական բանաստեղծութիւնը մեռաւ: Այժմ միանգամայն տիրում է Դիդրոյի տէօրիան: Ամենուրեք իշխում է պրօզան, և մինչև անգամ բանաստեղծական հոգին էլ չաճախ իւր գեղմունքն արտայայտում է «արձակ բանաստեղծութիւններով»:

Դրամատիկական գեղարւեստի պարագլուխներից ոմանք մեռել են, ոմանք էլ արել են, ինչ որ կարողացել են:

Աղէքսանդր Դիմաշի ոչ մի նոր գրածքը չի փոխիլ այն կարծիքը, որ արդէն կազմել է այս բեմական քարոզչի մասին: Իմիլ Օթիէ և Օկտաւ Ֆեօյէ մեռել են:

Դժար է Սարգուից սպասել նոր կերպարանափոխութիւն: Դասական դրաման, և սրա ներկայացուցիչները, որպէս Բօրնիէ, ձգտում էին միայն ընկնել ակադէմիան: Եւ այսպիսով թատրոնի իդէալը մնում է՝ վօլեիլը, որի գլխաւոր ներկայացուցիչներն են Մելիակ, Բիսսօն, Լաւէզան և Լըմետր, ապա զսի pro quo թատերական գրածքները, որոնք հասնում են ամենահասարակ ֆարսի, ինչպէս Գանդիլիօյինը, և, վերջապէս, բուլվարական մելօդրամման և «աստուածային» օպէրետտան:

Փարիզի «Ազատ թատրոնը» իւր ճիւղերով, որ աշխատում է գործել ընդունւած պայմանների հակառակ, առաջ է բերել մի քանի նոր ոչոթեր:

Եւ առհասարակ Ֆրանսիայի դրամատիկական գեղարւեստի ասպարիզում երկրորդ կայսրութեան գրականական սերունդը դեռ չի գտել իրան արժանաւոր յաջորդ:

Աւելի աչքի ընկնող և աւելի ազդեցիկ է ռոմանը: Ֆլօբերի և Գոնկլուր եղբայրների ռէպրիզմից յետոյ, առաջ եկաւ Իմիլ Զօլայի նատուրալիզմը: Իմիլ Զօլայի հետեւողներից մի քանիսը ուրացան նրան, նրա «la Terre» ռոմանից յետոյ: Բայց ընդհանրապէս զօլաիստներն ունեն այն արժանիքը, որ ընդունում են ռոմանի համար գլխաւոր կանոն—ներկայացնելիք առարկայի ճիշտ դիտողութիւնը: Գեղարւեստով պէտք է զբաղւել ոչ թէ գեղարւեստի համար—l'art pour l'art, այլ նա պէտք է ազդի ամբոխի վրայ և դրա համար պէտք է լինի ճշմար-

տապատում: Այս կանոնի շնորհիւ գրողներն սկսեցին խուսափել կեղծ գաղափարականութիւնից և անբնականութեան մթնոլորդներում դեգերելուց և ինքը գեղարւեստը իրական կեանքից հեռանալու փոխարէն աշխատում է դառնալ նրա արտայայտութիւն: Անկասկած այս ուղղութիւնը, ճիշտ ըմբռնած և չաչանդակած, տալու է Փրանսիական պրականութեանը որոշ կերպարանք, որովհետեւ Փրանսիացին աւելի նրբազգաց է դէպի գործնականն և իրականը, քան թէ դէպի անորոշն ու միստիկականը: Նորա վէպերում այդ ուղղութիւնը հասել է գեղարւեստի բարձրութեանը Գի դը Մօպասանի երկերում: Նրա ոճը դասական է և միաժամանակ դիտողութեան ճրպիսի ձիրք: Պօլ Մարգերիտ և Մարսել Պրեվօ, վիպական այս ձևի ամենալաւ ներկայացուցիչներն են: Բուրժէն հանդիսացաւ սուր դիտող Պարիզի կանանց հոգեկան կեանքի և այն ազդեցութեան, որ մի քանի նիւթապաշտական ուղղութիւններ անում են իրանց հետևողների վրայ: Պիեր Լօտին պերճ նկարագրում է նաւաստիների և ծովագնացների վարք ու բարքը: Ալֆօնս Դօդէն իւր յաջողութիւններով պարտական է, բացի հարաւային արևի փայլից և փիլիսոփայական իրոնիայից, Պարիզի կեանքի մանր ու խոշոր երևոյթների ճիշտ դիտողութեանը: Այս գրողների մեծամասնութիւնը մնում են ամբողջապէս գեղարւեստագէտ: Նրանցից միայն մի քանիսը, մանաւանդ Զօլան, սիրում են լցնել իրանց գրածքների մէջ գիտական տերմիններ և դարձածներ: Իհարկէ գիտութիւնը և գեղարւեստը կարող են իրար բեղմնաւորել, սակայն զուտ գիտութիւնը չի կարելի գեղարւեստի առարկայ դարձնել: Այս հնարաւոր էր համարւում VI դարի յունական փիլիսոփաների ժամանակ, երբ բանաստեղծութեանը վիճակած էր արտայայտել ամեն բան, քանի որ գոյութիւն չունէր ոչ մի գիտական պրօզա:

Փրանսիական ռոմանի արտագրութիւնը ահագին է: Այստեղ յաջողութիւնն աւելի հեշտ և աւելի շուտ է ձեռք բերւում քան բանաստեղծութեան մէջ, և ամեն մի երիտասարդ գրող, որ ցոյց է տալիս տաղանդի թէկուզ մի կայծ մտնում է նովելիստների կամ ռոմանիստների շարքը: Սակայն այստեղ բնորեալների թիւը մեծ չէ:

Կեղծելն և դիտմամբ միջնացնելը այստեղ էլ, ինչպէս և բանաստեղծութեան մէջ, ունի բազմաթիւ հետևողներ:

Փրանսիական գրականութեան մէջ թատրոնից և ռոմանից չետոյ աչքի ընկնող տեղ է բռնում գրականական կրիտիկան: Նա երեւում է ոչ թէ ծանրակշիռ էսթէթիքական խորհրդածութիւններով կամ ահագին մենագրութիւններով, ուր բանաստեղծներին անդամա-

հատում են ամբողջ 3—4 հատորի մէջ: Փրանսիական կրիտիկան աւելի պարզ է, թէև հիմնաւոր, իսկ երբեմն նույնիսկ զիտական: Այն տրագիցիան, որ ծնունդ առաւ ներկայ դարի սկզբում տիկ. Դը-Ստալի և Վիլմէնի հետ իւր զարգացման բարձր կէտին հասաւ Տէնի գրած քննարկում: Աւելի կրիտիկոսների երիտասարդ սերունդը, չընայած մի քանի նոր հայեցակէտերի, անշեղ հետևում է այդ վարժապետներին և կարելի է ասել, որ մեր դարի վերջում Փրանսիան ունի կրիտիկոսների մի շարք, որոնցից մի քանիսը գուցէ շուտով մտնեն Փրանսիական Ակադէմիայի անմահների թիւը: Տէնի շնորհիւ կրիտիկան դարձաւ հոգեբանական, կամ աւելի ճիշտ-պատմական: Իւր անգլիական գրականութեան պատմութեան չառաջանում՝ այդ խօսքի մեծ վարպետը պարզ կերպով տալիս է մտքի արդիւնքների պատմական բացատրութիւնը: Նիզարի դօգմատիզմը շատ քիչ հետևողներ ունի: Դրանք մեծ մասամբ ետ մնացած ճարտասանութեան վարժապետներ են: Բայց և միևնույն դօգմատիզմը նշմարում է ժամանակակից կրիտիկոսներից նշանաւորներից մէկի—Բրիլենտիերի գրած քննարկում: Իմիլ Փագէ հռչակել է վերջին երեք դարերի խոշոր գրողների մասին գրած էտիւդներով: Անհիմն չեն թվում նրա յարձակումները Վօլտէրի վրայ: Փրանսիական ժողովրդի այս կուռքը իսկի չունէր բանաստեղծական հանճար: Ժիւլ Լըմետրը յայտնի է իբրև թատերագիր, ռոմանիստ և գրական ու թատրոնական կրիտիկոս:

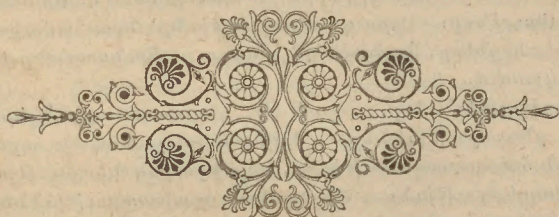
Թատրոնական կրիտիկայի Նեստոր՝ Սառսէն, որ 30 տարի գործում է այդ ասպարիզում, խիստ դատաւոր է թատրոնական խնդիրներում: Նա ամեն բան դատում է առողջ խելքով և անողորմ է դէպի ամեն մի նոր հոսանք: «Temps» լրագրում տպւող նրա բանասիրականներում աչքի են ընկնում նրա փորձառութիւնը, հմտութիւնը, և շատ ղիւրեկան, սահուն ոճը:

Անատօլ Փրանս, մի այլ թատրոնական կրիտիկոս, որի համար գրական երկերը ծառայում են որպէս առիթ երևան հանելու իւր հրաշալի և խրատական հմտութիւնը և գրասիրութիւնը: Նա աշխատում է լինել արդար դէպի ամեն մի ձև և ուղղութիւն:

Սրանցից ոչ մէկը չի կազմել մի մեծ աշխատութիւն որ և է գրողի մասին: Սրանց չօգւածներն հաւաքւում են զանազան ամսագրերից և հրատարակւում առանձին հատորներով:

Վերջին քսան տարւայ ընթացքում ահագին գրական արդիւնք ցոյց տւեց պատմական գիտութիւնը: Այժմ էլ չեն գրում այնպիսի բազմահատոր պատմութիւններ, ինչպէս Մենիէ, Թիեր, Թիերրի,

Միշէ, հանրի Մարտէն և Դիւրիւի: Արխիւները աւելի մատչելի են դարձել քան առաջ: Պատմական կրիտիկայի զարգացման հետ շատ բան հետազոտւեց աւելի հանգամանօրէն և աւելի ստույգ, բայց էլ աւելի շատ բան գրւեց հրապուրիչ: Մանաւանդ յեղափոխութեան պատմութիւնը մշակւած է նորից, և այն երեք հետազոտութիւններով: 1. Տէնը իւր ձեռքի տակ ունեցած ահագին նիւթի շնորհիւ բնորոշեց նորապոյն Փրանսիայի պատմութիւնը, 2. Սօրէլ, իւր եռահատոր աշխատութեան մէջ փիլիսոփայա-քաղաքական հայեացքով ցոյց տուեց յեղափոխական շարժման ազդեցութիւնը եւրոպական պետութիւնների վրայ և 3. Դիւկէ, եօթն հատորով նկարագրեց յեղափոխութեան կռիւները Վալմիից մինչև Մայնցի պաշարումը դիւանական դոկումենտներով: Պատմական նիւթի առատութիւն մատակարարեցին Նապօլէօն I-ի մասին եղած գրականութիւնը և ականատեսների յիշատակարանները: Յուլիսեան միապետութեան պատմութիւնը մշակել է Տիւրօ-Դանժէն: Իրենեւտ Լավիսս Գաբրիէլ Մօնոյի հետ քիչ բան չարեց հեշտացնելով պատմութեան բարձրագոյն դասատուութիւնը: Ներկայումս Լավիսի և Ռամբոյի հսկողութեան տակ երիտասարդ ուժերը կազմում են եւրոպական պետութիւնների պատմութիւնը:



ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆԹԻՒՆ

Ի ՊՊՕԼԻՏ ՏԷՆԻ

(Թարգմ. Ֆրանսերէնից):

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԻ ԷՌԻԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ *):

Պարոններ,

... Մեր դասախօսութիւնների նիւթը լինելու է գեղարուեստի պատմութիւնը և գլխաւորապէս Խտալական նկարչութեան պատմութիւնը: Բուն դասընթացքը սկսելուց առաջ ես կկամենայի բացատրել ձեզ նրա մեթօդը և ոգին:

I.

1. Այս հետազոտութեան մէջ գործ դրուած մեթօդը:—Այն ամբողջութիւնները, որոնցից կախուած են գեղարուեստական երկերը:—Առաջին ամբողջութիւնը՝ արուեստագէտի ամբողջ գործունէութիւնը:—Երկրորդ ամբողջութիւնը՝ այն դպրոցը, որին նա պատկանում է: Օրինակներ՝ Ձէքսպիրը և Ռուբէնը:—Երրորդ ամբողջութիւնը՝ նրա համաքաղաքացիք և ժամանակակիցները: Օրինակներ՝ հինաւուրց Յունաստանը և Իսպանիան XVI-րդ դարում:
2. Այդ ամբողջութիւնները որոշում են գեղարուեստական երկերի երևան գալը և բնաւորութիւնները:—Օրինակներ՝ յունական ողբերգութիւնը, գոթական ճարտարապետութիւնը, հօլլանդական նկարչութիւնը և Ֆրանսիական ողբերգութիւնը:—Ֆիզիկական օդախառնութիւնների և արտադրութիւնների համեմատութիւնը բարոյական օդախառնութիւնների և արտադրութիւնների հետ:—Այդ մեթօդի գործադրութիւնը իտալական գեղարուեստի պատմութեան վրայ:
3. Խսթետիկայի նպատակը և մեթօդը:—Վարդապետական և պատմական մեթօդների ներհակութիւնը:—Վանոններից հրաժարուելը և օրէնքներ փնտրելը:—Համակրութիւն դէպի բոլոր դպրոցները:—Անալօգիա էսթետիկայի և բուսաբանութեան մէջ. անալօգիա բարոյական և բնական գիտութիւնների մէջ:

*) Այս դասախօսութիւնները, որոնք թարգմանօրէն տպուում են

Այդ մեթոդի սկզբնակէտը կայանում է նրանում, որ ընդունում ենք, թէ գեղարուեստական երկը մի առանձնացած, կողիացած բան չի, և հետևաբար նրանում, որ աշխատում ենք գտնել այն ամբողջութիւնը, որից նա կախուած է և որով նա լուսաբանուում է:

Առաջին քաջը գեղարուեստի չի: Նախ և առաջ պարզ է, որ գեղարուեստական երկը, նկարը, ողբերգութիւնը, արձանը, մասն է կազմում մի ամբողջութեան, այն է՝ հեղինակող արուեստագէտի ամբողջ գործունէութեան: Այդ տարրական ճշմարտութիւն է: Ով չգիտի, որ արուեստագէտի գանազան երկերը հարազատ են միմեանց այնպէս, ինչպէս միևնույն հօր զաւակները, այսինքն՝ որ ակներև նմանութիւն կայ նրանց մէջ: Ձեզ յայտնի է, որ իւրաքանչիւր արուեստագէտ ունի իւր ոճը, որ նկատուում է նրա բոլոր երկերի մէջ: Եթէ նկարիչ է, նա ունի իւր երփնագրութիւնը (le coloris)՝ ճոխ կամ նսեմ, իւր գերազասեալ տիպերը՝ ազնիւ կամ գութհիկ, իւր դիրքերը, իւր յօրինելու եղանակը, նոյն իսկ իւր քաշելու ձևերը, իւր ձեփուածքը, իւր կերպարանումը, իւր գոյները, իւր չարդարումը: Եթէ գրող է, նա ունի իւր հերոսները՝ բռնաբարոյ կամ հեղահամբոյր, իւր հանգուցները՝ կնճառոտ կամ պարզ, իւր լուծումները՝ ողբերգական կամ կատակերգական, իւր ոճի առանձնայատկութիւնները, իւր պարբերութիւնները և նոյն իսկ իւր բառարանը: Այդ այն աստիճան ճիշտ է, որ եթէ մի հմուտ մարդու

այստեղ, մի մասն են կազմում այն դասընթացքի, որ Տէնը կարդացել է գեղարուեստների դպրոցում և որ նա տպել է Philosophie de l'art վերնագրով: Հռչակաւոր հեղինակը յայտնելով այդ գրքի յառաջաբանում, որ ամբողջվին չի տպել իւր կարգացած դասախօսութիւնները, այլ միայն քաղել է նրանցից ընդհանուր գաղափարները, շարունակում է. «ընդհանուր գաղափարները գլխաւոր նիւթն են կազմում ամէն մի հետազոտութեան և գեղարուեստի փիլիսոփայութեան մէջ աւելի քան այլուրեք հարկաւոր է պարզել այդ գաղափարները, որովհետև մարդկային գործքերի մէջ գեղարուեստական երկը ամէնապատահականն է թուում: Զատերի կարծիքով նա ծնունդ է առնում գլխաւածաբար, առանց կանոնի ու պատճառի և մատնուած է պատահարների, անակնկալ ազդեցութիւնների ու կամայականութեան: Արդարև, արուեստագէտը ստեղծելիս՝ իւր երևակայութեան համաձայն է ստեղծում, որ անձնական է. հասարակութիւնը հաւանելիս՝ իւր ճաշակովն է դատում, որ անցաւոր է. արուեստագէտի ստեղծագործութիւնը և հասարակութեան համակրութիւնները ինքնաբոլի են ու ազատ և ըստ երևույթի նոյնքան քմահաճ, որքան քամին, որ փչում է դաշտում: Սակայն, ինչպէս և դաշտում փչող քամին այդ ամէնը ունի որոշ պայմաններ և հաստատուն օրէնքներ. հարկաւոր է որոշել այդ պայմանները և օրէնքները»:

ցոյց տաք մի փոքր ի շատէ նշանաւոր վարպետի գործ՝ առանց յայտնելու վարպետի անունը, նա կկարողանայ գտնել, թէ ում գործն է այդ. իսկ եթէ նա մեծ փորձառութիւն ունենայ և նուրբ իմացականութեան տէր լինի, կկարողանայ նոյն իսկ ասել ձեզ, թէ արուեստագէտի կեանքի ինչ միջոցին, նրա տաղանդի զարգացման որ շրջանին է վերաբերուում ձեր ցոյց տուած երկր։

Ահա առաջին ամբողջութիւնը, որին պէտք է վերագրել գեղարուեստական երկը։ Ահաւասիկ երկրորդը։

Ինքը այդ արուեստագէտը, իւր արտադրած բոլոր երկերովն հանդերձ, կղզիացած մի բան չի։ Կայ և այնպիսի ամբողջութիւն, որի մէջ պարունակուում է նա, ամբողջութիւն, որ աւելի մեծ է քան նա ինքը և որ է նոյն երկրի ու նոյն ժամանակուայ արուեստագէտների դպրոցը կամ ընտանիքը, որին նա պատկանում է։ Օրինակ, ձէքսպիրի շուրջը, որ առաջին հայեացքից թուում է երկնքից իջած մի հրաշալիք կամ ուրիշ աշխարհից ընկած շանթաքար, մենք գտնում ենք տասնեակ գերազանց թատերերգակներ (Վէբստեր, Փորդ, Մասսինգէր, Մարլօ, Բէն Ջօնսօն, Ֆլետչէր և Բօմօն), որոնք գրում էին նոյն ոճով և նոյն ոգով, ինչ որ նա։ Նրանց թատերական գրուածքները նոյն բնաւորութիւնն ունեն, ինչ որ ձէքսպիրինը. դուք կգտնէք այնտեղ նոյն բռնաբարոյ և ահռելի հերոսները, նոյն արիւնյաներկ և անակնկալ լուծումները, նոյն յանկարծավառ և անզուսպ կրքերը, նոյն չախուռն, տարօրինակ, ծալրայեղութիւններով լի և շքեղ ոճը, նոյն ազնիւ և բանաստեղծական նրբազգացութիւնը դէպի գիւղական տեսարանները և բնութեան գեղեցկութիւնները, նոյն խորագին սիրող և քնքոյշ կանանց տիպերը։—Նմանապէս Ռուբէնսը թուում է եգական մի անձնաւորութիւն՝ առանց նախորդների և առանց չաջորդների։ Բայց գնացէք Բելգիա, մտէք Գէնտի, Բրիւսսէլի, Բրիւգգէի կամ Անտվերպէնի եկեղեցիները և կտեսնէք նկարիչների մի ամբողջ խումբ, որոնք նման են նրան իրանց տաղանդով։ Այդպէս է նախ և առաջ Կրէյլերը, որ նրա ժամանակ համարուում էր նրա մրցորդը, այդպէս են Ադամ Վան Նօրտ, Գէրան Զեգէրս, Ռօմբօլտ, Աբրահամ Յանսէն, Վան Ռօզ, Վան Տուլդէն, Վան Օստ և ուրիշները ձեր ճանաչածներից, ինչպէս Եօրդանս և Վան Դէյկ, որոնք բոլորն էլ նոյն ոգովն էին հասկանում՝ նկարչութիւնը և որոնք, չնայած իրանց մէջ խտրութիւն քցող առանձնայատկութիւններին միշտ պահպանում էին ընդհանուր ընտանիքին յատուկ կերպարանքը։ Ռուբէնսի նման նրանք էլ սիրում էին նկարել փարթամ և քաջաշողջ մարմին, ճոխ և սարսուղին տրոփիւ-

նը կեանքի, արիւնաւէտ և զգայուն միսը, որ փթթագարդ պատում է կենդանի արարածի մակերևոյթը, իրական տիպեր և յաճախ անասնաբարոյ տիպեր, յափշտակութիւնը և թափը ազատ շարժմունքի, շրջեղ պաստառներ՝ շողանշոյլ և ժապաւինազարդ, փողփողումը ծիրանիի և կերպասի և պերճութիւնը ծփուն ու բազմաձայն հանդերձների։ Այժմ նրանց մեծ ժամանակակիցը կարծես նսեմացնում է նրանց իւր փառքով, բաց այդ չի կարող արգելել մեզ ընդունել այն ճշմարտութիւնը, որ Ռուբէնսին հասկանալու համար պէտք է ժողովել նրա շուրջը տաղանդների այդ խուրճը, որի մէջ նա ամենաբարձր ցօղունն է միայն, և արուեստագէտների այդ ընտանիքը, որի ամենահռչակաւոր ներկայացուցիչն է նա։

Ահա երկրորդ քայլը։ Մնում է անելու երրորդը։ Արուեստագէտների այդ ընտանիքը ինքը պարունակուում է մի աւելի ընդարձակ ամբողջութեան մէջ, որ է նրան շրջապատող աշխարհը և որի ճաշակը նման է նրա ճաշակին։ Արուեստագէտների բարքերի և մտքերի դրութիւնը նոյնն է, ինչ որ հասարակութեանը. նրանք կողիացած մարդիկ չեն։ Միմիայն նրանց ձայնն ենք լսում մենք այժմ դարերի անհուն տարածութեան միջից, բաց այդ որոտագոյ ձայնի հնչիւնների մէջ, որոնք երերալով հասնում են մեր ականջին, մենք որոշում ենք մի մրմունջ և կարծես մի համասփիւռ խուլ շշուկ, ժողովրդի անհուն և բազմադիմի վեհ ձայնը, ժողովրդի, որ ձայն էր պահում նրանց և միաձայն երգում նրանց շուրջը։ Տէնց այդ ներդաշնակութիւնն էր նրանց մեծութեան պատճառը։ Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել։ Ֆիդիասը, Իկտինիոսը, որոնց հանճարի ճնունդն են Պարթենօնը և Օլիմպիական Իւպիտէրը, միւս Աթէնացիների նման ազատ քաղաքացի էին, և հեթանոս, կրթուած Պալեստրացում *), յաճախ մերկամարմին գօտեմարտած ու վարժուած մրցախաղերում, սովոր հրապարարակում քննել և քուէարկութեամբ վճռել հասարակական հարցերը, միևնոյն սովորութիւնների, միևնոյն գաղափարների տէր, միևնոյն շահերով գրաւուած, միևնոյն հաւատալիքներով տոգորուած, միևնոյն ցեղի մարդիկ, միևնոյն դաստիարակութիւնը ստացած, միևնոյն լեզուով խօսող, այնպէս որ իրանց կեանքի ամէնակարեւոր կողմերով նրանք նման էին այն մարդկանց, որոնք տեսնում և գնահատում էին նրանց երկերը։

Այդ համակերպութիւնը աւելի ևս աչքի է ընկնում, եթէ դի-

*) Մրցարան կամ մարզարան, ուր չոյն պատանիները զանազան մրցութիւններ էին անում մարմնի կորովը զարգացնելու համար։

տում ենք մեզնից աւելի մօտ մի դար, օրինակ՝ Իսպանական մեծ դարաշրջանը, որ տւում է XVI-րդ դարից մինչև XVII-րդի կէսը, մեծ նկարիչների՝ Վելասկէսի, Մուրիլլիոյի, Սուրբարանի, Փրանչեսկօ Դէ Զերրերայի, Ալօնզօ Կանօյի, Մօրալէսի դարաշրջանը, մեծ բանաստեղծների՝ Լօպէ դէ Վէգայի, Կալդէրօնի, Սերվանտէսի, Տիրսօ դէ Մօլի-նայի, Դօն Լիւիս դէ Լէօնի և ուրիշ աշխատիւնների դարաշրջանը։ Դուք գիտէք, որ Իսպանիան այդ շրջանում ամբողջովին միապետական էր և կաթօլիկ, որ նա յաղթում էր Տաճիկներին Լէպանտում, որ նա մուսուք էր գործում Աֆրիկա և սակաւ առ սակաւ հաստատուում աշխտեղ, որ նա կռիւ էր մղում բողոքականների դէմ Գերմանիայում, հալածում էր նրանց Փրանսիայում, յարձակուում էր նրանց վրայ Անգլիայում, որ նա քրիստոնեայ էր դարձնում և նուաճում Նոր աշխարհի կոապաշտներին, որ նա արտաքսում էր իւր սահմաններից չրէաներին և Մաւրերին, որ նա գտում էր իւր սեփական հաւատը առաքելական ֆէնէի և հալածանքների միջոցով, որ նա անհաշիւ և բազմատեսակ խաչակիր արշաւանքներում վատնում էր իւր Ամերիկայի նաւատորմերը, զօրքերը, ոսկին և արծաթը, իւր զաւակների թանկագին արիւնը, իւր սեփական սրտի կենսական արիւնը՝ այնպիսի յամառութեամբ և այնպիսի մոլեռանդութեամբ, որ դարեկէսից յետոյ ուժասպառ եղած ընկաւ Եւրոպայի ոտքերի տակ, բայց և այնպիսի ոգևորութեամբ, այնպիսի շլացուցիչ փառքով, այն աստիճան ազգային նախանձաշուգլութեամբ, որ նրա հպատակները յափշտակուած միապետութիւնից, որի մէջ կետրօնանում էին նրանց ոչժերը, և այն գործից, որին նուիրել էին իրանց կեանքը, մի բաղձանք էին միայն զգում, այն է՝ փառաւորեցնել կրօնն և արքայական իշխանութիւնը իրանց անպայման հնազանդութեամբ և կազմակերպել Եկեղեցու և գահի շուրջը մի ստուար դաս ուղղահաւատների, քաջամարտիկների և երկրպագուների։ Այդ հաւատաքննիչների և խաչակիրների միապետութեան մէջ, հաւատաքննիչների և խաչակիրների, որոնք պահպանել էին միջին դարերի ասպետական զգացմունքները, մուսկ կրքերը, վաշորագութիւնը, անհամբերողութիւնը և խորհրդազգածութիւնը (միստիկականութիւնը), ամենամեծ արուեստագէտները նրանք էին, որոնք վերին աստիճանի օժտուած էին իրանց շրջապատող հասարակութեան ձիրքերով, զգացմունքներով և կրքերով։ Այդ շրջանի բանաստեղծներից ամենահռչակաւորները, նոյն իսկ Լօպէ դէ Վէգան և Կալդէրօնը եղել են՝ արկածախնդիր զինուորներ, Արմադալի կամաւորներ, մեծամարտիկներ և սիրահարներ՝ նոյնքան հոգեզմայիկ և նոյնքան

խորհրդապագած սիրոյ մէջ, որքան աւատակտն ժամանակների բանաստեղծներն ու Դօն Քիշօտները,—ջերմ կաթօլիկներ և այն աստիճան խանդավառ, որ նրանցից մէկը իւր կեանքի վերջում դառնում է ինքուիդիցիայի պաշտօնեայ, միւսները՝ քահանայ, իսկ ամէնահռչակաւորը նրանց մէջ՝ Մեծ Լօպէն պատարագ մատուցանելիս ուշաթափուում է մտածելով Քրիստոսի զոհի և չարչարանքների մասին։—Ի՛նչ ազգի պատմութիւն և պատմութեան ինչ շրջան էլ որ վերցնենք ամենուրեք կգտնենք արուեստագէտի ու իւր ժամանակակիցների մէջ հաստատուած սերտ կապի ու ներդաշնակութեան նոյն տեսակ օրինակներ, և մենք կարող ենք հաւաստիութեամբ եզրակացնել, որ եթէ ուզելու լինենք հասկանալ արուեստագէտի ճաշակն ու տաղանդը, այն պատճառները, որոնք ստիպել են նրան ընտրել նկարչութեան կամ դրամայի այս կամ այն տեսակը, գերադասել այս ու այն տիպը կամ գոյները, ներկայացնել այս կամ այն զգացմունքները, պէտք է հետազօտենք հասարակութեան բարքերի և մտքերի ընդհանուր դրութիւնը։

Այդպիսով մենք ստանում ենք հետեւեալ կանոնը,—որպէս զի հասկանանք մի գեղարուեստական երկ, մի արուեստագէտի ոգի, արուեստագէտների մի դպրոց, պէտք է ճշտութեամբ պատկերացնենք մեր երևակացութեան մէջ այն ժամանակուայ ընդհանուր մտաւոր և բարոյական վիճակը, որին նրանք պատկանում են։ Այդտեղ է գտնուում վերջին բացատրութիւնը. այդտեղ է թաղնուած նախնական պատճառը, որից կախուած է մնացեալ ամէն ինչ։ Այդ ճշմարտութիւնը, պարոններ, հաստատում է և փորձը։ Արդարեւ, եթէ աչքի անցնենք գեղարուեստի պատմութեան գլխաւոր շրջանները, կտեսնենք, որ գեղարուեստները երևան են գալիս և ապա անհետանում են միաժամանակ որոշ մտաւոր և բարոյական դրութիւնների հետ, որոնց հետ նրանք կապուած են լինում։—Օրինակ, յունաց ողբերգութիւնը, Էսքիլէսի, Սօփոկլի և Էւրիպիդի ողբերգութիւնը երևան է գալիս յոյների պարսից վրայ տարած չաղթանակի ժամանակ, հանրապետական փոքրիկ քաղաքների հերոսական շրջանում, այն մեծ ճիգերի ժամին, որոնց շնորհիւ նրանք ձեռք բերին իրանց անկախութիւնը և հաստատեցին իրանց գերիշխանութիւնը քաղաքակիրթ աշխարհում, և նա անհետանում է այդ անկախութեան և այդ եռանդի հետ, երբ բնաւորութիւնների վատթարումը և Մակեդօնացոց աշխարհակալութիւնը մատնում են Յունաստանը օտարների ձեռքը։—Նմանապէս, գօթական ճարտարապետութիւնը զարգանում է աւատական կարգերի վերջնական հաստատուելովը XI-րդ դարի կիսավերածնութեան միջոցին, այն ժա-

մանակ, երբ հասարակութիւնը, ազատութեամբ Նօրմաններէց և աւագակներէց, սկսում է բարեկարգուել, և նա անհետանում է, երբ արդի միապետութիւնների բարձրանալովը XV-րդ դարի վերջերքում կործանուում է փոքրիկ անկախ բարօնների այդ զինուորական վարչութիւնը իւր յառաջ բերած բարքերովն հանդերձ:—Նմանապէս, հօլլանդական նկարչութիւնը հասնում է ամէնաճաղկեալ դրութեան այն փառաւոր ժամին, երբ հօլլանդիան իւր տոկունութեան և քաջութեան շնորհիւ վերջնականապէս ազատուում է Իսպանացոց տիրապետութիւնից, սկսում է կռուել Անգլիայի հետ հաւասար գէնքով, դառնում է Յւրոպայի ամէնահարուստ, ամէնաազատ, ամէնաարդիւնագործ և ամէնաբարգաւաճ տէրութիւնը,—և մենք տեսնում ենք այդ նկարչութեան անկումը XVII-րդ դարի սկզբում, երբ հօլլանդիան երկրորդակարգ աստիճանի հասնելով առաջնակարգ դերը զիջում է Անգլիային և դառնում է լոկ մի սեղանաւորական ու առևտրական տուն՝ լաւ կարգաւորուած, լաւ կառավարուող և խաղաղ, ուր մարդ կարող է հանգիստ ու ուրախ ապրել իբրև խոհեմ քաղաքացի՝ ազատ փառասիրական բուռն ձգտումներից և հոգեկան զօրեղ յոյզերից:—Վերջապէս այդպէս և ֆրանսիական ողբերգութիւնը երևան է գալիս այն ժամանակ, երբ կանոնասէր և ազնուական միապետութիւնը Լուի XVI-րդի օրերով հաստատում է պառլամենտի տիրապետութիւն, պալատական կեանք, վայելչակերպութիւն, արիստոկրատական շնորհալի սպասաւորութիւն, և անհետանում է այն ժամանակ, երբ ազնուականութիւնը և պալատական բարքերը վերանում են յեղափոխութեան շնորհիւ:

Ես կկամենայի համեմատութեան օգնութեամբ զգալի դարձնել ձեզ համար այն ազդեցութիւնը, որ բարքերի և մտքերի դրութիւնը ունենում է գեղարուեստների վրայ: Հարաւային երկրից դէպի հիւսիս գնալիս դուք նկատում էք, որ երբ մտնում էք մի որոշ գօտի, ըսկսում է առանձին տեսակ մշակութիւն (la culture) և առանձին տեսակ բուսականութիւն՝ նախ հալուէ (l'aloès) ու նարնջենի, մի քիչ անց՝ խաղող կամ ձիթենի, յետոյ կաղնի և վարսակ, աւելի ևս հեռու՝ եղևին և վերջապէս մամուռ ու քարաքոս (le lichen): Իւրաքանչիւր գօտի ունի իւր սեփական մշակութիւնը և իւր սեփական բուսականութիւնը. նրանք երկուսն էլ սկսում են գօտու սկզբում և վերջանում նրա վերջում. երկուսն էլ կապ ունեն նրա հետ: Նա է նրանց գոյութեան պայմանը. նա է իւր ներկայութեամբ կամ բացակայութեամբ որոշում նրանց երևան գալը կամ անհետանալը: Արդ՝ ինչ է գօտին, եթէ ոչ մի տեսակ օդախառնութիւն (la température), ջեր-

մութեան և խոնաւութեան մի որոշ աստիճան, մի խօսքով, մի որոշ քանակութիւն գերակշռող հանգամանքների, որոնք իրանց տեսակում համանման են այն հանգամանքներին, որ մենք մի փոքր առաջ անուանեցինք մտքերի և բարքերի ընդհանուր դրութիւն: Ինչպէս կայ Ֆիզիկական օդախառնութիւն, որ իւր փոփոխութիւններով որոշում է բոյսերի այս կամ այն տեսակի երևան գալը, այնպէս էլ կայ բարոյական օդախառնութիւն, որ իւր փոփոխութիւններով որոշում է գեղարուեստի այս կամ այն տեսակի երևան գալը: Եւ ինչպէս որ բուսեղէնի այս կամ այն տեսակի՝ եգիպտացորենի կամ վարսակի, հալուէի կամ եղևինի երևան գալը հասկանալու համար ուսումնասիրում են ֆիզիկական օդախառնութիւնը, այնպէս էլ պէտք է ուսումնասիրել բարոյական օդախառնութիւնը, որպէսզի հասկանալի դառնայ, թէ ինչու և ինչպէս է երևան եկել գեղարուեստի այս կամ այն տեսակը՝ հեթանոսական քանդակադործութիւնը կամ իրապաշտ նկարչութիւնը, խորհրդագգածային ճարտարապետութիւնը կամ դասական գրականութիւնը, հեշտասիրական երաժշտութիւնը կամ գաղափարապաշտ բանաստեղծութիւնը: Մարդկային հանճարի արտադրութիւնները, ինչպէս և կենդանի բնութեան արտադրութիւնները, միմիայն իրանց միջավայրերովն են բացատրուում:

Ահա այն եղանակը, որով ես մտադիր եմ այս տարի հետազօտել ձեր առաջ իտալական նկարչութեան պատմութիւնը: Ես կաշխատեմ վերականգնել ձեր աչքի առջև այն խորհրդագգածային միջավայրը, որի մէջ ծնունդ են առել Քիօտօն և Բէատօ Անջէլիօն, և այդ նպատակով ես կկարդամ ձեզ զանազան հատուածներ բանաստեղծներից և մատենագիրներից, որոնցից զուրք կտեսնէք, թէ ինչ գաղափար ունէին այն ժամանակի մարդիկ բախտաւորութեան, թշուառութեան, սիրոյ, հաւատի, արքայութեան, դժոխքի, մարդկային կեանքի բոլոր մեծ խնդիրների մասին: Այդ վաւերագիրները մենք կգտնենք Դանտէի, Գուիդօ Աւալկանտիի, կրօնասէր Փրանցիսկեանների բանաստեղծութիւնների մէջ, Վարք Սրբոցից արած Ողկեղինիկ Առասպել կոչուող յայտնի ծաղկաքաղում, Նմանութիւն Քրիստոսիի մէջ, սուրբ Փրանցիսկոսի Fioretti-ում, Դինօ Կոմպանիի նման պատմագիրների գրուածքներում, Մուրատորիի ժողոված ժամանակագիրների ընդարձակ հաւաքածուի մէջ, ժամանակագիրների, որոնք այնքան պարզամտութեամբ նկարագրում են իրանց փոքրիկ հանրապետութիւնների նախնան ու բռնադատութիւնները:—Յետոյ ես կաշխատեմ նոյն կերպով վերականգնել ձեր աչքի առջև այն հեթանոսական միջավայրը,

որի մէջ, մէկ ու կէս դար անցած, երևան եկան լէօնարդ դա Վինչին, Միքէլ Անջէլօն, Ռաֆայէլը, Տիցիանը, և այդ նպատակով ես կկարդամ ձեզ նշանաւոր հատուածներ կամ ժամանակակիցների, օրինակ Բենվենուտօ Չելլինիի, յիշատագիրներից, կամ զանազան ժամանակագրութիւններից, որոնց մէջ հռոմում և Իտալիայի ուրիշ գլխաւոր քաղաքներում օրէօր գրի էին անցնում կատարուող անցքերը, կամ դեսպանների պաշտօնագիրներից, և կամ վերջապէս տօնախմբութիւնների, դիմակահանգէսների ու իշխանական մուտքերի նկարագրութիւններից, — հատուածներ, որոնք ցոյց կտան ձեզ շրջապատող բարքերի կոպտութիւնը, զգայասիրութիւնը ու կորովութիւնը և միևնոյն ժամանակ այն կենդանի բանաստեղծական ու գրականական նրբագացութիւնը, գողտրիկ ճաշակը, զարդասէր բնագզումը և արտաքին փայլի պահանջը, որոնք այն ժամանակ նոյնչափ յատուկ էին ժողովրդին և տղէտ ամբոխին, որչափ և մեծամեծներին ու գրականագէտներին:

Ենթադրէք այժմ, պարոններ, թէ մեզ կյաջողուի կատարել այդ հետազօտութիւնը, թէ մենք կկարողանանք կատարեալ ճշգրտութեամբ որոշել մտքերի այն տարբեր դրութիւնները, որոնք յառաջ են բերել իտալական նկարչութեան ծնունդը, նրա զարգացումը, նրա ծաղկումը նրա փոփոխութիւնները և նրա անկումը: Ենթադրէք թէ կյաջողուի կատարել նոյն տեսակ հետազօտութիւն ուրիշ դարերի, ուրիշ երկիրների, գեղարուեստի այլ և այլ տեսակների՝ ճարտարապետութեան, նկարչութեան, քանդակագործութեան, բանաստեղծութեան և երաժշտութեան վերաբերմամբ: Ենթադրէք, թէ այդ բոլոր գիւտերի շնորհիւ կարելի կլինի իւրաքանչիւր գեղարուեստի էութիւնը սահմանել և գոյութեան պայմանները որոշել: Այն ժամանակ մենք կունենանք գեղարուեստների և ընդհանրապէս գեղարուեստի կատարեալ մեկնութիւնը, այսինքն կունենանք գեղարուեստների փիլիսոփայութիւն, որ և կոչուում է էսթետիկա: Այդ տեսակ է և ոչ մի այլ տեսակ մեր ցանկացած էսթետիկան, պարոններ: Մեր էսթետիկան նոր է և տարբերուում է հնից նրանով, որ սլատմական ուղղութիւն ունի և ոչ թէ վարդապետական (dogmatique), այսինքն նրանով, որ չի յօրինում և տալիս պարտադիր կանոններ, այլ հետազօտում և գտնում եղած օրէնքները: Հին էսթետիկան նախ սահմանում էր գեղեցիկը և ասում, օրինակ, թէ գեղեցիկը բարոյական իդէալի արտայայտութիւնն է կամ, օրինակ, թէ գեղեցիկը անտեսանելի արտայայտութիւնն է և կամ թէ՛ մարդկային կրքերի արտայայտութիւնն է. յետոյ յենուելով դրա վրայ, իբրև օրէնսգրքի յօդուածի վրայ, նա արդարացնում էր, դա-

տապարտում էր, կշտամբում էր և առաջնորդում: Ես բախտաւոր եմ, որ այդպիսի մեծ գործ չունիմ կատարելու, ես ձեզ ղեկավարելու չեմ. այդ շատ ծանր կրկինէր ինձ համար. մանաւանդ որ, խօսքը մեր մէջը մնայ, հին էսթետիկան մինչև այժմ միայն երկու հատ կանոն է կարողացել գտնել, որոնցից առաջինը խորհուրդ է տալիս հանճարեղ ծնուել,—այդ ձեր ծնողների գործն է, իմ գործս չի, երկրորդը խորհուրդ է տալիս որ շատ աշխատէք, որպէս զի ձեր ընտրած գեղարուեստին լաւ հմտանաք,—այդ էլ իմ գործս չի, այլ ձեր: Իմ միակ պարտականութիւնն է առաջ բերել փաստեր և ցոյց տալ ձեզ, թէ ինչպէս են նրանք առաջ եկել: Նոր մեթօդը, որին ես աշխատում եմ հետևել և որ սկսում է մտնել բոլոր բարոյական գիտութիւնների մէջ, նրանումն է կայանում, որ ուսումնասիրողը մարդկային գործքերի և մասնաւորապէս գեղարուեստական երկերի վրայ նայում է իբրև որոշ տեսակ փաստերի և արտադրութիւնների վրայ, որոնց բնորոշ յատկութիւնները պէտք է որոշել ու պատճառները գտնել,—և աւել ոչինչ: Այդպէս հասկացուած՝ գիտութիւնը ոչ դատապարտում է, ոչ ներում, նա միայն ցոյց է տալիս և բացատրում է. նա չի ասում ձեզ, «Արհամարհեցէք հօլլանդական գեղարուեստը,—նա շատ կոպիտ է, հաւանեցէք միայն իտալական գեղարուեստը»: Նմանապէս նա չի ասում ձեզ, «Արհամարհեցէք գօթական գեղարուեստը, որովհետև նա հիւանդոտ է, և հիացէք միայն յունականիցը»: Նա ազատութիւն է տալիս ամէն մարդու հետևել իւր անհատական ճաշակին, գերադասել այն, ինչ համաձայն է իւր բնաւորութեանը, և աւելի ուշադրութեամբ ուսումնասիրել այն, ինչ որ աւելի է համապատասխանում իւր սեփական ոգուն: Իսկ ինքը, նոր էսթետիկան համակրութեամբ է վերաբերուում գեղարուեստի բոլոր ձևերին և բոլոր դպրոցներին, նոյն իսկ այնպիսիներին, որոնք վերին աստիճանի ներհակ են թուում միմեանց. նա համարում է նրանց մի մի արտայայտութիւն մարդկային ոգու. նրա դատելով՝ որքան բազմաթիւ լինին նրանք և իրար ներհակ, այնքան լաւ կբացայայտեն մարդկային ոգին նորանոր կողմերից, նա վարուում է բուսաբանութեան նման, որ հաւասար հետաքրքրութեամբ հետազօտում է մերթ դափնին և նարնջենին, մերթ կաղնին և եղևինը. նա ինքը բուսաբանութեան նման մի բան է. այն տարբերութեամբ միայն, որ ուսումնասիրում է ոչ թէ բոյսերը, այլ մարդկային երկերը: Այդպիսով նա հետևում է այն ընդհանուր շարժմանը, որ այժմ մօտեցնում է բարոյական գիտութիւնները բնական գիտութիւններին և որ, տալով առաջիններին վերջինների սկզբունք-

ներր, զգուշութիւնը և ուղղութիւնը, դարձնում է նրանց նոյնքան հիմնաւոր և ապահովեցնում է նրանց համար նոյնպիսի յառաջադի-
թիւն:

II.

Ինչն է գեղարուեստի նպատակը և առարկան:— Գործնական և ոչ թէ իմա-
ցական հեաազօտութիւններ:— Բաւական է գործադրել համեմատութիւններ
և արտաձգութիւններ (l'émination) գեղարուեստական երկերի վերաբերմամբ:

Գեղարուեստների բաժանումը երկու խմբի. մի կողմից՝ նկարչութիւն,
քանդակագործութիւն և բանաստեղծութիւն, միւս կողմից՝ ճարտարապե-
տութիւն և երաժշտութիւն:— Գեղարուեստի նպատակը ըստ Երևոյթի՝
նմանողութիւնն է:— Սովորական գիտողութիւնից վերցրած փաստեր:— Մեծ
մարդկանց կենսագրութիւնից վերցրած փաստեր: Մի.քէլ Անջէլօ և Կօրնէլ:
— Գեղարուեստների և գրականութիւնների պատմութիւնից վերցրած փաս-
տեր:— Պօմպէյացի և Ռաւեննայի հինաւորաց նկարչութիւնը:— Գասական
ոճը Լուի XIV-ի օրերով և ակադեմիական ոճը Լուի XV-ի ժամանակ:

Ես կկամենայի այժմ և եթ գործադրել այդ մեթօդը առաջին և
գլխաւոր հարցի վերաբերմամբ, որով սկսուում է էսթետիկայի դասըն-
թացքը և որ է գեղարուեստի սահմանումը: Ի՞նչ է գեղարուեստը և
ինչո՞ւմն է կայանում նրա էութիւնը:— Ես չեմ ստիպիլ ձեզ ընդունել
մի որ և է բանաձև, այլ կներկայացնեմ ձեզ փաստեր: Այժմ փաստեր,
որովհետև տչստեղ ևս, ինչպէս ուրիշ գիտութիւնների մէջ, կան փաս-
տեր, դրական, զիտելի փաստեր, այն է գեղարուեստական եր-
կեր, որոնք ընտանիք առ ընտանիք դասաւորուած են զրադարան-
ներում և արուեստների թանգարաններում, ինչպէս բոյսերը բուսարան-
ներում և կենդանիները բնագիտական թանգարաններում: Գեղարուես-
տական երկերը նոյնպէս ենթակաջ են անալիզի, ինչպէս կենդանիներն
ու բոյսերը, և կարելի է աշխատել իմանալ, թէ ինչ է գեղարուես-
տական երկը ընդհանրապէս, ինչպէս աշխատում են գտնել, թէ ինչ
է բոյսը կամ կենդանին ընդհանրապէս: Առաջին ղէպքում էլ նոյն-
քան հարկ չկաջ դուրս գալ փորձի սահմաններից, որքան և վերջին
ղէպքում, և ամբողջ հետազօտութիւնը կայանում է նրանում, որ
պէտք է բազմաթիւ համեմատութիւնների և աստիճանական արտա-
ձգութիւնների միջոցով գտնել բոլոր գեղարուեստական երկերին յա-
տուկ ընդհանուր գծերը և մի և նոյն ժամանակ այն առանձնայատ-
կութիւնները, որոնցով գեղարուեստական երկերը տարբերուում են մարդ-
կային մտքի միւս արտադրութիւններից:

Այդ նպատակով հինգ մեծ զեղարուեստների՝ բանաստեղծութեան, քանդակագործութեան, նկարչութեան, ճարտարապետութեան և երաժշտութեան շարքից մենք առ այժմ մի կողմը կթողնենք վերջին երկուսը, որոնց բացատրութիւնը աւելի դժուար է. նրանց մասին մենք չետոյ կխօսենք, իսկ սկզբում ի նկատի կառնենք միայն առաջին երեքը: Այդ երեքը, ինչպէս տեսնում էք, մի ընդհանուր չատկութիւն ունեն, այն է՝ բոլորն էլ փոքրի շատէ նմանողական արհեստներ են:

Առաջին հայեացքից այնպէս է թուում, թէ հէնց այդ է նրանց էական չատկութիւնը և թէ նրանց նպատակը կաշանում է ըստ կարելոյն ճշտագոյն նմանողութեան մէջ: Պարզ է, որ արձանը պէտք է շատ մօտիկ նմանութիւն ունենայ իրօք կենդանի մարդու, որ նկարը նպատակ ունի ներկայացնել իրական անձնաւորութիւններ իրական դիրքերով, առտնին կեանքի պատկերը, այլ և այլ տեսարաններ այնպէս, ինչպէս նրանք կան ընդթեան մէջ: Նոյնքան ակներև է և այն որ դրաման, վէպը ձգտում են ճշտութեամբ վերարտադրել իրական բնաւորութիւններ, արարմունքներ, խօսքեր և տալ նրանց հնարեղածի չափ բացայայտ և հարազատ պատկերացումը: Եւ իրաւ, եթէ նմանութիւնը թերի է կամ անճիշտ, մենք ասում ենք արձանագործին՝ «Այդպէս չպէտք է շինել կուրճքը կամ սրունքները»: Նկարչին ասում ենք՝ «Զեր նկարի երկրորդ կարգի (le plan) մարդապատկերները չափազանց մեծ են, ձեր ծառերի գունաւորութիւնը անբնական է»: Գրողին ասում ենք՝ «Երբէք մարդս չի գգացել և մտածել այնպէս, ինչպէս գուք էք ենթադրում»:

Իսկ ի՞նչ կան ուրիշ աւելի զօրեղ ապացոյցներ և ամէնից առաջ առօրեայ փորձը: Եթէ քննելու լինենք, թէ ինչ է կատարուում արուեստագէտի կեանքում, կնկատենք, որ նա սովորաբար բաժանուում է երկու մասի: Առաջին կէսի ընթացքում, իւր տաղանդի երիտասարդութեան և հասունութեան միջոցին, արուեստագէտը դիտում է առարկաները, ուսումնասիրում է նրանց սիրով և մանրակրկիտ կերպով, շարունակ աչքի առջևն է ունենում նրանց, ճիգ է թափում և տանջուում է նրանց վերարտադրելու համար և վերարտադրում է ամէնաբարեխիղճ, մինչև իսկ չափազանցած հարազատութեամբ: Հասնելով կեանքի որոշեալ վալիկեանին, նա սկսում է կարծել, թէ այժմ արդէն բաւականաչափ ճանաչում է՝ այդ առարկաները, նոյն այլ ևս չի գտնում նրանց մէջ ոչ մի նոր բան, այն ժամանակ նա մի կողմ է դնում կենդանի տիպարները և իւր փորձառութեան ընթացքում ժողոված դեղատոմսերով արուեստակում է մի դրամա կամ վէպ, մի

նկար կամ արձան: Առաջին շրջանը բուն զգացմունքի շրջան է, երկրորդը՝ սեթեթեմանքի և անկման: Եթէ քննելու լինենք մեծ մարդկանց կեանքը, գրեթէ միշտ այդ երկու շրջանն էլ կգտնենք նրանում: — Միքէլ Անջէլօյի կեանքում առաջինը շատ երկար տևեց, — ոչ պակաս քան վաթսուներեք տարի. այդ ժամանակուայ նրա բոլոր երկերում դուք տեսնում էք ոչ թի և հերոսական վեհութեան զգացմունք: Արուեստագէտը տոգորուած է այդ զգացմունքով. նրա ուշ ու միտքը դրանով է միայն զբաղուած: Նրա բազմաթիւ անդամահերձութիւնները (la dissection), նրա անթիւ ստուերագիրները, նրա անընդհատ անալիզը իւր սեփական սրտի, նրա ուսումնասիրութիւնը տրագիկական կրքերի ու նրանց մարմնական արտայայտութեան, ոչ այլ ինչ են նրա համար, եթէ ոչ միջոցներ բացայայտելու նրան տոգորող բուռն եռանդը: Ահա այն միտքը, որ իջնում է ձեր վրայ Միքստեան մատուռի բոլոր խորշերից և ամէն մի կամարից: Մտէք նրա կողքի Պաւեան մատուռը և դիտեցէք նոյն արուեստագէտի ծերութեան երկերը՝ Սուրբ Պօղոսի դարձը, սուրբ Պետրոսի խաչելութիւնը, զննեցէք նոյն իսկ Ահեղ դատաստանը, որ նա նկարել է վաթսուներեք տարեկան հասակում: Թէ գեղարուեստին հմուտ մարդիկ և թէ ոչ հմուտները իսկոյն կնկատեն, որ այդ երկու որմանկարներն էլ (la fresque) քաշուած են պատրաստի դեղատոմսերի համաձայն, որ նկարիչը ունի որոշեալ թուով ձևեր և գործ է դնում այդ ձևերը կանխորոշութեամբ, որ նա բազմացնում է արտասովոր դիրքերի և հանգրէճների (le raccourci) թիւը, որ կենդանի ստեղծագործութիւնը, բնականութիւնը, սրտի վեհ խանդը, այն կատարեալ անկեղծութիւնը, որոնցով լի են նրա առաջին երկերը, անհետացել են, գոնէ մասամբ, ընտիր ձևերը ի ջարդ գործ դնելու և գեղարուեստը արհեստ դարձնելու շնորհիւ, և որ թէև նա այդտեղ էլ բարձր է ուրիշներից, բայց անչափ ստոր է ինքն իրանից:

Նոյն տեսակ նկատողութիւն կարելի է անել և մեր Ֆրանսիական Միքէլ Անջէլօյի կեանքի մասին: Իւր կեանքի առաջին տարիներում Կօրնելը նոյնպէս տոգորուած էր ոչ թի և բարոյական հերոսութեան զգացմունքով: Այդ զգացմունքը նա գտնում էր իւր շուրջը այն կորովի կրքերում, որ կրօնական պատերազմները աւանդել էին նոր միապետութեան, մենամարտիկների խիզախ մարտերում, պատուի գոռոզ զգացմունքի մէջ, որով համակուած էին՝ դեռ ևս աւատական հոգիները, արիւնալի ողբերգութիւնների մէջ, որ իշխանների գաւազդութիւնները և Ռիշելեօյի դատավճիռները տալիս էին ի հաճոյս պալա-

տի, և նա ստեղծեց այնպիսի տիպեր, ինչպէս Խիմէն և Սիդ, Պօլիսկտ և Պալլինէ, Կօրնելիա, Սերտօրիուս, Էմիլիա և Տօրացիոսները: Իւր կեանքի վերջում նա շարադրեց «Պերթարիտ», «Ատիլլա» և շատ ուրիշ այդպիսի ողորմելի թատերական գրուածքներ, որոնց մէջ դրութիւնները սարսափելի բռնազբօսուած են և վեհանձնութիւնը կորչում է ճոռոմութեան մէջ: Այդ ժամանակ այն կենդանի տիպարները, որ նա զննում էր առաջ, չկային այլ ևս կենսական բեմի վրայ, չամենայն դէպս նա չէր որոնում նրանց, չէր վերանորոգում իւր խանդը: Նա շարադրում էր պատրաստի դեղատոմսերի համաձայն, մտաբերելով այն ձևերը, որ ինքը գտել էր մի ժամանակ ոգևորութեան րոպէներում, օգտուելով զանազան գրականական տեսութիւններից և քննադատութիւններից թատերական իրադարձութիւնների (la péripiétie) և դրամատիկական ազատութիւնների մասին: Նա ընդօրինակում էր ինքն իրան և չափազանցութեան հասցնում իւր սեփական գրականական ձևերը. դիտութիւնը, հաշիւը և բոլորին նա փոխարինել էին նրա համար վեհ յուզմունքների և քաջարի գործքերի անմիջական և անձնական զննութիւնը: Նա այլ ևս չէր ստեղծագործում. նա արուեստակում էր:

Սակայն միմիայն այս կամ այն մեծ մարդու կենսագրութիւնը չի, որ ապացուցանում է մեզ կենդանի տիպարներին նմանելու և բնութիւնը ակնապիշ դիտելու անհրաժեշտութիւնը. այդ ապացուցանում է նոյնպէս և ամէն մի մեծ դպրոցի պատմութիւնը: Բոլոր դպրոցները (չկարծեմ որ այլտեղ բացառութիւններ լինին) ալլապետում են և ընկնում հէնց այն պատճառով, որ մոռացութեան են տալիս ճիշտ նմանողութիւնը և անտես անում կենդանի տիպարները: Այդպէս եղաւ նկարչութեան մէջ՝ Միքէլ Անջէլօ հետևորդների հետ, որոնք արուեստակում էին մկանունքներ և անբնական դիրքեր, թատրօնական դեկորացիաներ և մասլի բոլորակներ սիրողների հետ, որոնք չաջորդեցին մեծ Վենետիկցիներին, ակադեմիայի կամ բուլգուարի նկարիչների հետ, որոնցով վերջացաւ XVIII-րդ դարի ֆրանսիական նկարչութիւնը: Այդպէս եղաւ գրականութեան մէջ՝ Լատինական անկման օրերի ոտանաւորողների և ճոռոմաբանների հետ, ճամարտակողի և զգայասէր թատերագրակների հետ, որոնցով վերջացաւ անգլիական դրաման, Իտալական անկման օրերի սօնէտներ, բառախաղեր և սեթևեթ դարձուածքներ արուեստակողների հետ: Այդ բոլոր օրինակներից ես կընտրեմ միայն երկուսը, բայց այնպիսիները, որոնք շատ են աչքի զարնում: — Առաջինը՝ քանդակագործութեան և նկարչութեան անկումն

է հին դարերում: Այդ անկման մասին որոշ պաղափառ ստանալու համար բաւական է իրար յետեից աչցելել Պօմպէյան և Ռաւեննան: Պօմպէյացի նկարչութիւնն ու քանդակագործութիւնը առաջին դարից են մնացած. Ռաւեննացի մօզաիկները վեցերորդ դարի բաներ են և ելնում են մինչև Յուստինիանոս կայսեր օրերը: Այդ հինգհարիւր տարիների ժամանակամիջոցում գեղարուեստը անուղղելի կերպով եղծուել է և այդ անկումը ամբողջապէս չառաջ է եկել կենդանի տիպարների մոռացման շնորհիւ: Առաջին դարում դեռ ևս գոյութիւն ունէին պալեստրայի բարքերը և հեթանոսական ճաշակները: Մարդիկ արձակ շորեր էին հագնում, ուրախութեամբ հանուում էին, գնում էին լողաբանները, մերկամարմին մարզուում էին, ներկայ էին լինում կրկէսի մարտերին և դեռևս սիրով ու խելամստութեամբ գնում էին կենդանի մարմնի եռանդալից դիրքերը: Նրանց քանդակագործները, նրանց նըկարիչները շրջապատուած էին մերկ կամ կիսամերկ տիպարներով և կարողանում էին վերարտադրել նրանց: Այդ է պատճառը, որ դուք կտեսնէք Պօմպէյացում պատերի վրայ, ներքին բակերում, փոքրիկ աղօթարաններում, գեղեցկատես պարող կանայք, կայտառ և սէգ հերոսներ, հուժկու լանջեր, թեթևաշարժ ոտներ և մարմնի բոլոր շարժումներն ու ձևերը՝ վերարտադրուած այն աստիճան ճշտութեամբ և այն աստիճան ազատութեամբ, որոնց չի կարողանում հասնել այժմ ամէնամանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնը: Հետևեալ հինդարերի ընթացքում սակաւ առ սակաւ փոխուում է ամէն ինչ: Անհետանում են հեթանոսական բարքերը, պալեստրայի սովորութիւնները, ախորժանքը դէպի լիակատար մերկութիւնը: Մարմինը ալլևս ի ցոյց չի դրուում. նա ծածկուած է այժմ բարդ զգեստներով և կորչում է ասղնեգործերի, ծիրանիների և արևելեան շքեղ արդուզարդի մէջ: Գին չունեն ալլևս ըմբիշն ու պատանին. այժմ չարգի են միայն ներքինին, դպիրը, կինը և աբեղան. հետզհետէ ոչ թէ ստանում ճգնասիրութիւնը (ասկետիզմ) և նրա հետ միասին սաստկանում է ախորժանքը դէպի թուլամորթ ցնորասիրութիւն, դատարկ վիճաբանութիւնները, թուղթ մրոտելը և փաստակութիւն: Արևելեան կայսրութեան մաշուած զաւակաբանները փոխարինում են չունաց քաջարի ըմբիշներին և հռոմայեցոց տոկուն զինուորներին: Սակաւ առ սակաւ արգելուում են կենդանի տիպարների ճանաչութիւնը և ուսումնասիրութիւնը: Ալլևս չեն տեսնում նրանց. աչքի առջև կան միայն հին վարպետների երկերը և գեղարուեստով պարապողները ընդօրինակում են այդ երկերը: Զատ չանցած ընդօրինակում են միայն օրինակութիւնների օրինակներ:

րը և այդպէս հետեւաբար, այնպէս որ ամէն մի սերունդ մի աստիճան աւելի է հեռանում նախատիպարից: Արուեստագէտը չունի այլևս իւր սեփական գաղափարը և իւր սեփական զգացմունքը. նա ծրահանելու (calquer) գործիք է միայն: Սուրբ Հայրերը բացարձակ յայտնում են, որ նա ոչինչ չի ստեղծում, այլ օրինակում է այն գծերը, որ ցոյց է տալիս աւանդութիւնը և որ ընդունել են հեղինակաւոր անձինք: Այդ՝ արուեստագէտի անջատումը բուն տիպարից հասցնում է գեղարուեստը այն վիճակին, որ դուք տեսնում էք Ռաւեննայում: Հինգ դար անցած՝ մարդուն չեն կարողանում պատկերացնել այլպէս քան նստած կամ կանգնած. մնացած գիրքերը շատ դժուար են. արուեստագէտը այլևս անկարող է դուրս բերել նրանց: Ձեռք ու ոտքերը պիրկ են և կոտորտուածի տեսք ունեն, շորերի ծալքերը տախտակի պէս են, կարծես մարդիկ չլինեն նկարուած, այլ մասննք է ն ն եր, աչքերն էլ այնքան մեծ են, որ բռնում են գլխի ամբողջ տարածութիւնը: Գեղարուեստը մահաբեր ուժասպառութեան մէջ ընկած հիւանդի է նման. նա հիւժուելու է և շուտով մեռնելու:

Մի ուրիշ գեղարուեստի մէջ, մեզնում և մեզ աւելի մօտ դալում, մենք տեսնում ենք համանման մի անկումն՝ յառաջացած համանման պատճառներից: Լուի XIV-րդի օրով գրականական ոճը հասաւ չտեսնուած կատարելութեան, մաքրութեան, ճշտութեան ու կանոնաւորութեան, և մանաւանդ բեմական արուեստը մշակեց իւր համար այնպիսի մի լեզու և տաղաչափութիւն, որ ամբողջ Եւրոպան մարդկային հանճարի հրաշակերտ համարեց: Այդ բացատրուում է նրանով, որ այն ժամանակուայ գրողները իրանց շուրջն ունէին կենդանի օրինակներ և անդադար զննում էին այդ օրինակները: Լուի XIV-րդը խօսում էր հիւանալի ոճով, իսկ արքայական արժանաւորութեամբ, պերճութեամբ և վեհութեամբ: Մեզ յայտնի է պալատականների նամակներից, պաշտօնագիրներից և յիշատակարաններից, որ ոստանիկ ոճը, յարատե վայելչագեղութիւնը, ընտիր դարձուածքները, ազնիւ ձևերը և պերճախօսութեան շնորհքը յատուկ էին նոյնքան պալատականներին որքան և արքային, այնպէս որ նրանց մօտ յաճախող գրողին պէտք էր միայն օգնութեան կանչել իւր յիշողութիւնն ու փորձառութիւնը, որպէս զի կարողանար գտնել ամէնալաւ նիւթեր իւր գեղարուեստի համար:

Հարիւր տարի անցնելուց յետոյ, Ռասինի ժամանակներից մինչև Դէլիլի օրերը, ահագին փոփոխութիւն է կատարուում: Այդ ճառերը և այդ ոտանաւորները այնքան հիացրել էին ամենքին, որ փոխանակ

շարունակելու կենդանի անձնաւորութիւնները դիտել, սկսել էին պարապել միայն այն ողբերգութիւնների ուսումնասիրութեամբ, որոնց մէջ նկարագրուում էին այդ անձնաւորութիւնները: Օրինակելու համար իբր տիպար սկսել էին վերցնել ոչ թէ մարդկանց, այլ զրոգներին: Իրանց համար հնարել էին պայմանադրական լեզու, ակադեմիական ոճ, իբր զարդ ծառայող դիցաբանութիւն, անբնական տաղաչափութիւն և ընտիր գրուածքներից քաղուած՝ ստուգուած ու պաշտօնապէս հաստատուած բառարան: Ահա այդ ժամանակ սկսեց տիրապիտել անցեալ դարի վերջում և մեր դարի սկզբում տարածուած անտանելի ոճը, այն ժարգօնի նման լեզուն, որի մէջ մի որոշ յանգ քաշում բերում էր իւր հետեւից մի ուրիշ նախատեսուած յանգ, որի մէջ ոչ ոք չէր համարձակուում տալ առարկաներին իրանց իսկական անունը, որի մէջ թնդանօթը ինչ որ շրջաբանութեամբ էր նկարագրուում, որի մէջ ծովը անուանում էին Ամֆիտրիտա, որի մէջ՝ կաշկանդուած միտքը չուէր այլևս ոչ ազդուութիւն, ոչ բնականութիւն և ոչ կեանք և որ ստեղծելու համար կարծես ժողովուած լինէր լատինական ոտանաւորների գործարան կառավարելու արժանի իմաստականների մի ամբողջ ակադեմիա:

Այդպէս ուրեմն մենք ըստ երևոյթիւն եկանք այն եզրակացութեան, թէ պէտք է ակնապիշ դիտել բնութիւնը՝ նրան ըստ կարելոյն մօտիկ նմանելու համար և որ գեղարուեստը ամբողջովին կայանում է ճիշտ և կատարեալ նմանողութեան մէջ:

III

1. Գեղարուեստի նպատակը բացարձակապէս ճիշտ նմանողութիւնը չի:— Կաղապարման, լուսանկարի և սղագրութեան արուեստներից վերցրած ապացոյցներ:— Դէսների և Վան Դէյկի պատկերների համեմատութիւնը:— Մի քանի գեղարուեստներ դիտմամբ անճիշտ են:— Հնադարեան արձանների և Նէպոլիոն Խապանիայի զգեստաւոր արձանների համեմատութիւնը:— Արձակ ոճի համեմատութիւնը չափաճոյլ հետ:— Գեօթէի երկու իֆիգենիաները:

Արդեօք ճիշտ է այդ ամէն կողմից և պէտք է արդեօք եզրակացնել, թէ բացարձակապէս ճիշտ նմանողութիւնն է գեղարուեստի նպատակը:

Եթէ այդ այդպէս լինէր, պարոններ, ամէնաճիշտ նմանողութիւնը չառաջ կբերէր ամէնագեղեցիկ երկերը: Սակայն այդպէս չի: Վեր-

ցնենք ամէնից առաջ քանդակագործութիւնը և կտեսնենք, որ կաղապարումը տալիս է մեզ տիպարի ամէնահարազատ և ամէնամանրակրկիտ պատկերը, սակայն՝ անկասկած՝ լաւ արձանը ոչ ոք չի փոխիլ ամէնայաջող կաղապարուածքի հետ։—Միւս կողմից և մի ուրիշ շրջանում՝ լուսանկարը մի արուեստ է, որ հարթ մակերևոյթի վրայ գծերի և երանգների օգնութեամբ ամէնակատարեալ կերպով և առանց հնարաւոր սխալի դուրս է բերում ընդօրինակելի առարկայի ուրուագիծն ու տիպը։ Իհարկէ լուսանկարը օգտաւէտ օժանդակ է նկարչութեան համար. այդ արուեստում մեծ ճաշակ են ցոյց տալիս երբեմն մտավարժ և բանիբուն անձինք, բայց այնուամենայնիւ ոչ ոքի մտքովն իսկ չի անցնում համեմատել նրան նկարչութեան հետ։—Վերջապէս ահա և մի ուրիշ օրինակ. եթէ ուղիղ լինէր, որ ճիշտ նմանողութիւնը գեղարուեստի գերագոյն նպատակն է, գիտէ՞ք՝ ինչը կլինէր ամենալաւ ողբերգութիւնը, ամէնալաւ կատակերգութիւնը, ամէնալաւ դրաման։ Ոճրագատ ատեանի սղագիր արձանագրութիւնը, որի մէջ բաց չի թողնուում ոչ մի խօսք, որ արտասանուում է դատավարութեան միջոցին։ Պարզ է սակայն, որ եթէ մարդ երբեմն և գտնում է նրանում բնականութեան մի նշոյց, զբացմունքի բուռն արտայայտութիւն, այդ լինում է միայն ընտիր մետաղի մի հատիկ կոշտ և հողախառն գուղձի մէջ։ Սղագիր արձանագրութիւնը կարող է նիւթեր տալ գրողին, բայց նա բնաւ չի լինիլ գեղարուեստական երկ։

Գուցէ ասողներ լինեն, թէ լուսանկարը, կաղապարումը, սղագրութիւնը մեքենայական գործողութիւններ են և թէ պէտք է հարցից դուրս թողնել մեքենաները և մարդկային մի երկ համեմատել մարդկային մի ուրիշ երկի հետ։ Փնտռենք ուրեմն արուեստագէտների ստեղծած այնպիսի երկեր, որոնք այնքան մանրակրկիտ ճիշտ նմանութիւն ունենան իրական տիպարներին, որքան այդ հնարաւոր է մարդուս։ Լուսնում մի պատկեր կայ, որ պատկանում է Դենների վերձինին։ Դենները բանում էր խոշորացնող ապակիով և չորս-չորս տարի էր գործ դնում իւրաքանչիւր կենդանագրի վրայ. ոչ մի բան չի մուռացուած նրա նկարած դէմքերում, ոչ կաշու ամէնամանր խորշումները, ոչ երեսի աննշմարելի պեպէսները, ոչ քթի վրայ ցիրուցան սև կէտերը, ոչ վերնամորթի տակից կապոյտին տուող մանրադիտական երակների մանուածապատ հիւսուածքը, ոչ աչքերի ցուքը, որի մէջ պատկերանում են մօտակաջ առարկաները։ Մարդ ապշած կանգ է առնում այդ նկարի առաջ,—զլուխը պատրանք է չառաջացնում. կարծես ուզում է դուրս ցատկել շրջանակից. դժուար թէ ուրիշ տեղ կա-

րողանաք տեսնել այդչափ չաջողուած մի նկար, ոչ էլ այդպիսի համբերութեան մի ուրիշ օրինակ: Բայց ինչ, ընդհանուր առմամբ՝ Վան Դէյկի մի որ և է լայնագիծ ստուերագիր հարկւրապատիկ աւելի զօրեղ տպաւորութիւն է գործում: Աչքի պատրանքը մեծ արժէք չունի ոչ նկարչութեան, ոչ ուրիշ արուեստների մէջ:

Մի ուրիշ աւելի զօրեղ ապացոյց, որ գեղարուեստի նպատակը ճիշտ նմանողութիւնը չի, այն է, որ գեղարուեստներից մի քանիսը դիտմամբ անճիշտ են: Նախ և առաջ հէնց քանդակագործութիւնը: Արձանները սովորաբար մի գոյնի են լինում՝ անազապղնձի (բրօնզա) կամ մարմարի. բացի այդ նրանց աչքերը բիւք չեն ունենում: Եւ հէնց գոյնի այդ միակերպութիւնն ու հոգեկան արտայայտութեան այդ մեղմացումն են լրացնում նրանց գեղեցկութիւնը: Արդարեւ՝ վերցրէք այդ տեսակ երկերից այնպիսիները, որոնց մէջ նմանողութիւնը հասցրած է վերջին ծալցաեղութեան: Նէպօլի և Իսպանիայի եկեղեցիներում կան գունաւոր և զգեստաւոր արձաններ, իսկական սքեմ հագած սուրբեր՝ դեղնաւուն ու հողագոյն կաշիով, ինչպէս վայել է ճգնաւէրներին, արիւնաթաթախ ձեռներով և ծակուած կողքով, ինչպէս պատշաճ է նահատակներին. նրանց կողքին կտեսնէք տիրամայրեր արքայավայել զգեստներով և տօնօրեայ արդուզարդով, հագած փողփողուն կերպասներ, զարդարուած վարսակալներով, թանկագին մանեակներով, նոր ժապաւէններով և շքեղ ժանեակներով,—տիրամայրեր՝ վարդագոյն կաշիով, փայլուն աչքերով, ամբողջ սուտակներից շինած բիւքերով: Այդպիսի չափազանցութեան հասցրած ճիշտ նմանողութիւնը այն հետեանքն է ունենում, որ արուեստագէտը ոչ թէ հաճոյք է պատճառում նայողին, այլ մի տեսակ վանիչ զգացմունք, յաճախ զգուանք, իսկ երբեմն նաև սարսափ:

Նոյն բանն է և գրականութեան մէջ: Դրամատիկական բանաստեղծութեան լաւագոյն կէսը, ամբողջ չունական և ֆրանսիական դասական թատրօնը, իսպանական և անգլիական դրամաների մեծ մասը, ոչ միայն ճշտութեամբ չեն վերարտադրում սովորական խօսակցութիւնը, այլ նոյն իսկ դիտմամբ փոփոխում են մարդու խօսելու եղանակը: Այդ դրամատիկական բանաստեղծները բոլորն էլ իրանց գործող անձանց ոտանաւորով են խօսեցնում, նրանց խօսակցութեան մէջ մտցնում են չափականութիւն, յաճախ և չանգեր: Վնասում է արդեօք այդ կեղծումը գեղարուեստական երկերին: Բնաւ: Այդ հիանալի կերպով ու բնական փորձով ապացուցուել է մեր ժամանակների մեծ երկերից մէկի՝ Իֆիգենիայի վրայ, որ Գեթէն գրել է առաջ ար-

ձակ ոճով, յետոյ ոտանաւորով: Նա գեղեցիկ է արձակ ոճով, բայց իր-
քան գերազանց է ոտանաւորով: Ակներեալաբար աչդտեղ սովորական լե-
զուի փոփոխութիւնն է, չափի ու ոտքի ներմուծութիւնն է, որ տա-
լիս է երկին իւր անգուգական ոչոք, այդ անդորր վեմութիւնը, այդ
ճովս ողբերգական և յարազնիւ նուագերգութիւնը, որի հնչիւններից
մարդուս հոգին վերանում է առօրեայ կեանքի դուշկականութիւնից
և տեսնում է իւր աչքի առջև վերակենդանացած՝ հինաւուրց հերոս-
ներին, նախնական մարդկանց մոռացուած մի զարմ և նրանց մէջ հրա-
շափառ մի կոյս՝ թարգման աստուածներ, պահապան օրինաց և բա-
րերար մարդկութեան, որի մէջ կետրօնացել են մարդկային բնութեան
բոլոր բարութիւնները և բոլոր ազնուութիւնները մարդկային ցեղը
փառաւորելու և մեր սիրտը վեմացնելու համար:

IV.

1. Գեղարուեստական երկը դուրս է բերում առարկաների այլևայլ մասերի
յարաբերութիւնները և փոխադարձ կախումները:—Նկարչութեան ար-
ուեստից վերցրած օրինակներ:—Գրականական օրինակներ:

Պէտք է ուրեմն դուրս բերել առարկաների մէջ եղած ինչ որ
մի բանի, բայց ոչ ամէն բանի մօտիկ նմանութիւնը: Մնում է փընտ-
ռել և որոշել այն բանը, որ պէտք է ի նկատի ունենաց նմանեցնողը:
Ես առաջուց պատասխանում եմ, — «Այդ՝ մասերի յարաբերութիւններն
են և փոխադարձ կախումները»: Ներեցէք ինձ այս վերացական սահ-
մանումը. շուտով նա կպարզուի ձեզ համար:

Ձեր առաջ կանգնած է մի կենդանի պատկերացու, կին կամ
տղամարդ, և ընդօրինակելու համար դուք ունէք միայն մի մատիտ և
մի կտոր թուղթ՝ ձեր բոլից երկու անգամ մեծ: Անշուշտ ձեզնից պա-
հանջող չի լինիլ, որ դուրս բերէք պատկերացուի անգամների մեծու-
թիւնը, — ձեր թուղթը շատ փոքր է. չեն կարող պահանջել նոյնպէս՝
դուրս բերել նրա գոյնը, քանի որ մատիտով միայն սև ու սպիտակ
գոյնով կարելի է քաշել: Ձեզնից կպահանջեն միայն դուրս բերել յա-
րաբերութիւնները և ամէնից առաջ համեմատութիւնները (la
proportion), այսինքն մեծութեան յարաբերութիւնները: Եթէ գլխի
երկարութիւնն այսքան է, մարմինը պէտք է նրանից այսքան ան-
գամ աւելի երկար լինի, ձեռքը պէտք է ունենայ մի ուրիշ երկարու-
թիւն՝ նոյնպէս կախուած գլխի երկարութիւնից, ոտքը և մարմնի բո-
լոր մնացեալ մասերը նմանապէս: — Բացի այդ ձեզնից կպահանջեն դուրս

բերել ձևերը կամ դիրքի չարաբերութիւնները. պատկերացու մարմնի որոշ կորուստիւնները, որոշ ձուլումները, որոշ անկիւններն ու ծուռ գծերը պէտք է նոյն տեսակ գծերով կրկնուեն պատկերի մէջ: Կարճ ասած, պէտք է վերարտադրել այն չարաբերութիւնների ամբողջութիւնը, որոնցով կապակցուած են մարմնի զանազան մասերը, — ուրիշ ոչինչ: Դուք պէտք է դուրս բերէք ոչ թէ լոկ մարմնային երևոյթը, մարմնի արտաքին տեսքը, այլ նրա տրամաբանութիւնը:

Այժմ երևակայեցէք, թէ դուք դիտում էք մի որ և է տեսարան իրական՝ աշխարհային կամ ժողովրդական կեանքից և ձեզ խնդրում են նկարագրել այդ տեսարանը: Դրա համար դուք ունէ՞ք՝ ձեր աչքերը, ձեր ականջները, ձեր չիշողութիւնը, թերևս և մի մատիտ, որով կարող էք կարճ կերպով գրի անցնել մի հինգ-վեց դիտողութիւն: Այդ քիչ բան է, բայց միանգամայն բաւական է, որովհետև ձեզնից չի պահանջուում արձանագրել ձեր տեսած գործող անձնաւորութեան կամ տասը — քսան հոգու բոլոր խօսքերը, բոլոր շարժումները, բոլոր գործողութիւնները: Այստեղ էլ, ինչպէս մի քիչ առաջ բերուած օրինակում, ձեզնից կպահանջեն միայն դուրս բերել համեմատութիւնները, կապակցութիւնները և չարաբերութիւնները. կպահանջեն նախ և առաջ ճշտութեամբ պահպանել գործող անձնաւորութեան վարմունքների համեմատութիւնը, այսինքն ձեր պատմածի մէջ գերիշխող տեղ տալ փառամոլական վարմունքներին, եթէ նա փառամոլ է, ժլատ վարմունքներին, եթէ նա ժլատ է, վաչրագ վարմունքներին, եթէ նա վաչրենաբարոյ է. ապա՝ պահպանել այդ նոյն վարմունքների փոխադարձ կապը, այսինքն այնպէս նկարագրել, որ մի առարկութեան աւելի՞թ տաչ մի ուրիշը, որ մի վճիռ, մի զգացմունք, մի գաղափար բացատրուի մի նախընթաց վճռով, զգացմունքով, գաղափարով ու դործող անձնաւորութեան ներկայ դրութեամբ և բացի այդ՝ այն ընդհանուր բնաւորութեամբ, որ դուք վերագրել էք նրան: Մի խօսքով, գրականական երկում, ինչպէս և նկարչական երկում, պէտքէ դուրս բերել ոչ թէ մարդկանց և դէպքերի զգալի արտաքինը, այլ նրանց չարաբերութիւնների և կախումների ամբողջութիւնը, այսինքն նրանց տրամաբանութիւնը: Այդպէս ուրեմն, ընդհանուր առմամբ, այն, որ մեզ հետաքրքրում է իրական մարդու մէջ և որ մենք արուեստագէտից պահանջում ենք գտնել և դուրս բերել, նրա ներքին կամ արտաքին տրամաբանութիւնն է, ուրիշ խօսքով նրա յօրինուածքն է, բաղկացութիւնն է և չարդարումը:

Դուք տեսնում էք, թէ ինչում ուղղեցինք մենք մեր մի քիչ

առաջ գտած սահմանումը. մենք չ'ոչնչացրինք այդ առաջին սահմանումը, այլ միայն գտեցինք. մենք գտանք, որ գեղարուեստը աւելի բարձր բնաւորութիւն ունի, որ նրանով պարապելու համար անհրաժեշտ է ունենալ իմացականութիւն և ոչ միայն ձեռքեր:

V.

1. Գեղարուեստական երկը չի բաւականանում միայն մասերի չարաբերութիւնները վերարտադրելով: Ամենամեծ դպրոցները կամաւ փոփոխում են այդ չարաբերութիւնները:—Այդ փոփոխութեան սկզբունքը Միքէլ Անջէլօյի և Ռուբէնի երկերում:—Մեդիչիների դամբարանի արձանները:—Վերմեսսան:—Արուեստագէտը այն ձևով է փոփոխում մասերի չարաբերութիւնները, որ զգալի դառնայ մի որևէ էական բնաւորութիւն...
2. Իական բնաւորութեան սահմանումը:—Օրինակներ. առիւծը իբրև մեծ գիշակեր կենդանի:—Նիդերլանդը իբրև ողորդատալին երկիր:
3. Իական բնաւորութեան կարևոր նշանակութիւնը:—Նա բաւարար կերպով սրտայայտուած չի լինում բնութեան մէջ, ուստի երևան է գալիս գեղարուեստը, որի նպատակն է լրացնել բնութեան թերին:—Այդ անբաւարար արտայայտութեան օրինակները Փլանդրիացում Ռուբէնսի ժամանակ և Իտալիացում Ռաֆայէլի ժամանակ:
4. Արուեստագէտների երևակայութեան և գեղարուեստի այդ սահմանման համակերպութիւնը:—Գեղարուեստական տաղանդի երկու առանձնացուկութիւնները՝ կենդանի ինքնաբոլի տպաւորութիւնը և այդ տպաւորութեան ազդեցութիւնը չարակից տպաւորութիւնները փոխակերպելում:
5. Յետադարձ հայեացք մեր անցած ճանապարհի վրայ:—Մեթօդի չաջորդական քայլերը:—Գեղարուեստական երկի սահմանումը:

Բաւական է արդեօք այդ և պէտք է արդեօք ընդունել, որ գեղարուեստական երկերը բաւականանում են լոկ մասերի չարաբերութեւնները վերարտադրելով: Ոչ երբէք, որովհետև գեղարուեստական դպրոցների մէջ ամէնամեծ հուշակ ունեցողները հէնց նրանք են, որոնք ամէնից շատ են փոփոխում իրական չարաբերութիւնները:

Վերցրէք, օրինակ, Իտալական դպրոցը ի դէմս իւր ամէնամեծ արձեւատագէտ Միքէլ Անջէլօյի և ձեր գաղափարները ստուգելու համար չիշեցէք նրա գլուխ դորձոցը, այն չորս մարմարէ արձանները, որոնք դրուած են Փլօրենցիացում Մեդիչիների դամբարանի վրայ: Ով որ ձեզնից չի տեսել բնօրինակը, ծանօթ կլինի երևի ընդօրինակումների հետ: Արդարև այդ մարդկանց, մանաւանդ այդ ննջող կամ արթնացող պառկած կանանց մասերի համեմատութիւնները նոյնը չեն, ինչ որ իրական անձնաւորութիւններինը: Այդպիսի մարդիկ, այդպիսի

կանայք անհնար է գտնել նոյն իսկ Խալիպոյում: Դուք կարող էք տեսնել՝ աչնտեղ՝ լաւ հազնուած գեղեցկադէմ երիտասարդներ, գեղջուկներ՝ փայլատակուն աչքերով և վաշրագ երեսահարքով, ակադեմիական պատկերացուններ՝ պինդ մկաններով և խրոխտ ձևերով, բաց ոչ մի գիւղում, ոչ մի տօնախմբութեան մէջ, ոչ մի արուեստանոցում, Խալիպոյում թէ՛ ալլուրեք, աչժմ թէ՛ XVI-րդ դարում, չի եղել ոչ մի իրական մարդ կամ մի իրական կին՝ նման այդ զայրագին հերոսներին և հսկայակերպ ու յուսակտուր կոչներին, որ այդ մեծ մարդը ի ցոյց է դրել զամբանական մատուռում: Այդ տիպերը Միքէլ Անջէլօն գտել է իւր սեփական հանճարում և իւր սեփական սրտում: Նրանց ստեղծելու համար անհրաժեշտ էին ճգնաւորի, խոհասէրի և արդարակորով մարդու հոգի, բուռն և վեհ հոգի՝ մոլորուած մեղի և անառակ հոգիներին մէջ, զաւաճանութիւններին և ճնշումներին մէջ, բռնակալութեան և անարդարութեան անդառնալի յաղթանակի առաջ, ազատութեան և հաշտեմիքի աւերակների տակ, մի մարդ, որ գիտէր, թէ իրան մահ է սպառնում, որ զգում էր, թէ՛ եթէ ապրում է, այդ մի ողորմութիւն է և թերևս կարճատև հանգստութեան համար, մի մարդ, որ անընդունակ էր ձկուելու և ստորագործելու, որ ապաստան էր գտել և ամբողջապէս խորասուզուել իւր արուեստի մէջ, — արուեստի, որի շնորհիւ նրա վեհ սիրտը և նրա յուսահատութիւնը դեռ կարողանում էին խօսել ամէն տեղ տիրող ստրկական լուծեան մէջ: Իւր քնած արձանի պատուանդանի վրայ նա խորագրել է հետևեալ խօսքերը. «Քաղցր է քնելը և աւելի քաղցր՝ քարէ լինելը այս թշուառութեան և անարգութեան օրերում: Իմ երջանկութիւնն է ոչինչ չտեսնել, ոչինչ չզգալ. թող, մի արթնացնիլ ինձ: Ա՛խ, կամաց խօսիր»: Ահա այն զգացմունքը, որ նրա երևակայութեան մէջ յղացրել է այդ ձևերը. այդ զգացմունքը արտայայտելու համար է նա փոփոխել սովորական համեմատութիւնները, երկարացրել մէջքը և անդամները, գալարել իրանը ազդրի վրա, խորացրել աչքերի կապիճները, ախօսել ճակատը առիւծի խոժորած յօնքերը չիշեցնող խորշումներով, ուսի վրայ բարդել մկանների մի սար, թիկունքի վրայ այն աստիճան պրկել ջլերն ու ողները, որ ողնաշարը նման է սասաիկ ձգուած երկաթէ շղթայի, որի օղերը մի ըսպէ անցած պէտք է փշուր-փշուր լինին:

Վերցնենք նմանապէս Փլամանդական դպրոցը, այդ դպրոցից՝ մեծ Փլամանդացի Ռուբէնսին և Ռուբէնսի երկերից՝ ամէնաապշելի նկարներից մէկը — Վերմեսսան: Աչտեղ էլ, ինչպէս Միքէլ Անջէլօյի արձաններում, դուք չէք գտնիլ նմանողութիւն սովորական հա-

մեծատուժիւններին: Քնացէք Փլանդրիա, դիտեցէք այնտեղի տիպերը նոյն իսկ ցնծութեան ու խրախճանքի վայրկեաններում, Գէշեանի տօնահանդէսների ժամանակ, Անտվերպենում կամ ալլուրեք: Դուք կտեսնէք բարեհոգի մարդիկ՝ լաւ ուտող, աւելի լաւ խմող, ամենայն անվրդովութեամբ ծխող, Ֆլեզմատիկ և խոհեմ, նսեմ կերպարանքով, մեծ ու անկանոն դիմագծերով, բաւական նման Տենիէրի պատկերներին. իսկ ինչ վերաբերում է Կերմեսսացի շքեղ անասնական տիպերին, նրանց նման ոչինչ չէք տեսնիլ այնտեղ, և անկասկած է, որ Ռուբէնը ուրիշ տեղից է գտել հանել նրանց: Զարհուրելի կրօնական պատերազմներից յետոյ այդ պարարտ Փլանդրիան, որ այնքան ժամանակ աւերուում էր անխնայ, վերջապէս ձեռք բերեց խաղաղութիւն և քակաքացիական ապահովութիւն: Հողը այնքան լաւ է այնտեղ և մարդիկ այնքան խելացի, որ Փլանդրիան իսկոյն նորից հասաւ իւր նախկին բարօր ու բարգաւաճ վիճակին: Ամէն մարդ զգում էր այդ նոր լիութիւնն ու առատութիւնը, և անցեալի ու ներկայի հակապատկերից զրգուում կոպիտ մարմնական բնազդումները հրճուում էին, ինչպէս երկարատեւ քաղցից յետոյ կանաչ մարգերի և դէզադէզ խոտի վրայ արձակուած եզներ ու ձիեր: Ռուբէնը զգում էր այդ բնազդումները իւր մէջ և պօէզիան կոպիտ ու լիառատ կեանքի, յազեցած և լկտի մարմնի, անասնական և վիթխարի բերկրութեան բացառատեց իւր պատկերների անզուսպ հեշտասիրութեան, վաւառաբար կարմրած դէմքերի և շուայօրէն ի ցոյց դրուած մերկ մարմինների սպիտակութեան ու թարմութեան մէջ: Այդ զգացմունքը արտայայտելու համար է նա իւր Կերմեսսացում լայնացրել իրանները, հաստացրել կոնքերը, ձգել մէջքերը, կարմրացրել թշերը, գզգզել մազերը, աչքերի մէջ վառել անզուսպ ցանկութեան վայրագ հուրը, հրապարակ հանել զեղիւ խրախճանքների ժխորը, փռշրուած ամանները, շուռ տուած սեղանները, կատաղի աղաղակները, համբոյժները, մոլեգնութիւնը, և առհասարակ մարդկային անասնաբարոյութեան ամէնաապշեցուցիչ չաղթանակը, որ երբ և իցէ պատկերացրել է նկարչի վրձինը:

Այս երկու օրինակները ձեզ ցոյց են տալիս, որ արուեստագէտը մասերի յարաբերութիւնները փոփոխելիս, փոփոխում է նրանց միեւնոյն ուղղութեամբ, կամաւ, որպէս զի զգալի դարձնի առարկայի որոշեալ էական բնաւորութիւնը և հետեւաբար այն հիմնական դաղափարը, որ կազմել է ինքը նրա մասին: Ուշ դարձրէք այդ խօսքի վրայ, պարոններ: Այդ բնաւորութիւնը այն բանն է, որ փիլիսոփանե-

րը անուանում են իրերի էութիւն, և այդ է պատճառը, որ նրանք ասում են, թէ գեղարուեստի նպատակն է բացայայտել իրերի էութիւնը: Մենք մի կողմ կ'իջողնենք այդ էութիւն խօսքը, որ տեխնիկական բառ է, և կասենք պարզապէս, թէ գեղարուեստի նպատակն է բացայայտել գլխաւոր բնաւորութիւնը, մի որ և է աչքի ընկնող ու նշանաւոր յատկութիւն, մի կարեւոր տեսակէտ, առարկայի գոյացութեան հիմնական եղանակը:

Մենք մօտենում ենք այստեղ գեղարուեստի ճիշտ սահմանմանը, որի վերաբերմամբ անհրաժեշտ է կատարեալ պարզութիւն. ուստի պէտք է փոքր ինչ կանգ առնել և ճշտութեամբ որոշել, թէ ինչ բան է էական բնաւորութիւնը: Ես այժմ և եթ պատասխանում եմ, թէ այդ՝ առարկայի այն յատկութիւնն է, որից՝ հաստատուն չարակցութիւնների համաձայն՝ բխում են մնացեալ բոլոր յատկութիւնները կամ գոնէ շատ ուրիշ յատկութիւններ: Ներեցէք ինձ այս վերացական բացատրութիւնն էլ շուտով կպարզեմ ձեզ միտքս օրինակներով:

Առիւծի էական բնաւորութիւնը, այն բնաւորութիւնը, որի շնորհիւ նա բռնում է իւր տեղը բնապատմական դասակարգութեան մէջ, այն է, որ նա մեծ գիշակեր կենդանի է: Դուք այս րոպէիս կտեսնէք, որ նրա գրեթէ բոլոր առանձնապատկութիւնները, թէ ֆիզիկական և թէ բարոյական, բխում են այդ բնաւորութիւնից՝ իբրև մի աղբիւրից: Փիզիկական կողմից՝ ամէնից առաջ աչքի են ընկնում կտրուցանքման ժանիքը և կարծես խժռելու ու գիշատելու համար ստեղծուած ծամելիքը. այդ անհրաժեշտ է, որովհետև գիշակեր լինելով՝ նա ուտում է միայն հում միս և որսած երէներ: Այդ ահռելի աքցանը բանեցնելու համար նրան պէտք են վիթխարի մկաններ և այդ մկանների զետեղուելու համար՝ համեմատական մեծութեամբ քնքային փոսեր: Աւելցրէք զրա վրայ ոտների աքցանները, զարհուրելի ներքսածիգ ճիրանները, թեթեւշարժ քայուածքը մատների ծալի վրայ, ազդրների սարսափելի առաձգականութիւնը, որ զսպանակի պէս առաջ է շարժում նրան, աչքեր, որ գիշերն էլ պարզ տեսնում են, որովհետև գիշերը ամէնալաւ ժամանակն է որսի համար: Մի բնագէտ, ցոյց տալով ինձ առիւծի կմաղբը, ասաց, «Սա՛ չորս թաթի վրայ հեծած մի ծամելիք է»: Բացի այդ առիւծի բոլոր բարոյական առանձնապատկութիւններն էլ համակերպ են նրա էական բնաւորութեանը: Նախ և առաջ՝ մենք նկատում ենք նրա մէջ արինքուռտ բնազդումն, թարմ մտի պահանջ, զգուանք դէպի ամէն այլ տեսակ կերակուր, ապա՝ ոչ ոք

ջղալին տենդոտ եռանդ, որի շնորհիւ նա կարողանում է չարձակման կամ պաշտպանութեան կարճատե փաշրկեանում կետրօնացնել ոյժերի ահագին քանակութիւն, և ընդհակառակը քնկոտ սովորութիւններ, ծանր և մօալ անգործութիւն պարսպ լուսէններին, երկարուծից յօրանջոցներ որսանքի բուռն յուզմունքներից յետոյ: Այդ բոլոր յատկութիւնները բխում են նրա գիշակերալին բնաւորութիւնից և այդ է պատճառը, որ մենք այդ բնաւորութիւնը էական անուանեցինք:

Այժմ վերցնենք մի ուրիշ, աւելի դժուար օրինակ, մի ամբողջ երկիր՝ իւր կազմութեան, իւր արտաքին տեսքի, և կուլտուրայի անթիւ մանրամասներով, իւր բոյսերով, իւր կենդանիներով, իւր բնակիչներով և իւր քաղաքներով, դիցուք Նիդերլանդը: Այդ երկրի էական բնաւորութիւնն այն է, որ նա կազմուել է ո ղ ո ղ ա տ ն եր ի (Talluvion, HACHOEN) շնորհիւ, այսինքն հողի ահագին լիցքերի շնորհիւ, որ գետերը տանում՝ կուտակում են իրանց բերանների մօտ: Այդ մի հատիկ խօսքից ծագում են անթիւ մասնաւոր պարագաներ, որոնց մէջ է կայանում ամբողջապէս երկրի գոչացութեան եղանակը, ոչ միայն նրա ֆիզիկական արտաքինը և այն, որ նա է ինքն ըստ ինքեան, այլ և նրա բնակիչների ու նրանց գործքերի ոգին և բարոյական ու ֆիզիկական յատկութիւնները: Նախ, ինչ վերաբերում է անշուշտ բնութեան, մենք տեսնում ենք խոնաւ և բարեբեր դաշտավայրեր: Այդ անհրաժեշտ է՝ գետերի շատութեան ու լայնութեան և բուսահողի ընդարձակ լիցքերի պատճառով: Այդ դաշտավայրերը միշտ կանաչ են, որովհետեւ մարմանդ ու դանդաղասահ մեծ գետերը և հարթ ու խոնաւ գետնի մէջ դիւրութեամբ անցկացրած անթիւ ջրանցքները պահպանում են յարատե զովութիւն: Դուք այժմ կարող էք գուշակել, և զուտ դատողական եղանակով, այդ երկրի արտաքին տեսքը, դուք արդէն երեակայում էք այդ դժգոյն անձրեաքեր երկինքը, որ շարունակ տարափներ է տեղացնում, և որ, նոյն իսկ լաւ եղանակներին, սքողուած է ինում շղարշանման թեթեւ գոլորշիներով, որոնք բարձրանում են թաց գետնից և կազմում մի թափանցիկ կամարաշարի, նուրբ ձիւնհատիկներից օդեղէն մի հիւսուածք մինչև հորիզոնը տարածուող կլոր ու կանաչադարդ ահագին կողովի վրայ: Գալով շնչաւոր բնութեանը, մենք տեսնում ենք, որ արօտավայրերի այդ շատութիւնն ու ճոխութիւնը չառաջ է բերում ահագին խաղաղ հօտեր, որոնք չոքած խոտի մէջ կամ լիաբերան արածելով ծածկում են սև, սպիտակ և դեղնագոյն բծերով այդ հարթ ու մշտադալար անեղ մակերևոյթը: Այդտեղից յառաջ է գալիս կաթի և մսի այդ ահագին քանակութիւնը,

որ միացած բերրի հողի արտադրած բանջարների և արմտիքի հետ մատակարարում է ժողովրդին առատ և էժան սնունդ: Կարելի է ասել, որ այդ երկրում ջուրը յառաջացնում է խոտ, խոտը՝ տաւար, որ տալիս է պանիր, իւղ և միս, իսկ վերջինները գարեջրի հետ միասին յառաջ են բերում բնակիչներին: Արդարև այդ պարարտ կեանքից և այդ խոնաւ օդով տոգորուած Վիգիկական կազմուածքից յառաջ են գալիս Ֆլամանդական տեմպերամէնտը, բնակիչների Ֆլեգմատիկական բնութիւնը, կանոնաւոր սովորոյթները, հոգու և ջղերի անդորրութիւնը, կեանքին ողջամիտ և խոհեմ վերաբերուելու ընդունակութիւնը, մշտական գոհունակութիւնը, սէր դէպի բարեկեցութիւն՝ և, իբր հետեանք այդ բոլորի, մաքրութիւն ամէն տեղ ու ամէն բանում և կատարելութեան հասցրած կենսական յարմարութիւնները:—Այդ ազդեցութիւնը այնքան հեռու է տարածուած, որ նրա հետեանքները նկատուում են նոյն իսկ քաղաքների արտաքին տեսքի վրայ: Ողողատային երկիրներում որմաքարեր չկան. քարի տեղ դործ են ածում թրծած հող՝ աղիւս կամ կղմինտը. անձրևների շատութեան ու չորդութեան պատճառով տանիքները շատ թեք են շինում. որովհետև օդը շարունակ խոնաւ է լինում, շէնքերի երեսները ապիկում են (vernir): Այդ է պատճառը, որ Ֆլամանդական քաղաքը ձեզ ներկայանում է իբրև մի ցանց՝ սրածալո տանիքներով ծածկուած կարմրաւուն կամ գորշագոյն, միշտ մաքուր և յաճախ փայլուն, շէնքերի տեղ-տեղ բարձրանում են հին եկեղեցիներ՝ շինուած խճերից կամ շաղախով իրար կցած փոքր քարերից. խնամքով պահուող փողոցները ձգուում են վերին աստիճանի մաքուր մաշթերի երկու ժապաւէնների միջով: Հօլլանդիայում նրանք աղիւսէ են և յաճախ Փայանսագարդ. առաւօտեան ժամի հնգին դուք կտեսնէք աղախիներ, որոնք ծնկաչոք լուանում են նրանց փալասի կտորներով: Ներս նայեցէք այդ փայլուն ապակիների միջով, մտէք մի որևէ կանաչ ճառերով զարդարած կուր, որի տախտակամածի վրայ ցանած աւազը անդադար փոխում են, այցելեցէք բաց և մեղմ գոյներով նկարազարդած գինետունները, ուր շարէշար դարսուած են հաստափոր գորշ տակառները, ուր գարեջրի գեղնագոյն փրփուրը բարձրանում թափուում է գեղակերտ բաժակներից: Առօրեայ կեանքի այդ բոլոր մանրամասների մէջ, ներքին գոհունակութեան և յարատև բարօրութեան այդ բոլոր նշաններում դուք կտեսնէք հիմնական բնաւորութեան հետքերը, բնաւորութեան, որ իւր դրոշմը դրել է կլիմայի և գետնի վրայ, բոյսերի և կեն-

դանինների վրայ, մարդկանց և նրանց գործքերի վրայ, հասարակութեան և անհատի վրայ:

Այդ անթիւ հետեւանքներով դուք կարող էք դատել նրա կարեւորութեան մասին: Նրան լուսաբանելն է գեղարուեստի նպատակը և եթէ գեղարուեստը յանձն է առնում այդ աշխատանքը, այդ նրանից է, որ բնութիւնը անբաւարար է այդ բանում: Բնութեան մէջ բնաւորութիւնը միայն գերակշռող է. գեղարուեստը պէտք է նրան գերիշխան դարձնի: Այդ բնաւորութիւնը ձեւակերպում է իրական առարկաները, բայց ոչ լրիւ:

Նրա ազդեցութիւնը խանգարուում է, արգելքների է հանդիպում ուրիշ պատճառների միջամտութեան շնորհիւ: Նա չի կարողանում որքան հարկն է խորափոր և նկատելի կնիք դրոշմել իւր ձեւակերպած առարկաների վրայ: Մարդս զգում է այդ պակասորդը և նրան լրացնելու համար հնարում է գեղարուեստը:

Արդարեւ, վերցնենք դարձեալ Ռուբէնսի Կերմեսսան: Այդ ծաղկաթիթի քեռակիները, այդ փառաւոր հարբեցողները, բոլոր այդ սանձարձակ և մտւած կորած անասունների կուրծքերն ու կարմրատակած երեսները թերեւս ունեցել են այն ժամանակուայ մարդկանց մէջ մի քանի համանման կերպարանքներ և մարմնաձևեր: Լիառատ և պարարտ բնութիւնը ձգտում էր արտադրել նոյնքան խոշոր և նոյնքան կոպիտ մարմիններ և բարքեր, բայց նրան այդ միայն կիսով-չափ էր չափողում: Ուրիշ պատճառներ միջամտում էին և զսպում գոլարմասիրական և զգայական եռանդի թափը: Մէջ էր գալիս նախ և առաջ աղքատութիւնը. ամէնաերջանիկ ժամանակներում և ամէնաբարձաւաճ երկիրներում մարդկանց մի ստուար բազմութիւն չի ունենում բաւարար չափով սնունդ, և եթէ ոչ քաղցը, չամենայն դէպս կիսաբաղցը, խեղճութիւնը, վատառողջ օդը, այն ամէնը, ինչ որ անբաժան է չրքաւորութիւնից, թուլացնում են բնածին վայրագութեան զարգացումն ու թափը. զրկանքներ տեսած մարդը միշտ աւելի վատուժ է լինում և զուսպ: Արօնը, օրէնքը, ոստիկանութիւնը, կանտնաւոր աշխատանքի շնորհիւ արմատացած սովորոյթները ազդում են նոյն ուղղութեամբ. այդ ամենի վրայ աւելանում է և դաստիարակութիւնը: Հարկւր բնակիչներից, որոնք յարմար պայմաններում կկարողանային պատկերացուլ լինել Ռուբէնսի համար, թերեւս հինգ-վեցը կալին միայն, որոնք կարող էին այդ դերը կատարել: Այժմ ի նկատի առէք, որ այդ հինգ-վեցն էլ այն իրական տօնախմբութիւնների ժամանակ, որ կարող էր տեսնել Ռուբէնսը, կորած՝ անյայտացած էին լինում աւել կամ

պակաս միջակ, աւել կամ պակաս սովորական կերպարանքների խառնուրդի մէջ. ի նկատի առէք նմանապէս և այն, որ Ռուբէնսի դիտելու ժամանակ նրանք չեն ունեցել այն դիրքը, այն արտայայտութիւնը, շարժումները, աշխոյժը, զգեստները, բացօձիքութիւնը, որոնք անհրաժեշտ են զգալի դարձնելու համար կոպիտ բերկրանքի չափազանց սաստկութիւնը: Այդ բոլոր անկատարութիւններով բնութիւնը դիմում էր գեղարուեստի օգնութեան. նա չէր կարողացել որքան հարկն է որոշ բացայայտել էական բնաւորութիւնը. արուեստագէտը պէտք է լրացնէր այդ պակասորդը:

Նոյնը կոտենենք բոլոր ընտիր գեղարուեստական երկերում: Իւր Կ.ալատէան նկարելիս՝ Ռաֆայէլը գրում էր, թէ գեղեցիկ կանանց հագուազիւտութեան պատճառով ինքը հետևում է «իւր երեւակայութեան մէջ չղացած մի որոշ գաղափարի»: Այդ նշանակում է, որ որոշ կերպով հասկանալով մարդկային բնութիւնը, նրա անդորրութիւնը, նրա երջանկութիւնը, նրա վեհ և շնորհալի հեղութիւնը, Ռաֆայէլը չէր գտնում ոչ մի կենդանի տիպար, որ արտայայտէր այդ բաւարար չափով: Նրա համար պատկերացուի դեր կատարող գեղջկուհու ձեռները փչացած էին աշխատանքից, ոտները ալանդակուած ոտնամաններից, հայեացքը վախուորած նախատիքից կամ անարգացած արհեստից: Նոյն իսկ նրա Փօրնարինացի *) ուսերը շատ քաշրնկած են, թւերը շատ նիհար են, գէմքը կոպիտ է և բութ. եթէ նա նրան նկարել է Փարնեզինայում, նա այդ արել է կատարելապէս՝ կերպարանափոխելով նրան. իւր նկարած պատկերում նա զարգացրել է այն բնաւորութիւնը, որի նշանները և հատ ու կտորները միայն կային իրական տիպարում:

Այսպէս ուրեմն մենք տեսնում ենք, որ գեղարուեստական երկի շատկութիւնն է ըստ կարելուցն գերիշխող և զգալի դարձնել առարկաների էական կամ գոնէ կարևոր բնաւորութիւնը, և որ արուեստագէտը դրա համար դուրս է բրցում այն զծերը, որոնք ծածկում են այդ բնաւորութիւնը, ընտրում է այնպիսիները, որոնք բացայայտում են նրան, ուղղում է այնպիսիները, որոնց մէջ լսեղաթիւրուած է նա, նորոգում է այնպիսիները, որոնց մէջ ոչնչացել է նա:

Վերցնենք այժմ ոչ թէ գեղարուեստական երկերը, այլ արուեստագէտներին, ուզում եմ ասել՝ նրանց զգալու, յօրինելու և ստեղծագործելու եղանակը. դուք կոտենէք, որ նա համապատասխանում է գեղարուես-

*) Փօրնարինացի երկու պատկերները գտնուում են՝ մէկը Վարրացի, միւսը Բօրգէզէյի պալատում:

տական երկի աչդ տահմանմանը: Կայմի ձիրք, որ անհրաժեշտ է արուեստագէտներին. ոչ մի ուսումնասիրութիւն, ոչ մի համբերութիւն չի կարող փոխարինել նրան. ով որ չունի աչդ ձիրքը, նա լոկ ընդօրինակող է և հասարակ բանուոր: Առարկաների վերաբերմամբ արուեստագէտները պէտք է ունենան մի տեսակ ինքնօրինակ զգացողութիւն, բնուրոյն ազդակրութիւն. առարկայի մի կարևոր բնաւորութիւն ազդահարում է նրանց և աչդ ազդահարութեան հետևանքը լինում է գորեղ և պարզ տպաւորութիւն: Ուրիշ խօսքով ասած, երբ մարդս բնածին տաղանդ է ունենում, նրա ըմբռնումները, գոնէ որոշ տեսակ ըմբռնումները, նուրբ են լինում և արագ. յուշառ և անվրէպ նրբազգացութեամբ նա բնականօրէն ըմբռնում է և որոշում երևոյթների ալ և ալ մանրաստիճանները (la nuance) և չարաբերութիւնները, մերթ մի շարք հնչիւնների վշտահար կամ հերոսական իմաստը, մերթ մի որևէ դիրքի խորիտութիւնը կամ մեղկութիւնը, մերթ ճոխութիւնը կամ չափաւորութիւնը երկու լրացուցիչ կամ յարակից գոյների. աչդ ընդունակութեան շնորհիւ նա թափանցում է առարկաների խորքը և թուում է մեզ աւելի կորովամիտ՝ քան մնացեալ մարդիկ: Եւ աչդ վերին աստիճանի կենդանի և անհատական զգացողութիւնը անդործ չի մնում. մարդուս ամբողջ խոհական և ջղաչին մեքենան ցնցումն է ստանումն նրանից անդրադարձ հարուածով: Մարդ ակամայ արտայայտում է իւր ներքին զգայութիւնը. մարմինը մի որոշ շարժումն է անում, դիրքը դառնում է միմիկական, նա պահանջ է գդում յարտաքս պատկերացնել առարկան աչնպէս, ինչպէս ինքը ըմբռնել է նրան: Ձայնը փնտռում է նմանողական ելեէջներ, խօսակցութիւնը գտնում է գունազեղ բառեր, անակնկալ դարձուածքներ, ալսասացիկ, նորագիւտ և ծաղկացրած ոճ: Ակներև է, որ գործունեաց ուղեղը, սկզբնական գորեղ ցնցումից ազդուած, հազար ու մի կերպ որ որոնալուց յետոյ կերպարանափոխել է առարկան՝ մերթ նրան պայծառացնելու և մեծացնելու համար, մերթ նրան խեղաթիւրելու և ծաղրելի կերպով մի կողմ ծռելու համար. բանաստեղծական տեսպերամէտների երկերում, լինի դա մի համարձակ ստուերազիր թէ կճու ծաղրապատկեր, դուք իսկոյն կնկատէք աչդ անկամաւոր տպաւորութեան ազդեցութիւնը: Աշխատեցէք այժմ մտնել ձեր ժամանակակից մեծ արուեստագէտների և մեծ գրողների առտնին կեանքի մանրամասների մէջ. ուսումնասիրեցէք հինաւուրց վարպետների նախնականները, ծրագիրները, անխարդախ չիշատակարանները և թըղթակցութիւնը. — ամէն տեղ դուք կգտնէք ստեղծագործելու նոյն

բնածին եղանակը: Թող ինչ գեղեցիկ անուն ուզում են տան նրան, թող անուանեն նրան աւիւն, խանդ, հանճար—լաւ կանեն և իրաւունք ունեն. բայց եթէ ուզում էք ճշտութեամբ որոշել նրան, պէտք է միշտ նայէք նրա վրայ իբրեւ կենդանի ինքնաբուխ զգացողութեան վրայ, որ համախմբում է իւր շուրջը բազմաթիւ երկրորդական գաղափարներ, փոփոխում է, ձևակերպում է, կերպարանափոխում է նըրանց և գործ է դնում նրանց իբրեւ միջոց ինքն իրան բացաջատելու համար:

Այդպիսով մենք ստանում ենք գեղարուեստական երկի սահմանումը: Մի ընդհանուր դարձրէք, պարոններ, ձեր հայեացքը և դիտեցէք մեր անցած ճանապարհը: Աստիճան առ աստիճան մենք կազմեցինք գեղարուեստի մասին աւելի ու աւելի բարձր և ընդ նմին աւելի ու աւելի ճիշտ գաղափար: Սկզբում մենք կարծում էինք, թէ նրա նպատակն է դուրս բերել զգալի երեւոյթի, այսինքն արտաքին տեսքի, նմանութիւնը: Յետոյ, նիւթական նմանողութիւնը իմացականից զանազանելով, մենք գտանք որ գեղարուեստը աշխատում է վերարտադրել զգալի երեւոյթի մասերի չարաբերութիւնները միայն: Ի վերջոյ՝ նկատելով, որ գեղարուեստը իւր գազաթնակէտին հասցնելու համար կարելի է և պէտք է չարաբերութիւնները փոփոխել, մենք եկանք այն եզրակացութեան, որ արուեստագէտները մասերի չարաբերութիւնները միմիայն նրա համար են ուսումնասիրում, որ կարողանան նրանց մէջ գերիշխող դարձնել մի որ և է էական բնաւորութիւն: Այս սահմանումներից ոչ մէկը չի ունենացնում նախընթացը, այլ նրանցից իւրաքանչիւրը ուղղում է իրանից առաջ գտնուածը և աւելի ճշգրտութիւն է տալիս նրան, այնպէս որ մենք կարող ենք, ի մի ժողովելով նրանց և ստորակարգները վերնագոյններին ստորադրելով, այսպէս ամփոփել մեր աշխատութիւնը: Գեղարուեստական երկի նպատակն է աւելի պարզ և աւելի լրիւ բացայայտել մի որ և է էական կամ աչքի ընկնող բնաւորութիւն և հետեւաբար մի որ և է կարեւոր գաղափար՝ քան այդ անում են իրական առարկաները: Նա այդ նպատակին հասնում է, գործ դնելով մի որ և է ամբողջութիւն կապակցուած մասերի, որոնց չարաբերութիւնները սխտեմաբար փոփոխում է: Երեք նմանողական արուեստների, քանդակադործութեան, նկարչութեան և բանաստեղծութեան մէջ այդ ամբողջութիւնները համապատասխանում են իրական առարկաներին:

VI.

1. Այդ սահմանման երկու տարբեր մասերը:—Ինչպէս կարելի է մտցնել նրա մէջ երաժշտութիւնը և ճարտարապետութիւնը:—Արուեստների առաջին և երկրորդ խմբերի հակադրութիւնը:—Առաջին խումբը ընդօրինակում է օրգանական և բարոյական կախումները. երկրորդը՝ խմբակցում է մաթեմատիկական կախումները:
2. Մաթեմատիկական յարաբերութիւններ, որոնք ըմբռնուում են տեսանելիքով:—Այդ յարաբերութիւնների այլ և այլ կարգերը:—Ճարտարապետութեան սկզբունքը:
3. Մաթեմատիկական յարաբերութիւններ, որոնք ըմբռնուում են լսելիքով:—Այդ յարաբերութիւնների այլ և այլ կարգերը:—Երաժշտութեան սկզբունքը:—Երաժշտութեան երկրորդ սկզբունքը, հնչիւնի և ճիւղի համանրմանութիւնը:—Այդ կողմից երաժշտութիւնը պատկանում է արուեստների առաջին խմբին:
4. Մեր սահմանումը չարմար է գալիս բոլոր գեղարուեստներին:

Քննելով այդ սահմանման զանազան մասերը, մենք տեսնում ենք, պարոններ, որ առաջին մասը էական է, իսկ երկրորդը՝ երկրորդական: Ամէն գեղարուեստի մէջ պէտք է լինի յարակից մասերի մի ամբողջութիւն, որ արուեստագէտը փոփոխում է այն ձևով, որ կարողանայ բացայայտել մի որ և է բնաւորութիւն. բայց բոլոր գեղարուեստների մէջ անհրաժեշտ չի, որ այդ ամբողջութիւնը համապատասխան լինի իրական առարկաներին. բաւական է միայն, որ նա գոյութիւն ունենայ: Ուրեմն եթէ կարելի լինի գտնել կապակցուած մասերի այնպիսի ամբողջութիւններ, որոնք ընդօրինակուած չլինին իրական առարկաներից, պէտք է գոյութիւն ունենան և այնպիսի արուեստներ, որոնց սկզբնակէտը նմանողութիւն չի լինիլ, այլ մի ուրիշ բան: Այդպիսի ամբողջութիւններ կան, և այդտեղից են ոկիւրն առնում ճարտարապետութիւնը և երաժշտութիւնը: Արդարև բացի օրգանական յարակցութիւններից, համեմատութիւններից և կախումներից, որ ընդօրինակում են նմանողական երեք արուեստները, կան և մաթեմատիկական յարաբերութիւններ, որ խմբակցում են մնացեալ երկու արուեստները, որոնք ոչինչ չեն ընդօրինակում:

Վերցնենք նախ այն մաթեմատիկական յարաբերութիւնները, որոնք ըմբռնուում են տեսանելիքով:—Մեր աչքին զգալի քանակութիւնները կարող են իրանց մէջ կազմել մաթեմատիկական օրէնքների համաձայն կապակցուած մասերի ամբողջութիւններ: Այդպէս, օրինակ, փայտի կամ քարի մի կտոր կարող է ունենալ մի երկրաչափական ձև,

խորանարդի, կոնի, գլանի ու կամ գնտի ձև, որով նրա շրջագծի զանա-
զան կէտերի մէջ հաստատուում են հեռաւորութեան կանոնաւոր առըն-
չութիւնները:—Բացի այդ՝ նրա տարածութիւնները կարող են լինել,
պարզ և աչքի համար դիւրմբոնելի համեմատութիւններով կապակ-
ցուած քանակութիւններ. բարձրութիւնը կարող է երկու, երեք, չորս,
անգամ աւելի լինել քան հաստութիւնը կամ լայնութիւնը, որ և
կկազմի մաթեմատիկական չարաբերութիւնների երկրորդ շարքը:—
Վերջապէս, այդ քարի կամ փայտի կտորներից մի քանիսը կարող են
դարսուած լինել մէկ մէկի վրայ կամ մէկ մէկի կողքի համաչափօրէն, մա-
թեմատիկական առնչութիւնների համաձայն կապակցուած հեռաւորու-
թիւններով և անկիւններով:—Յարակից մասերի այդ ամբողջութեան
վրայ հիմնուում է ճարտարապետութիւնը: Ճարտարապետը, չղանալով
իւր մտքում մի որ և է գերիշխող բնաւորութիւն, անդորրութիւն, պար-
զութիւն, ուժ և վաշեչութիւն, ինչպէս երբեմն Յունաստանում և հռո-
մում, կամ թէ տարօրինակութիւն, բազմազանութիւն, անհունութիւն
և քմածին շէնք, ինչպէս գօթական շրջանում, կարող է ընտրել և
խմբակցել իւր ձեռքի տակ եղած նիւթերի չարակցութիւնները, համե-
մատութիւնները, չափերը, ձևերը, դիրքերը, մի խօսքով չարաբերու-
թիւնները, այսինքն որոշ տեսանելի քանակութիւններ, այն ձևով,
որ կարողանայ բացայայտել իւր մտքում չղացած բնաւորութիւնը:

Բացի տեսանելի քանակութիւններից կան և լսելիքով ըմբռնուող
քանակութիւններ, այն է հնչական թրթիւնների արագութիւնները. այդ
թրթիւնները քանակութիւններ լինելով կարող են կազմել մաթեմատի-
կական օրէնքների համաձայն կապակցուած մասերի ամբողջութիւններ:
—Նախ, ինչպէս գիտէք, երաժշտական հնչիւնը բաղկացած է հաւա-
տար արագութիւն ունեցող չարածիզ թրթիւններից, և արդէն այդ
հաւասարութիւնը հաստատում է նրանց մէջ մի որոշ մաթեմատիկա-
կան չարաբերութիւն:—Ապա, երկու հնչիւններից մէկը կարող է բաղ-
կացած լինել երկու, երեք, չորս անգամ աւելի արագ թրթիւններից՝
քան միւսը: Ուրեմն այդ երկու հնչիւնների մէջ կա մի մաթեմատի-
կական չարաբերութիւն, որ և նշանակում են երաժշտական տետրե-
րում, գրելով նրանց խաղերը որոշեալ հեռաւորութեամբ մէկը միւսից:
Հետևաբար, եթէ երկուսի տեղ վերցնելու լինինք մի քանի հատ
իրարից հաւասար հեռաւորութեամբ դասաւորուած հնչիւններ, կստա-
նանք մի աստիճանական շարք. այդ շարքն է, որ կոչում են ձայնա-
շար (la gamme): Այդպիսով բոլոր հնչիւնները իրար հետ կապուում
են այն տեղերի համաձայն, որ նրանք բռնում են ձայնաշարում:—

Արդ՝ դուք կարող էք հաստատել այդ կապակցութիւնները թէ իրար չաջորդող և թէ միատեղ հնչող ձայների մէջ: Առաջին տեսակ կապակցութիւնից չառաջանում է մեւօդիա, երկրորդից՝ հարմօնիա (ներդաշնակութիւն): Հետեւաբար, երաժշտութիւնն էլ իւր երկու էական բաժիններով հիմնուում է, ինչպէս և ճարտարապետութիւնը մաթեմատիկական չարաբերութիւնների վրայ, որ արուեստագէտը կարող է խմբակցել և փոփոխել:

Քաջ երաժշտութիւնն ունի և մի ուրիշ սկզբունք, և այդ նոր տարրը տալիս է նրան մի առանձին ոչ թ և արտակարգ կարևորութիւն: Քաջի իւր մաթեմատիկական յատկութիւններից, հնչիւնն ունի և այն յատկութիւնը, որ համանման է ճիշի հետ. դրա շնորհիւ նա արտայայտում է ուղղակի և անզուգական ճշտութեամբ, քնքշութեամբ և ոչ ժով կենդանի և զգացուն էակի տանջանքները, բերկրութիւնը, բարկութիւնը, զայրոյթը, բոլոր վրդովմունքները և բոլոր յոյզերը՝ մինչև նրանց անընթացելի մանրաստիճանները, և անգիտելի գաղտնիքը: Այդ կողմից նա նման է բանաստեղծական ոգման (la déclamation) և չառաջ է բերել մի ամբողջ երաժշտութիւն, Գլիկի և Գերմանացոց արտայայտիկ երաժշտութիւնը ի հակադրութիւն Ռօսսինիի և Խտալացոց նուագերգական երաժշտութեան: Սակայն ինչ տեսակէտ էլ գերադասած լինի նուագայարդարը (le compositeur), այդ երկու տարրն էլ միշտ գոյութիւն են ունենում միատեղ և հնչիւնները միշտ կազմում են այնպիսի մասերի ամբողջութիւններ, որոնք միաժամանակ կապակցուած են լինում թէ մաթեմատիկական չարաբերութիւններով և թէ այն համապատասխանութեամբ, որ նրանք ունեն բարոյական էակի կրքերի և զանազան ներքին վիճակների հետ: Այնպէս որ երաժիշտը չղանալով իւր մտքում իրերի մի որ և է կարևոր և աչքի ընկնող բնաւորութիւն՝ վիշտ կամ խնդութիւն, գորովալից սէր կամ բուռն զայրոյթ, այս կամ այն գաղափարը, այս կամ այն զգացմունքը, ինչ էլ լինին այդ գաղափարն ու զգացմունքը, կարող է ուզածին չափ ընտրել և խմբակցել այդ մաթեմատիկական և այդ բարոյական յարակցութիւնները այն ձևով, որ բացայայտի իւր մտքում չղացած բնաւորութիւնը:

Այդպէս ուրեմն բոլոր գեղարուեստները մտնում են մեր սահմանման մէջ. — ճարտարապետութեան ու երաժշտութեան մէջ, ինչպէս և քանդակագործութեան, նկարչութեան ու բանաստեղծութեան մէջ, գեղարուեստական երկի նպատակն է բացայայտել մի որ և է էական բնաւորութիւն, որի համար նա իբրև միջոց գործ է դնում մի ամ-

բողջութիւն չարակից մասերի, որոնց չարաբերութիւնները արուեստագէտը խմբակցում է և փոփոխում այնպէս, ինչպէս չարմար է դատում:

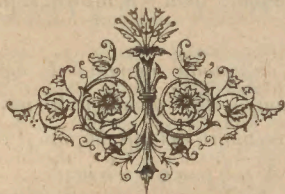
VII.

1. Գեղարուեստի նշանակութիւնը մարդկային կեանքում:—Ըսական գործողութիւններ, որոնց նպատակն է անհատի պահպանութիւնը: Հասարակական գործողութիւններ, որոնց նպատակն է խմբի և տեսակի պահպանութիւնը:—Անշահախրական գործողութիւններ, որոնց նպատակն է պատճառների և էութիւնների զննութիւնը:—Երկու ճանապարհ այդ բանին հասնելու համար՝ պիտութիւն և գեղարուեստ:—Գեղարուեստի առաւելութիւնը:

Այժմ, երբ գիտենք, թէ ինչ է գեղարուեստի էութիւնը, կարող ենք հասկանալ և նրա կարեւորութիւնը: Առաջ մենք միայն զգում էինք այդ կարեւորութիւնը. առաջ այդ բնագլման գործ էր և ոչ թէ բանականութեան. մենք զգում էինք չարգանք և զարմանք, բայց չէինք կարողանում բացատրել մեր չարգանքը և զարմանքը: Այժմ մենք կարող ենք պատճառաբանել մեր հիացումը և որոշել գեղարուեստի տեղը մարդկային կեանքում:—Ձատ կողմերից մարդս մի կենդանի է, որ աշխատում է պաշտպանուել բնութեան դէմ կամ ուրիշ մարդկանցից: Նա պէտք է հոգ տանի իւր սնունդի, իւր հագուստի, իւր բնակարանի մասին, պէտք է պաշտպանուի վատ եղանակից, սովից և հիւանդութիւններից: Դրա համար նա մշակում է հողը, նաւարկութիւն է անում և պարապում է տեսակ-տեսակ վաճառականութեամբ և ճարտարարուեստներով:—Քացի այդ՝ նա պէտք է խնամք տանի իւր ցեղի շարունակութեան մասին և իրան ազատ պահի ուրիշների բռնադատութիւններից: Դրա համար նա հիմնում է դատարաններ, կարգում է պաշտօնեաներ, հաստատում է սահմանադրութիւններ, հրատարակում է օրէնքներ և կազմակերպում զօրքեր: Սակայն այդքան գիւտերից և այդքան աշխատանքներից յետոյ նա այնուամենայնիւ մնում է իւր նախնական շրջանում. նա գեռ անասուն է՝ այն տարբերութեամբ միայն, որ աւելի ապահովուած է պաշարով և աւելի լաւ պատսպարուած քան միւս կենդանիները: Նա զեռ ևս մտածում է միայն իւր և իւր նմանների մասին:—Այդտեղ բացուում է նրա առաջ մի նոր, աւելի փսեմ կեանք, որի գլխաւոր բովանդակութիւնը կազմում է զննութիւնը (la contemplation),—զննութիւն, որի միջոցով նա հետաքրքրում է մշտնջենաւոր և նախասկզբնական պատճառներով որոնցից կախուած է իւր և իւր նմանների գոյութիւնը, հետա-

քրքրուում է գերիշխող և էական բնաւորութիւններով, որոնց ենթակայ է իւրաքանչիւր ամբողջութիւն և որոնք դրոշմում են իրանց կնիքը իրերի ամէնաչնչին մանրամասների վրայ: Այդ կեանքին հասնելու համար կայ երկու ճանապարհ. առաջինը՝ գիտութիւնը, որի միջոցով մարդս յայտնագործում է այդ պատճառները և այդ հիմնական օրէնքները և արտայայտում է նրանց ճիշտ բանաձևերով և վերացական բառերով. երկրորդը՝ գեղարուեստը, որի միջոցով մարդս բացայայտում է այդ պատճառները և այդ հիմնական օրէնքները ոչ չոր ու ցամաք, ամբոխին անմատչելի և միայն մի քանի մասնագէտների համար հասկանալի սահմանումներով, այլ զգալի կերպով և դիմելով ոչ միայն մեր զատողութեան, այլ և ամէնահասարակ մարդու զգայութիւններին և սրտին: Գեղարուեստը այն առանձնապատկութիւնն ունի, որ միանգամայն և՛ վսեմ է և ժողովրդական, որ բացայայտում է ամէնավեհ բաները և բացայայտում է ամէնքի համար:

Փրանսերէնից թարգմանեց ՏԻԳՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ:



ԸՆԹԱՐՀԻՍ ՎԵՐԱՆՈՒՄ ԵՒ ՎԵՐԱԴՆՈՒՄ ՑԵՏՈՑ

(ըստ Կ. Ֆլամարիոնի)

Գալու է մի օր, երբ փաշուն արևը կըհանգչի և աշխարհիս կեանքը կհանգստանայ յաւիտեական քնով, երբ՝ մեր մթնաճ ու սառցապատ երկրագունտը, աստղազարդ գիշերով, պտտելու է իւր նախկին տիրոջ, այսինքն արեգակի շուրջը, որ դառած կլինի մի անտեսանելի գունտ: Եւ բոլոր մոլորակները, սև գնտերի պէս, պտտելու են այդ ահագին և մութ մարմնի շուրջը և ամեն մի մոլորակ լինելու է լուակեաց և միայնակ մի գերեզման: Եւ այդ կնման մի գիշերի, որը չի ունենալու յաջորդողներէկ:

Արդ՝ երբ և ինչպէս է կատարելու աշխարհիս վախճանը:

Ինչպէս որ մեզանից ամեն մէկը, այնպէս էլ աշխարհը կարող է մեռնել՝ կամ պատահմունքից, կամ հիւանդութիւնից, կամ թէ ջերութիւնից:

Յայտնի է որ մեր մոլորակը պտտում է արևի շուրջը 100,000 կիլոմետր *) արագութեամբ մի ժամում և որ, միևնույն ժամանակ, արևը քարշում է երկրագնտին դէպի ձերկուլէսի համաստեղութիւնը: Արդ իւր ճանապարհին երկրագունտը՝

Կարող է հանդիպել իրանից աւելի մեծ մի դնդի և շոգիանալ լինելիք ընդհարումից:

Կարող է հանդիպել մի արեգակի, որը նրան բոպէաբար մոխիր կդարձնի՝ քուրայի մէջ ընկած խնձորի պէս:

Կարող է հանդիպել մի խումբ ուրանոլիտների, որոնք կանցնեն նրա միջով, որպէս հրացանի կոտորակներն անցնում են արտոյտի մարմնի միջով:

Կարող է պատահել իւր ընթացքում իրանից տասը, քսան ան-

*) Կիլոմետրը մօտ մի վերստ է ($\frac{5}{10}$):

գամ աւելի մեծ մի ղիսաւոր աստղի, որը, բաղկացած լինելով նօսրացած գազերից՝ կիթոնաւորի մեր մթնոլորդը:

Կարող է ընկնել էլէքտրական ուժերի մի համակարգութեան մէջ, «ուժերի», որոնք կարագացնեն նրա ընթացքը և կհալեն նրան որպէս հալվում է լուսոսկու թելը, երբ ենթարկւում է կրկնակի էլէքտրական հոսանքի:

Կարող է զրկւել թթւածնից, որը մեզ կեանք է տալիս:

Կարող է աւերւել մի ներքին սարսափելի ցնցումից:

Կարող է ընկնել իւր մակերևոյթը ջրի չափակը և ջրախեղդ լինել—նոյն նահապետի օրով եղածից աւելի զարհուրելի մի ջրհեղեղով:

Կարող է խզւել արեգակի համակարգութիւնից իւր կողքով անցնող որևէ երկնային մարմնով և ընկնել սառուցաչին անհուն տարածութեան մէջ:

Կարող է կորցնել ոչ միայն իւր ներքին ջերմութեան վերջին մնացորդները, այլ և կորցնել իւր կեղևը, որը պահպանում է նրա կենսական ջերմութիւնը և ճառացում մուշտակի տեղ:

Կարող է մի գեղեցիկ օր զարթնել խաւարի մէջ—արեգակը կանգնած կլինի և զաղարած նրան լուսաւորելուց, տաքացնելուց, բեղմնաւորելուց:

Կարող է, ընդհակառակը, տապալկւել արևի տաքութեան աւելանալուց՝ —և այդպիսի երևույթներ տեղի են ունեցել ժամանակաւոր աստղերի հետ:

Կարող է, վերջապէս, վախճան գտնել շնորհիւ շատ ուրիշ պատահական պատճառների, մահացու հիւանդութիւնների, և այլն:

Սակայն բոլոր այն հնարաւոր սրտճառներից, որոնք արդէն չաչտնի են և զեռ չաչտնի պիտի դառնան, բոլոր պատահական և ոչ պատահական պատճառներից ճորն է ամեն ամպտան գաւորը երկրագնտիս համար:

Երկրագունտը այնքան փոքրիկ է անհուն տարածութեան ովկիսոնոսի մէջ, նրա ընթացքը այնքան արագ է, նրա ուղին այնքան ուղիղ է զճագրւած, նշանակւած, նրա աստղային կեանքի կազմակերպութիւնը, օրգանիզացիան այնքան կատարեալ է, որ միանգամայն անկասկած է որ չիշատակած կատաստրոֆներից, զժբաղդութիւններից և ոչ մէկը տեղի չի ունենալու:

Բաց գուցէ արժի ուշադրութիւն դարձնել միմիայն առաջին

կարելիութեան վրա, այն է մի որևէ գիսաւոր աստղի հետ պատահելիք ընդհարումի:

Դարձնենք:

Ամենից առաջ նկատելու է որ երկնային տարածութիւնները լիքն են գիսաւոր աստղերով, որոնք թռչում են արևի շուրջը բոլոր ուղղութիւններով, որպէս թիթեռնիկներ ճրագի շուրջը: Երկրագունտն էլ պտրտւելով արեգակի շուրջը՝ միշտ ենթակայ է այդ գիսաւորներից մէկն ու մէկին պատահելու կարելիութեան: Սակայն անհերքելի է որ շոգիանման նիւթի այդ թափառող գիսաւոր հոսանքները ոչ մի վտանգ չեն ներկայացնում. երկրագունդը կարող է ճեղքել ու անցնել նրանց միջով որպէս թնդանօթի գնդակը անցնում է մոճակների խմբի միջով:

Գիսաւոր աստղերը տարբերում են իրարից ձևով, մեծութեամբ, տեսքով, գանգաւածով, ֆիզիկական ու քիմիական բաղադրութիւնով: Մի քանիսը բոլորովին թափանցիկ են. թափանցիկ է նոյնպէս դրանց կորիզը, այնպէս որ աստղերի լոյսը անցնելով աչդպիսիների միջով՝ չի էլ թուլանում: Ուրիշների կորիզը ըստ երևոյթին կազմւած է ամուր նիւթերից՝ զանազան մեծութեան ուրանոլիտների մի խմբից:

Այդ գնդակները երբեմն փալցում են իրանց սեփական փալցով, երբեմն էլ արևից փոխ առած լոյսով: Դրանց մթնոլորտները և գէսերը գազանման են և շիկացած:

Գիսաւոր աստղի ու երկրագնդի իրար պատահելու հետևանքները կախւած են նրանից, թէ ինչ բնութեան է գիսաւորը և ինչ արագութեան հարւածի ուղղութիւնը: Հարւածը սարսափելի մի բան կլինէր եթէ գիսաւորի կորիզը բաղկացած լինէր մի կարծր մարմնից, կամ փոքր ի շատէ մեծ չափի զանազան մարմիններից:

Սակայն աւելի հաւանական է որ գիսաւորը ունենայ մի կորիզ, որի տրամագիծը հազիւ մի քանի կիլոմետր լինի: Աչդպիսի կորիզների անկումը երկրագնդի վրա, կորիզների, որոնց արագութիւնը հարիւր անգամ աւելի մեծ է քան թնդանօթի գնդակինը, — չի կարող անվնաս անցնել և թերևս կարող լինի երկրագնդից կտորել մի ամբողջ կտոր, ջնջել մի քանի միլիօն ժողովուրդ և փոքր ի շատէջ փոփոխել տարաբաղդացած երկիրների աշխարհագրական դիրքը:

Յամենայն դէպս՝ երկրի ու մի գիսաւորի ընդհարումի ամենամեծ սպառնող վտանգը այն կլինի որ շարժումը կփոխարինւի տաքութեան և մեր աշխարհը կաւերւի վնասակար գազերից: Կասկածից միանգամայն դուրս է որ գիսաւորները էապէս գազային են և

այդ գաղերը կազմում են թթւած ածխածիններ: Բացի սրանից նրանք շատ յաճախ բռնկուում, վառուում են:

Այդպիսի մի հանդիպումն ոչ միայն վնասակար կլինէր, այլ և կորստաբեր աշխարհիս համար:

— 2կան արդեօք ուրիշ պատահական դէպքեր, որոնք ևս կարող լինէին կորստաբեր լինել աշխարհիս համար:

Տէսնենք:

Արեգակը գահավիժւում է դէպի բերանաբաց մի անդունդ՝ իւր հետ քարշելով երկրագունդը և բոլոր միւս մոլորակները: Մեր երկրագունդը իւր գոյութեան առաջին օրից սկսած միևնույն ճանապարհով չի անցել նոյն իսկ երկու անգամ: Փոխանակ արևի շուրջը միշտ միևնույն փակ գծով ընթանալու—երկրագունդը առաջ է գնում մի պտուտակաձև ուղիով, որի պտուտակները իրարից միշտ հեռանում են աչնաքան, որքան որ մեզ լուսաւորող արևը տարէջ տարի մօտենում է հերկուլեան համաստեղութեան:

Այս արագ ընթացքում տարածութիւնների միջով մենք կարող ենք հանդիպել կամ մի վառուող, կամ մի հանգած և աներևոյթ արեգակի, կամ թէ տիեզերական մասսաների մի կոյտի, կամ թէ մի մշուշի, կամ թէ բոլորովին մի անձանօթ բանի...

Այդ կարող է պատահել և արդէն պատահել է, սակայն ոչ թէ երկրագնդին, այլ ուրիշ մոլորակների:

Հիպպարքի ժամանակներից սկսած, այսինքն մօտ 2000 տարւայ ընթացքում, մարդիկ նկատել են 25 այդպիսի դէպքեր, որոնցից առաջինը տեղի էր ունեցել 134 թ. Քրիստոսից առաջ և որը ստիպեց հիպպարքին կազմել աստղերի ցուցակը: Եւ նա կազմեց դրանց առաջին ցուցակը: Բռնկած և ապա հանգած աստղերից շատերը առաջնակարգ մեծութիւնների էին: Դրանցից էր և հիպպարքի նկարագրածը: Ամենափառուը այդ աստղերից 1572 թւականին էր, որը իւր փայլով գերազանցում էր Իւպիտերին և նոյն իսկ Վեներային և որը ապրեց 18 ամիս: Թէ այս աստղը և թէ միւսները սկսել էին այլուէ կաթնածիրը անցնելիս:

Անկարելի բան չի որ արեւն էլ իւր ճանապարհորդութեան ընթացքում մի որ և աստղի, կամ մի որ և է մութ մարմնի հարևան դառնայ, կամ թէ ծակելով անցնի մի միզամածի միջով, կամ թէ հանդիպի մի ուրիշ արեգակի: Այս դէպքերից ամեն մէկի ժամանակ մեր երկրագունդը կենթարկվէր մահի և այն էլ կրակից: Եւ իրաւ՝ ի՞նչ կլինէին

մեր մոլորակի բնակիչները, մարդիկը, անասունները, բույսերը, եթէ արևը իւր սովորական, նորմալ տաքութիւնը միանգամից հասցնէր մի տօթի, որը գերազանցէր այժմեանին 50,000 անգամ: Եթէ ներկայումս ամառւայ 45,—50 աստիճանների տաքութեանը մարդիկ զոհ են գնում—ապա ինչ կլինէր 100°, 500°, 1000° տաքութիւններին: Ոչ մի օրգանիզմ չէր գիմանալ այդպիսի չմի տօթի և նոյն իսկ ձկները կխաշւէին: Նոյն վիճակին կենթարկւէին մեր համակարգութեան բոլոր մոլորակների բնակիչներն էլ: Եւ երբ երեք ամսից յետոյ արևը նորից իջնէր իւր սովորական ջերմութեան—նա կըլուսաւորէր լոկ գերեզմաններ առանց դամբարանների . . . :

Վերջիշած դէպքերին կարելի է նաև աւելացնել այնպիսիները, երբ մեր երկրակունդը պատահի մի տիեզերական մարմնի և այդ անմիջական ընդհարումի հետևանքը այն կարող է լինել որ մեր երկրագունդը կջախջախւի և ծուխ կդառնայ: Կամ թէ չէ մեր երկրագունդը կարող է հանդիպել մի հանգած, կամ վառուղ արևի էլ: Այս վերջին երկու դէպքերն էլ հնարաւոր են, բայց պակաս հաւանական, որովհետև տարածութիւնը շատ է մեծ, իսկ աստղերը՝ համեմատաբար առած՝ թուով շատ են քիչ: Եղել են նաև դէպքեր, որ գիսաւոր աստղերը թռել են դէպի արեգակը և վրիպել նրա վրա ընկնելուց:

Հասկանալի է որ եթէ մի երկնային մարմին թռչելիս լինի ուղղակի երես առ երես դէպի մեզ—մենք չպիտի խուսափենք ընդհարումից: Սակայն այս բանի համար անհրաժեշտ է շարժման մի այնպիսի գուգադիպութիւն, մի այնպիսի կոմբինացիա, որ հաւանականութիւնների հաշիւը մեզ իրաւունք չի տալիս կատաստրոֆներ գուշակելու:

Մի խօսքով այն դէպքը, որը մեզ դրսից է սպառնում, չի պատկանում այնպիսիների թւին, որոնցից պէտք լինի շատ վախենալ:

Ուրեմն ամեն տեսակի և ամեն ուղղութիւնների մոլորակներ, ամեն բաղադրութիւնների և ամեն կարծրութիւնների, պարզ ու բարդ կորիզներով, ուրիշ թափառող անցատ մարմիններ, հանգած ու փալցող արեգակներ, միգամածներ, աստղային կոչտեր, տիեզերական ամպեր, աւերած աշխարհներ, ամեն մեծութեան երկնային ուրմբեր,—այս բոլոր պատահական պատճառները թերևս արգելք չդառնան աշխարհիս ծերանալուն—ահա ամենահաւանականը:

Ուրեմն մեր երկրագունդը չի քանդւիլ սլա տ ա հ ա կ ա ն կատաստրոֆից, ոչ էլ հիւանդութիւններից, այլ կմեռնի զառամութիւնից:

Թերևս հիւանդութիւնից: Ապա ինչ հիւանդութիւններ են կարող վարակել մեր երկիրը:

Ահա թէ ինչ: Մի որևէ փոփոխութիւն մեր շնչած օդի քիմիական բաղադրութեան մէջ—անկասկած կարող է ջնջել ամբողջ մարդկային ցեղը, չնայած մեր օրգանների բոլոր ճկունութեան, օրգանների՝ որոնք կարող են ձևափոխել՝ սերնդից սերունդ յարմարելով միջավայրի պայմաններին: Բաւական է եթէ միայն պակասի օդի թթւածինը, կամ թէ աւելանայ ածխածինը և մեր թոքերը կդադարեն նորմալ կերպով շնչելուց և ահա օրգանների գործունէութեան այդ անկումից յետոյ, մեր օրգանիզմի վրա կթափւեն նոր միկրոբներ, ֆիլոկտերների անթիւ վաշտերի նման, որոնք միայն այն ժամանակն են յայտնուում, երբ որթը սպառած է լինում իւր ոյժը:

Թոքերի և սրտի կենսական գործունէութիւնը, երակային արեան շնչերակայինի փոխվելը—սերտ կապւած են մթնոլորդի հետ, սրա քիմիական բաղադրութեան և ճնշողութեան աստիճանի հետ: Միւս կողմից էլ օդը կարող է բնականաբար դառնալ զանազան միկրոսկոպային վնասակար օրգանիզմների, որոնք կտարածեն մինչև այդ օրը աշխարհիս երեսին անցալտ համաճարակ հիւանդութիւններ:

Հրաբուդիներն էլ իրանց կողմից, կարող են օդը լցնել կորստաբեր միազմներով: Ջրերը կարող են թունաւորել: Եւ անկասկած է որ այս բոլոր պատճառներն էլ շատ շուտով վերջ կդնեն մարդկային ցեղին:

Սակայն այս պատճառներն էլ, վերջիշած պատահական արտաքին պատճառների նման, շատ քիչ կարելիութիւն են ներկայացնում:

Արդ՝ ինչպէս է լինելու մեր մոլորակի բնական մահը:

Այդ հարցին մեզ պատասխան կտայ արևը: Արևը պահպանում է ջուրը՝ հեղուկ և օդը—գազային վիճակի մէջ: Առանց արևի՝ ջուրը դառած կլինէր կարծր մետաղ և հէնց օդն էլ կարծրացած կլինէր:

Առանց արևի մեր աշխարհի երեսին ոչ լոյս կլինէր, ոչ տաքութիւն, ոչ ցերեկ, ոչ առաւօտ, ոչ գիշեր, ոչ գարուն, ոչ ամառ, ոչ էլ աշուն: Կլինէր միմիայն մի մռայլ գիշեր, չափտենական ձմեռ, սև, ցոլրտ: ջերմաչափը ցոյց կտար ըստ սովորականին 273° զրօից ցածր, և՛ բուսականութիւնը, կենդանի կեանքը, անտառները, մարգագետինները, ծաղիկները, բոյսերը, թռչունները, միջատները, ամեն տեսակի անասունները՝ թէ հողի վրա, թէ ջրում և թէ օդում եղածները—ամենը ջնջւած, կորած կլինէին: Նոյն իսկ օդն էլ մեռած կլինէր. սառուցային մթնոլորդը չէր չուգիլ, մինչև անգամ եթէ այդ մթնոլորդը մնացած

լինէր գազալինի ձևով, — որովհետև՝ չէ՞ որ արեւի տաքութիւնն է աղբիւրը թէ քամու, թէ ամպերի, թէ անձրեւների և թէ ձիւնի։ Այդ արեւն է որ փչում է ծովի կողմից թարմ քամու պէս, կամ մրրիկի ժամանակ, այդ արեւն է որ կարկաչում է աղբիւրի բերանով, նա է հոսում գետի մէջ, նա է գոռում երբ այլեւիժում է ծովը, նա է որ երգում է ճիւղերի վրա նստած երգող թռչնակի կոկորդով, նա է ծաղկում վարդի մէջ, նա է ապրում երկրիս որդկերանց մէջ, որոնք ծնունդ են նրա գորութեան։ Եթէ արեւը հանգչի՝ ամեն բան էլ կմեռնի։

Արդեօք, երկաթ է մեզ լսատարելու և ջերմացնելու արեւի հնոցը։ Ո՛րն է նրա տաքութեան աստիճանը, որտեղից է այդ ջերմութիւնը և որքան ժամանակ կտւի նա։

Մինչև օրս յայտնի բոլոր աստղաբաշխական ֆակտերը մեզ այն մտքի են բերում, որ արեւը և իւր համակարգութիւնը մի մեծ միգամածի թանձրացման արդիւնք են, միգամածի, որի սահմանները տարածւում էին համակարգութեան մէջ մտնող վերջին մոլորակի պարունակից *) Էլ շատ դէնը։ Այս ծագումով բացատրւում է ոչ միայն արեգակնային համակարգութեան ներկայ դրութիւնը և սրա ընթացքը, շարժումը այլ և արեւի տաքութիւնը։ Եւ չեմհոյցի կատարած հաշիւները ցոյց տւին որ այդ մասնայի աստիճան առ աստիճան կարծրանալը՝ պիտի առաջ բերէր 20 միլիոն աստիճանի մի ջերմութիւն (այն հանգամանքի շնորհիւ, որ շարժումը տաքութեան է փոխարկւում)։

Արեւի զանգւածի սակաւ առ սակաւ խտանալու հանգամանքի հետ (մի հանգամանք, որը պիտի շարունակւում լինի նաեւ մեր օրով) միանում է նաեւ անխուսափելի անկումը տիեզերական մետէօրների, բոլիդների, ընկնող աստղերի, որոնք զահավիժւում են արեւի վրա շատ աւելի մեծ քանակութեամբ քան մեր մոլորակի վրա և որոնք այդպիսով ջերմութեան նոր աղբիւր են դառնում։ Եւ իրաւ եթէ բոլոր մոլորակները ընկնէին արեգակի վրա — դրանք նոր սնունդ կը տալին արեւի ճառագայթմանը 45.586 տարւայ համար։ (Երկրագունդը սնունդ կտար 95 տարւայ համար, Իւպիտերը 32000, Վեներան 84, Մերկուրին — 7, Մարսը 13, Սատուրնը՝ 9652, Ուրանը 1610 և Նեպտունը 1890)։

Արեւի ժամանակակից խտանալը, կարծրանալը, անկասկած, կազմում է նրա տաքութիւն արտադրելու գլխաւոր պատճառը և նրա խոտու-

*) Պարունակ, կամ օրբիտ, կոչւում է այն ուղին, որ անում է մի մոլորակ, գիցուք Երկրագունդը, արեւի շուրջը պտտելիս (365 օրում)։

թիւնը դեռ շատ թույ է, գոնէ չորս անգամով աւելի պակաս—քան երկրագնդինը:

Եւ եթէ արևը աստիճան առ աստիճան խտանալով հասնի երկրագնդի խտութեան—այդ պարագային, այդ պրոցէսը առաջ կբերի տաքութեան նոր քանակութիւն, որը հերիք կլինի 17 միլիոն տարի տաքացնելու մեր երկրագունդը այժմեան տաքութեան աստիճանին հաւասար մի տաքութիւնով: Եւ այդ ժամանակամիջոցը գեռ կարելի է էլի երկարացնել եթէ ենթադրենք ճառագայթման նւազելը, արևի վրա մետէօրների ընկնելը և խտանալու շարունակելը երկրի խտութեան սահմաններից դէնը:

Սակայն որքան էլ որ ետաձգենք այդ ժամանակամիջոցը—անխուսափելի է ճակատագրական վախճանը: Երկնքում գտնուող հանգած արեւները օրինակներ են այն բանին, որը եղել է և որը սպառնում է նաև մեզ լոյս տուող արեւին:

Դարուց դար, տարուց տարի, օրից օր, ժամից ժամ երկրի մակերևոյթը կերպարանափոխւում է: Մի կողմից երկրի ցամաքներն են ընդունում փոքր ի շատէ միլենոյն մակաւասարութիւնը և ցածանում դէպի ծովը, որը աննկատելի կերպով ձգտում է կլանելու և ջրհեղեղելու մեր երկրագունդը: Միւս կողմից էլ պակասում է երկրագնդի երեսին գտնւած ջրի քանակութիւնը, և իրաւ՝ չորանում են գետեր, լճեր և այլն:

Ուշադրութեան առնենք առաջին հանգամանքը:

Ովկիանոսը կատաղաբար չարձակւում է ափերի վրա և դարուց դար ստիպւում է սրանց ետ մղւելու: Մի տեղ նա խորտակւում է ապառաժներ, կտոր կտոր անում սարի մասեր, մի քանի րօպէում կլանում ամբողջ գիւղեր, յուսահատութիւն գցելով ծաղկադալար հովիտների մէջ: Հասարակածային կատաղի անձրևները տեղում են հրաբխային կոնաձև սարերի վրա, խորտուբորտ անում սրանց կողերը և աւերելով՝ այդ հսկաների տեղում թողնում միայն աւերակներ:

Սուս ու փուս, բայց ոչ պակաս դորձ են տեսնում, Նեղոսի, Գանգեսի, Միսիսիպիի նման մեծ գետերը, որոնց ջրերը լիքն են ամուր մասնիկներով: Ամեն մէկը այդ փոքրիկ մասնիկներից երկրագնդի մի բեկոր է: Հանդարտ, բայց հաստատուն կերպով տանում են ալիքները այն ամենը ինչ որ կորցնում է ցամաք երկրի մակերևոյթը: Եւ այն մնացորդները, որ հաւաքւում են գետերի բերաններում, ոչինչ են հա-

մեծատուութեամբ այն ամենի հետ, ինչոր Ովկիանոսը արդէն կլանել է ու թաղել իւր խորքերում:

Յամաքի ամբողջ տարածութեան վրա, հողի մակերևոյթը միշտ աւերուած է տաքութեան փոփոխութիւններից, խոնաւութեան առատութիւնից, չորութիւնից եւայլն: Սրանց հետեւում է վերլուծման պրոցեսը, որը նրանով է վերջանում որ ամենամեծ ապառաժները փոշիանում են և ողողւելով տարւում են գետերի և գետակների հոսանքով:

Հեշտ է մակաբերելը թէ ինչ պիտի լինի այսպիսի մի անընդհատ գործի վախճանը: Ծանրութիւնը ներկայ դէպքում մի աւերիչ և անկշտում ոչ թէ. նա կհանգստանայ միայն այն ժամանակ, երբ նրա խշխատութեան ենթարկւած նիւթերը միանգամայն զրկւած կլինին շարժւելու կարողութիւնից՝ ձեռք բերելով մի աւերի կայուն և հաստատուն դրութիւն:

Եւ այսպիսով հաստատ կարելի է ասել որ ցամաքների աւերումը կվերջանայ դրանց մակաւասարութեան հասցրած՝ կատարելապէս ցածանալովը, որը ոչինչով չի տարբերւելու ներկայ գետաբերանների մակերևոյթից:

Որքան ժամանակ հարկաւոր կգայ այդ բանի համար:

Եթէ ցրւելու լինէինք բոլոր սարերը և սրանցով լցնէինք ձորերը՝ այն ժամանակ ամուր ցամաքը կներկայցնէր մի տափարակ բարձրաւանդակ՝ ծովի մակերևոյթից ամեն տեղ ոչ աւելի քան 700 մետր բարձրութիւնով: Եւ եթէ ընդունելու լինենք որ բոլոր ցամաքների մակերևոյթը հաւասար է 145,000,000 քառակուսի կիլոմետրի—ապա կտեսնենք որ գետերի և ծովերի շնորհիւ տանւելու ցամաքների մասոսաչի ծաւալը հաւասար կլինի մօտ 100 միլ. խորանարդ կիլոմետրի: Ահա այն, իրաւ որ ահագին, բայց ոչ անսպառ, պաշարը, որը դատապարտուած է արտաքին աւերիչ ոյժերի անընդհատ գործունէութեան:

Բոլոր գետերը միասին առած ծովն են թափում տարեկան 23,000 խորանարդ մետր ջուր: Հաշւած է որ ջրի 100,000 մասի 38 մասը ամուր մասնիկներից է և այդ հաշւով 23,000 խ. մ. ջրի մէջ կլինին 10,43 խ. մետր ամուր մասնիկներ: Չարունակելով այս հաշիւները մենք կտեսնենք որ 700 մետր բարձրութիւն ունեցող բարձրաւանդակ ցամաքները չիշեալ ձևով աւերելու համար հարկաւոր կլինի 10 միլիոն տարուց պակաս:

Սակայն անձրևները ու գետերը մենակ չեն քարուքանդ անում աշխարհը: Կան ուրիշ գործիչներ էլ: Սրանց թւում առաջին տեղը սպառկանում է ծովին: Թէ ինչպէս են քերում աւերում ծովի ալիքներ-

ըր'ցամաքները եզերքները — հէնց այն ասե՛նք որ Անգլիան իւր ցամաք-
ներից յօգուտ ովկիանոսին կորցնում է ամեն հարիւր տարում 3 մետր:
Եւ սա վերաբերում է միմիայն Անգլիային: Ելի մի կողմ թողնելով
մանրակրկիտ հաշիւները ասե՛նք որ, եթէ աչքի առաջ ունենանք նաև
այս երկրորդ, այն է Տովի աւերիչ ոյժը, մեր երկրագունդը պիտի ա-
ւերւի ոչ թէ տասը, այլ 8 միլ. տարուց առաջ:

Սակայն ջրի վրա պէտք է նայել ոչ միայն իբր աւերիչ մեքա-
նիկական ոյժի, այլ և իբր մի զօրեղ լուծիչ գործօնի վրա: Բացի ցի-
շատակած ամուր մասնիկներից ջրերը պարունակում են իրանց մէջ
ածխաթթու և զանազան լուծւած նիւթեր:

Եւ այսպիսով դուրս է գալիս որ մի տարւայ ընթացքում գետե-
րը և անձրևները ցամաքից բշու՛մ տանում են 10 խ. կիլոմետր, ով-
կիանոսի ալիքները 2, և ջուրը իւր փմիական ոյժով 5 խ. կիլոմետր
և այդ երեք ոյժերի շնորհիւ աշխարհս պիտի քանդւի ոչ թէ 8, այլ
աւելի պակաս քան 6 միլ. տարում:

Սակայն այս թիւն էլ պէտք է պակասացնւի և ահա թէ ինչո՛ւ:
Եթէ մենք ենթադրում ենք որ երկրիս ցամաքները զոհ են գնալու
ովկիանոսին և փռւելու սրա յատակի վրա — չէ՞ որ այդ բոլոր ցամաքնե-
րի հողը տեղ է բռնելու ովկիանոսում, որով էլ աւելի է արագացնելու
ջրատակ անելու պրոցէսը: Եւ եթէ այս էլ հաշւենք՝ կտեսնենք որ աշ-
խարհս կքանդւի ոչ թէ 6, այլ 4 միլիոն տարւայ ընթացքում:

Այսպիսով չորս միլիոն տարւայ ընթացքում երկրիս ցամաքները
կխորասուզւեն ովկիանոսի յատակը եթէ... Եթէ միայն չպակասի
ջրի այն քանակութիւնը, որը կաշխարհիս երեսին:

Եւ իրաւ՝ բոլոր ֆակտերը իսկապէս հէնց այն են ապացուցանում
որ ջրի քանակութիւնը պիտի պակասի:

Մի ժամանակ ներկայ Պարիզի տեղը ծածկւած էր գրեթէ բա-
ցառապէս ջրերով և այդ լճի կամ Տովի միջից ցցւած էին միայն Պա-
սի բլուրների դագաթները, Մոնրուժ բարձրաւանդակը և կոնաձև
Վալերեան սարի գլուխը: Ժամանակի գնալովը հողը ցի բարձրացել,
այդ բարձրութիւնները չեն ձգւել, այլ ջուրն է որ պակասել է:

Նոյնը կատարւել է ամեն տեղ և դա շատ էլ հասկանալի է:

Քրի առաջին քանակութիւնը, իրաւ է ամենաչնչինը, անցնում
է գետին խորքերը այն ճակերի, փոսերի միջով, որոնք գոյանում են
ստորջրեայ հրաբխային ժայթքումներից,

Բացի սրանից անձրևային ջուրը, յագեցնելով գետինը, տեղ-տեղ

անցնում է գետնի խորքերը՝ չհանդիպելով ամեն տեղ կաւալին խաւերի:

Եւ առհասարակ անձրեւային ջուրը, եթէ միայն նա չի գոլորշիանում, վերադառնում է դէպի ովկիանոսը՝ աղբիւրների, գետերի և գետակների միջով: Սակայն այս բանի համար հարկաւոր է որ նա հոսում լինի կաւային յատակով լանջերի երկարութեամբ: Հակառակ դէպքում նա ծծւելով անցնելու է գետնի խորքերը չագեցնելով այդ տեղերում գտնւող լեռնային տեսակները: Եւ այդպիսի մի ջուր, կարելի է ասել, կորած պէտք է համարել երկրիս համար. այդ ջուրը ալլւս ոչ մի շրջանառութիւն չի կատարելու, ալ միանալու է քիմիապէս լեռնային զանազան տեսակների հետ և լուծւելու իւր բաղկացուցիչ մասերի, այն է թթւածնի և ջրածնի:

Այսպէս թէ այնպէս ջուրը պակասում է երկրի երեսից թէ այն դէպքում, երբ նա բաղադրութիւններ է կազմում միանալով ուրիշ նիւթերի հետ, թէ այն դէպքում, երբ նա անցնում մտնում է գետնի խորքերը և թէ այն դէպքում, երբ նա ամրանում է: Եւ ինչ չափով որ պակասելու է երկրիս ունեցած տաքութիւնը—ջրի մակերևույթն էլ աւելի ու աւելի է ընկնելու:

Ըստ երևոյթին այս է արեգակնային համակարգութեան բոլոր մոլորակների վիճակը: Մեր հարեան Լ ու Ս ի ն ը, որի ծաւալը և մասսան շատ աւելի պակաս է քան երկրինը, աւելի շուտ է հովացել և աւելի արագ է անցել իւր ատոեղային կեանք փաղիսները. նրա հինաւուրց ծովերը իսպառ չորացել են և վրան ոչ գոլորշիների և ոչ էլ ամենապզտիկ ամպի նշաններ են երևում: Միւս կողմից Մ ար ս մ ո լ ո Ր ա կ ը որը նոյնքան պզտիկ է որքան մեր երկրագունդը, որքան որ մեզ չաչտնի է, չունի ոչ մի ովկիանոս, բառիդ բուն նշանակութեամբ, ալ ունի միմիայն փոքրիկ և իրար հետ ջրանցքներով կապւած միջերկրական ծովեր: Եւ անկասկած իրողութիւն է որ Մարսի վրա աւելի քիչ ջուր կաջ քան մեր երկրի վրա. ամպերը այնտեղ շատ հազազիւտ են, մթնոլորդը չոր և ձիւնի, անձրևի ու գոլորշիացման երևոյթները կատարւում են աւելի արագ քան մեզանում:

Վ են եր ա մոլորակը, որը աւելի ջահել է քան մեր երկիրը, շրջապատւած է ամպերով ծանրաբեռնւած մի մթնոլորդով:

Հսկայական Իւպե տ եր ի վրա մենք տեսնում ենք միմիայն գոլորշիների մի կուտակումն:

Եւ այսպիսով չորս աշխարհները, որ մենք աւելի լաւ ենք ճանաչում քան միւսներին, վկայում են որ նրանց վրա էլ ջրի քանակութիւնը պակասում է Ժամանակի ընթացքում: Ապա ուրեմն կասկած

չկայ որ տարէց տարի իւր ցամաքների ճակատագրական մակաւասարութեան ենթակայ երկրագունդը դժբաղդաբար դատապարտւած է սակաւ առ սակաւ կորցնելու իւր ունեցած ջուրը: Զատ հաւանական էլ է որ ջրի այդ նւազումը պուզընթաց է գնում մակաւասարութեան գործի հետ: Եւ այն չափով ինչ չափով որ մեր երկրագունդը սառչելով զրկւելու է իւր ներքին տաքութիւնից—նա մօտենալու է լուսնի վիճակին և... ճաքճաքելու: Երկրի տաքութեան կատարեալ անհետանալը նրանով կվերջանայ, որ երկրագնդի մէջերքում կսկսին կազմել դատարկութիւններ և հսկայական քարանձաւներ, որոնց մէջ կթափւին ովկիանոսները, բայց թէ չեն շոգիանալ, այլ կուլ կզնան, կամ թէ քիմիական բաղադրութիւններ կկազմեն մետալական ապառաժների հետ: Եւ ջրի քանակութիւնը պակասելու է անսահման կերպով—գուցէ իսպառ էլ վերանայ: Եւ ապա բոցները՝ զրկւելով իրանց սննդի չափուկ տարրից, կսկսեն նիհարանալ և կկորչեն. անասունները, կապւած լինելով բոցների հետ—կպակսեն. խոտակերների անհետանալովը հանհետանան և մսակերները և վերջապէս կանհետանայ նաև մարդկութիւնը—չնայելով իւր միջավայրերի չարմարելու ընդունակութեանը,—նա կմեռնի քաղցից ու ծարաւից:

Ուրեմն մենք կարող ենք եզրակացնել որ աշխարհիս վախճանը լինելու է ոչ թէ ջրհեղեղից, այլ ջրի նւազումից, երաշտութիւնից: Առանց ջրի անհնարին է երկրային կեանքը. ջուրն է կազմում բոլոր կենդանի օրգանիզմների էական մասը: Նոյն իսկ մարդուս մարմինը բաղկանում է գլխաւորապէս ջրից—մարմնի 100 մասից 70 մասը ջուր է:

Ջրի սպառւելը երկրագնդի համար հաւասար է մահու դատաւճռի:

Սակայն, անտարակոյս, միմիայն ջրի բացակայութիւնը չի որ վերջ է տալու ամեն բանին: Աւելի հաւանական է որ դա լինի արդիւնք կլիմայադրական փոփոխութիւնների: Ջրային գոլորշիների նւազման կհետեւի մթնոլորդի մէջ ընդհանուր ցրտութիւն և . . . , մարդկութիւնը կմեռնի ցրտից:

Բացատրենք թէ ինչու ջրային գոլորշիների նւազումը առաջ է բերելու ցրտութիւն:

Յայտնի է որ երկրային մթնոլորդը, որը մենք շնչում ենք, բաղկացած է 79 մաս բորոկածնից և 20 մաս թթւածնից: Միայն մի մաս է մնում ջրային գոլորշիների, ածխածնի, օզոնի (էլէքտրականացրած օդօնի), ամոնիակի, ջրածնի և մի քանի այլ գազերի համար, որոնց քանակութիւնը շատ աննշան է: Եւ այսպիսով

մինչդեռ բորոկածինը ու թթւածինը միասին առած կազմում են մթնոլորդի 99 մասը, մնացորդ մի հարիւրերորդական մասի քառորդն է կազմում գոլորշիաձև ջուրը։ Եւ այսուամենայնիւ կարելի է պնդել որ, թէ բուսական ու կենդանական կեանքի տեսակէտներով և թէ օդախառնութեան և կլիմայի վերաբերմամբ ջրային գոլորշիների հարիւրերորդական մասի այդ քառորդը աւելի էական է, քան մթնոլորդի միւս մեծագոյն մասը։ Արդ՝ ջերմութեան ալիքները (ճառագայթները) անցնելով մթնոլորդի միջով հանդիպում են իրանց ճանապարհին թէ, թթւածնի և բորոկածնի ատոմներին և թէ, ջրալին այն գոլորշիների մասնիկներին, որոնք տարուբերում են օդի մէջ։ Եւ այդ մասնիկները այնքան են փուլած, որ կարելի էր կարծել թէ տաքութիւնը դրանց միջոցով չի պահպանուում, այլ բորոկածնի ու թթւածնի։ Մասնաւորապէս քննելով մասնիկները մենք կտեսնենք որ թթւածնի և բորոկածնի 200 մասնիկի հասնում է ջրալին գոլորշու միմիայն մի հատ մասնիկ։ Եւ սակայն այդ միակ մասնիկը ճառագայթային տաքութիւնը պահպանելու Տ(0) անգամ աւելի ոյժ, աւելի էնէրգիա ունի քան թթւածնի ու բորոկածնի 200 մասնիկները միասին առած։ Պակասայրէք անտեսանելի ջրալին գոլորշիները և մեր երկրագունդը անբնակ կդառնայ՝ չնայած որ օդի մէջ թթւածին կլինի։ Եւ բոլոր երկիրները, նոյն իսկ հասարակածի և արեադարձի վրա մի ակնաթարթում կկորցնեն իրանց ջերմութիւնը և այդ տեղերում կտիրապետի բարձր ու ձիւնով ծածկւած լեռների կլիման։ Փոխանակ փառաւոր բուսականութեան, պտղաբեր և ծաղկաւետ ծառերի, թռչունների, եռացող կեանքի, կարկաչող աղբիւրների, գետերի, ծովերի ու լճերի—մենք մեր շուրջը կտեսնենք միմիայն անշարժ սառույցներ իրարու վրա դարսած անսահման անապատի մէջ... Եւ եթէ ես ասում եմ մենք—այդ ասում եմ որովհետեւ դա կլինի մեր տեսնելի վերջին տեսարանը։ Մենք երկար չենք ապրիլ։ Նոյն իսկ մեր արիւնը կսառչի մեր երակների ու շնչերակների մէջ և մարդկային սիրտը կդադարի բաբախելուց։ Ահա թէ ինչ է լինելու ջրալին գոլորշիների անհետանալու հետեանքը, գոլորշիների, որոնց մեր մթնոլորդում ցրւած լինելը ներգործում է որպէս ջերմանոց և կարող է կոչւել ամբողջ երկրալին կեանքի իսկական բարեբար։ Եւ որովհետեւ անհուն սարածութիւնների ջերմութիւնը 273° աստիճան զրօից ցածր է,—այդ ցրտութեան էլ հասնելու է մեր մոլորակը երբ գրկւած կլինի իւր օդալին հագուստից, իւր այդ մթնոլորդալին մուշտակից։

Երկրի այդ վախճանը աւելի ևս հաւանական է այն պատճառով, որ բացի ջրի նւազումից պակասում են նաև օդի միւս բաղադրուցիչ

տարրերը, այն է թթւածինը և բորոկածինը: Մի խօսքով պակասում է ամբողջ մթնոլորդը: Անգղալի կերպով թթւածինը ամրանում է քարանում, որովհետև ինքը բաղկացուցիչ մաս է դառնում զանազան թթւատների, որոնք շարունակ և անդադար կազմում են աշխարհի երեսին:

Բորոկածինը իւր կողմից պնդանում է կուլ գնալով բոցերին և հողին: Մթնոլորդը իւր ճնշման շնորհիւ թափանցում է ցամաքների ներսը և ջրի նման հասնում ստորերկրեայ քարանձաւները ու այնտեղ կուտակւում: Եւ այսպիսով սակաւ առ սակաւ, դարուց դար մթնոլորդը պակասում է: Եւ սորա հակառակ, անցեալում նա ահագին է եղել: Օրինակի համար առաջին շրջանում ջրերը գրեթէ ամբողջապէս ծածկել էին մեր երկիրը, այնպէս որ մթնոլորդը չափազանց կշտացած էր ջրի գոլորշու մի այնպիսի քանակութեամբ, որը միանգամայն անհամեմատելի է այժմեանի հետ: Ահա թէ ինչով է բացատրւում վաղուց անցած դարերի տաքութեան բարձր աստիճանը, տեմպերատուրան ու այն ժամանակաշ հսկաչական բուսականութիւնը: Իսկ ապագայում նրան վիճակւած է միանգամայն անհետանալ: Իւպիտերի վրա, որը դեռ սկզբնական շրջանում է, մթնոլորդը ահագին է և գոլորշիներով կշտացած: Իսկ լուսնի վրա կարծես մթնոլորդ չկայ և հէնց այդ պատճառով ջերմաչափը միշտ ցածր է սառուցի տեմպերատուրայից: Եւ Մարսի մթնոլորդը մերից շատ աւելի նոսր է:

Գալով ժամանակին, որը անհրաժեշտ է որպէս զի ջրային մթնոլորդի նւազումից առաջացած ցուրտը նաև մեզանում տիրապետութիւն հաստատի՝ հաւանական է որ դրա համար հերիք լինի մօտ 9 մլր. տարի:

Այդպէս է մեր եզրակացութիւնը: Ամենայն հաւանականութեամբ մեր մոլորակը մեռնելու է ցրտից ջրի բացակայութեան պատճառով մթնոլորդի մէջ և այդ կլինի աւելի վաղ քան արեգակը կորկի իւր ուղեկիցների վրա ջերմութիւն և լոյս տարածելու չատկութիւնից: Եւ մոլորակների վիճակի հերթով մեզ հետևելու են Իւպիտերը և Սատուրնը: Սակայն, իհարկէ, նրանք չեն տեսնելու Երեգակի խաւարումը: Միմիայն քսան, երեսուն, գուցէ էլ աւելի միլիոն տարուց չետոյ իւր վախճանին կհասնի նաև արեգակը:

Մենք արդէն տեսանք որ երկրագունդը մօտ տասը միլիոն տարուց չետոյ մեռնելու է ցրտից:

Մենք տեսանք նմանապէս որ արեւն էլ է խաւարւելու քսան,

երեսուն, բայց ոչ ուշ քան հարիւր միլիոն տարուց յետոյ:

Արդ՝ ի՞նչ է լինելու արեւի խաւարումից յետոյ:

Խաւարելուց առաջ արեւը դեռ երկար ժամանակ սփռելու է իւր կենսատու ճառագայթները իւր երկնային որդոց վրա, մինչև որ ինքը կտեսնի որ իւր վրայ եղած բծերը թւով շատացել են և խոշորացել: Նրա փայլուն լուսադուռը (ֆոտոսֆերան) կաղօտանայ և մի ժամանակ փայլուն եղած մակերևոյթը կմթնանայ ու կսկսի ամրանալ, կարծրանալ: Ահագին մի կարմիր գունդ կփոխարինի անհուն տարածութիւնների մէջ եղած աչք ծակող հնոցին, որի շուրջը տաքանում էին անյայտացած աշխարհները:

Այնուհետև դեռ ամբողջ դարեր հսկայական լուսատուն իւր մակերևոյթի վրա կպահպանի բարձր տեմպերատուրա և նրան կըրջապատի մի տեսակ փայլուն մթնոլորդ: Արեւի կուսական հողը երեւի, առաջ կբերի առասպելական գոյների անձանօթ էակներ, որոնք իրանց օրգանիզմով կատարելապէս տարբեր կլինեն այն ամենքից, որոնք ապրել են նրա համակարգութեան աշխարհների վրա: Նրանց կլուսաւորեն աստղեր և էլէքտրական լոյսի հոսանքներ, որոնք կվառվեն մեռած աշխարհի հանգած օջաղի շուրջը:

Սակայն արեւի համար էլ կգար կի վերջին ժամը, կհասնի վախճանը ու արեգակնային ամբողջ համակարգութիւնը կջնջի կենդանութեան գրքից: Յաջորդաբար, մինը միւսից յետոյ բոլոր աստղերը, որոնցից ամեն մէկը մի արեւ է, բոլոր միւս արեգակնային համակարգութիւնները, բոլոր աշխարհները կունենան նոյն վախճանը:

Բայց տիեզերքը, լայն մտքով ըմբռնած, գոյութիւն կունենայ առաջւան պէս, որպէս այժմ:

Տիեզերքի ապագան նրա անցեալն է: Եթէ տիեզերքը մի ժամանակ պիտի վախճան ունենար, կարող էր նրան վաղուց հասած լինել և ոչ մենք կլինէինք աշխարհիս երեսին, ոչ էլ որեւէ մէկը այսպիսի հարցով կգբաղէր:

Ժամանակը և տարածութիւնը գոյութիւն ունին առանց մեզ, մեզանից անկախ: Եթէ ամեն բան ոչնչացնենք—ժամանակը ու տարածութիւնը էլի կմնան, ուրիշ խօսքերով այն տեղը ուր իրերը կարող են տեղաւորւած լինել և ուր կարող է տեղի ունենալ երևոյթների չափորդականութիւն: Եւ եթէ ոչինչ չլինէր—իրաւ որ ոչ ժամանակը, ոչ էլ տարածութիւնը հնարաւոր չէր լինիլ մտքով անգամ չափել, որովհետև միտքն էլ չէր լինիլ:

Մենք ապրում ենք անսահմանութեան մէջ առանց մտածելու սրա մասին: Այն ձեռքը, որը բռնած պահում է այս գրիչը, կազմւած է չափտենական և անջնջելի տարրերից և այն ատոմները, մասնիկները, որ կազմում են նրան, գոյութիւն ունէին դեռ արեգակնային միգամածի օրով, որից առաջ եկաւ մեր մոլորակը: Վանցնեն դարեր և այդ ատոմները էլի գոյութիւն կունենան: Ձեր կուրծքը շունչ է առնում, ձեր խելքը մտածում դատում է այն նիւթերի և ոյժերի օգնութեամբ, որոնք գործել են դեռ միլիոն տարի սրանից առաջ և պիտի անվերջ գործեն: Եւ մահից յետոյ բոլոր նիւթերը, որոնցից կազմւած էր մարմինը, գործադրւելու են ուրիշ էակներ ստեղծելու համար: Աւերումը լոկ սկիզբն է վերանորոգութեան և նոր էակների կազմութեան: Նմանաբանութիւնը, անալոգիան, մեզ ստիպում է կարծել որ նոյնը կատարւում է և տիեզերական համակարգութեան մէջ: Ոչ մի բան չի կարող ոչնչանալ: Այն, որ գոյութիւն ունի անփոփոխական քանակութեամբ, բաց փոփոխական ձևով զանազան կերպարանքներով, որ կազմում է տիեզերքը, անչափելի Ամենակարողն է, և մենք պարտական ենք ճանաչել նրան անսահման տարածութեան մէջ և անսկիզբն ու անվախճան ժամանակի մէջ:

Ահա թէ ինչու արեգակները ու աշխարհները միշտ գոյութիւն են ունենալու: Դրանք չեն լինելու մեր արեգակները, մեր աշխարհները, այլ ուրիշ տեսակի: Եւ այնուամենայնիւ դրանք լինելու են չափորոգելով իրար անվերջ չափտենականութեան մէջ:

Այս օրէնքի հիման վրա, շատ ժամանակից յետոյ, երբ արդէն մեռած կլինին երկրագունդը, հսկայական մոլորակները և ամենակենդրոնական լուսատուներ (մինչ դեռ մեր հին արեւը իբր մի սև գունդ թափառելու է անտահման անապատի մէջ՝ քարշ տալով իւր ետեւից իբր գերեզմաններ մեռած աշխարհները, ուր երբեմն երկրային ու մոլորակային մարդկութիւնը կռիւ էր տալիս իւր հանապազօրեայ հացի համար),— շատ ժամանակ սրանից յետոյ տեղի կունենայ, ամենայն հաւանականութեամբ, մի ընդհարում այդ նախկին լուսատուի և մի ուրիշ հանգած արեւի: Երկու մասսաները կկանգնեցնեն իրար:

Եւ այդ միջոցին, շնորհիւ այդ հրէշաւոր զանգւածների ահռելի ընդհարումին, տարածութեան անեզր գիշերով,—կըօղավառւի հրաշալի երկնային մի բոց...

Հանդամ երկու արեգակների այդ սարսափելի հարւածը առաջ կբերի այսպիսով մի հսկայական գազային միգամած, որը կկլանի շոգի

դարձած բոլոր նախկին աշխարհները և որը կսկսի պտտել ինքն իրա
շուրջը:

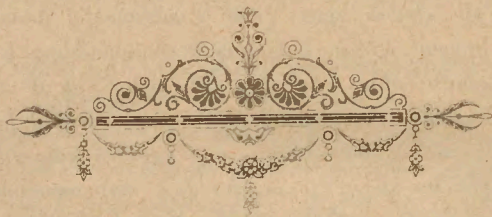
Եւ այս նախնի միգամածի կարծրացման գոտիներում կսկսեն ստեղ-
ծւել նոր գնտեր, ինչպէս որ այդ եղել էր երկրագնտի կեանքի արշա-
լոյսին: Եւ կսկսւի մի ստեղծագործութիւն, որի մասին կպատմեն ապա-
գայ Մովսէսներ և Լապլասներ:

Բայց ստեղծագործութիւնը նորն է լինելու, ուրիշ մէկը, ոչ երկ-
րայինին նման, ոչ էլ Մարսի, ոչ Սատուրնի, ոչ էլ արեւի վրա եղածներին:

Եւ առաջ կգան ուրիշ մարդկութիւններ, լորոնք կապրեն նոր
աշխարհում, որպէս մենք ենք ապրում մեր արեւով լուսաւորուած:
Կստեղծւեն տիեզերքներ ու էլի կանցնեն:

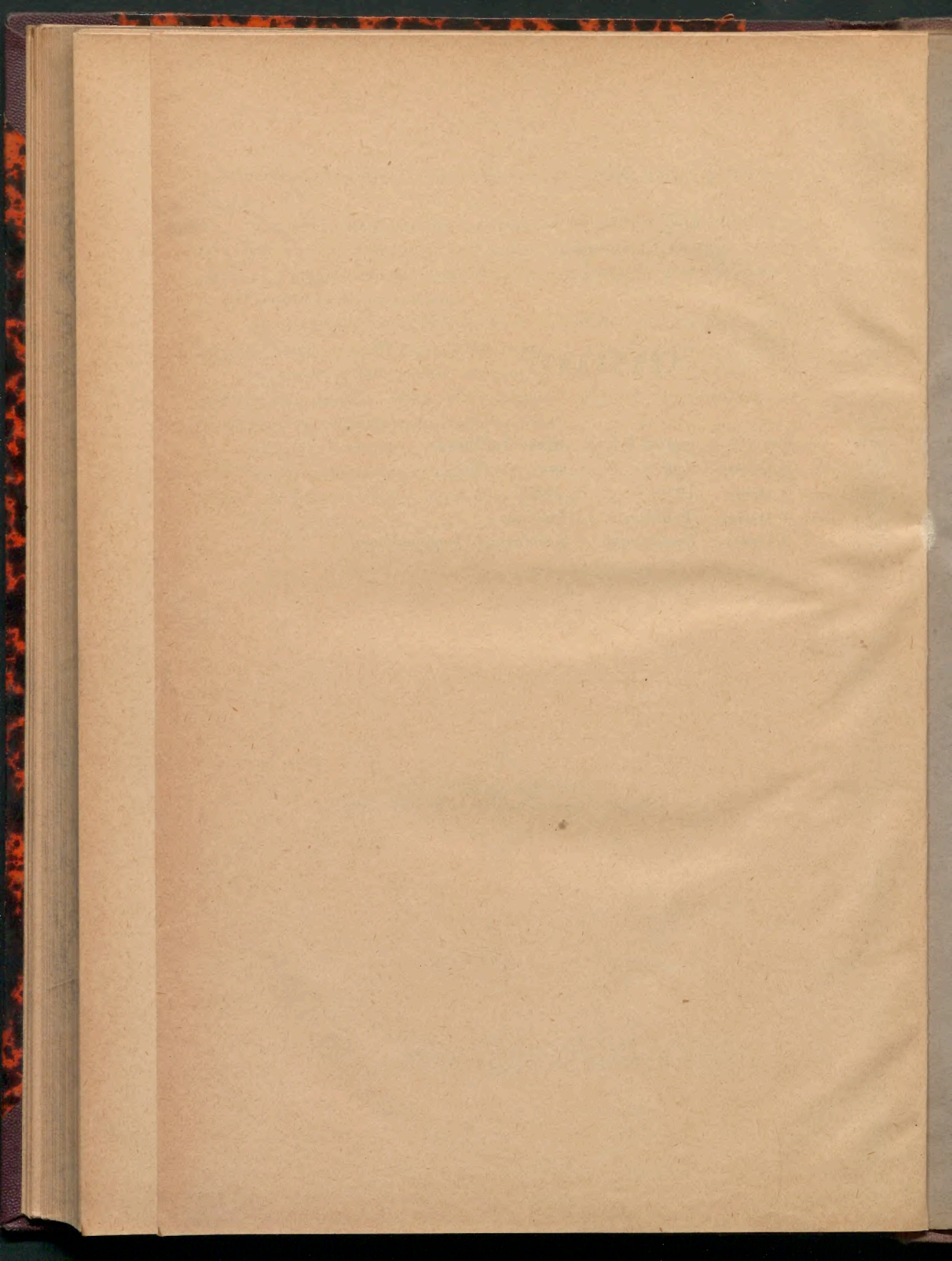
Սակայն մշտապէս անսահման տարածութիւնը լիքը կլինի աշ-
խարհներով, աստղերով, հոգիներով, արեւներով և չաւիտենա-
կանութիւնը միշտ շարունակւելու է:

Որովհետեւ սա չունի ոչ վերջ եւ ոչ սկիզբ:



Վ Ր Ի Պ Ը Կ Ն Ե Ր

Երես	առի	տպւած է	պէտք է լինի.
121	— 8 Դեբեհի	կաշ	գաշ
122	— 5 Վերեւի	1894	1884.
193	— 4 Դեբեհի	Էրնեւտ	Էռնեստ
237	— 3 Վերեւի	Խտանալով	Խտանալով, կարծրանալով



Վ Ա Ճ Ա Ռ Ի Ո Ւ Ր Ի Ն

- 1) ՀԵՂԻՆԷ, տիկին Մարիսեանի. 1 ռ. 20 կ.
- 2) ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ՝ Հաս. I Յովհ. Թումանեանցի. . — > 35 > .
- 3) > > II > . . — > 60 >
- 4) ԴԱՋՆԱԿՆԵՐ (սակաւաթիւ) > > . . — > 25 >
- 5) ԱՌԱՆՅ ԴԱՒԱՆԱՆՔԻ՝ Սենկւիչի 1 > 25 >
- 6) ՀՈՐԻՋՈՆ 1894. Գիրք I 1 > — >

№№ 1, 5, 6 հրատարակութիւնները միանգամից ուզողները վճարում են ԵՐԵՔ ՌՈՒՅԼԻ, գիմելով ուղղակի—Тифлисъ, Ф. Вартазарьянцъ.

